Борис Антоненко-Давидович

Сибірські новели

SIBERIAN SHORT STORIES

PRISON POETRY

by
Borys Antonenko-Davydovych
(In Ukrainian)

Published by V. Symonenko Smoloskyp
Publishers
Smoloskyp, Inc.
Baltimore-Toronto, 1990

Борис Антоненко-Давидович

СИБІРСЬКІ НОВЕЛИ

ТЮРЕМНІ ВІРШІ

Упорядкував Олесь Тимошенко

diasporiana.org.ua

Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В. Симоненка
Балтимор-Торонто
1990

Бібліотека «Смолоскипа», ч. 58

Copyright © 1990 by Oles' Tymoshenko

Мистецьке оформлення Олеся Тимошенка
Мовний коректор — Олекса Веретенченко

Cover designed and drawings by Oles' Tymoshenko

Library of Congress Catalog Card Number: 90-61200
ISBN: 0-914834-64-9

Published by V. Symonenko Publishers,
Smoloskyp, Inc.
A non-profit organization

Smoloskyp, P.O. Box 561, Ellicott City, Md. 21043, U.S.A.

Smoloskyp Trust, P.O. Box 430, Sta. "E", Toronto, Ont., M6H 4E3, Canada

Printed by UKRAPRINT, INC., P.O. Box 304, Woodstock, Md. 21163

Printed and bound in The United States of America

СЛОВО УПОРЯДНИКА

Оскаженіло втоптували більшовицькі чоботи в сибірські сніги та болота нашу культуру. Вчавлювали в багно страху й покори найкращих синів Землі української. Шматували українську творчу й наукову інтелігенцію, винищували господарів і воїнів. Всі в кого була голова на плечах, автоматично ставали загрозою імперії й ризикували втратити через свою голову — життя.

Пляново й продумано до найменших дрібниць, розігрувалася операція по знищенню духовного потенціялу України, тої великої і могутньої, осяяної Божим світлом землі, що завжди тримала під загрозою існування імперії.

Одні не усвідомлювали можливости арешту, інші ж усвідомлюючи — протистояли, але перейти все, пережити та не зламатись, здатні були ті, хто вірив, свято вірив в майбуття Рідної Землі, свого народу. Таких були лише одиниці. Та ніщо не спроможне було перебороти їх дух наповнений життям і любов'ю, сміливістю і світлом.

Одним із них і був Борис Дмитрович Антоненко-Давидович — «нездоланний козак», творець, людинолюб, могутній мовознавець і безкінечний мрійник.

Тяжкі випробування випали на його письменницьку й людську долю. На вершині читацького визнання — арешт, в'язниця і довга дорога почерез невольничі роки і сибірські табори. Але ж якби тільки засланням скінчилися 22 роки поневірянь. Після короткочасної хрущовської весни розгулялися по країні брежнєвські репресії. Потрапляли знову в пащі ГУЛАГу непокірні, а в нього, вже старшого за віком письменника, висіли над головою кадебісти, підслуховуючи і підглядаючи, робили часті обшуки й вилучали небезпечне. А небезпечним для них було абсолютно все, що виходило з-під пера письменника. Та він був непохитний.

Він мав в собі силу, незгинаючись, протистояти злу і з насмішкою дивитися в очі смерті.

Неможливо перемогти людину, яку живить національне джерело — вона могутня, вона морально незламна. Матерія здатна перема-

гати матерію, але вона безсила перед духом людини, що свідомо є частиною загальнонародного духу.

Таким незламним борцем-людинолюбом і був Борис Антоненко-Давидович — людина-легенда, людина-творець, веселий мрійник та лицар честі і совісти. Жахливі роки далеких північних таборів і заслання, цькування і переслідування вдалося пережити йому. І ніщо не було спроможнім зламати в ньому людину. Він з честю зносив всі життєві випробування, ніколи не йдучи на компроміс із совістю. Де б він не був, в які ситуації не потрапляв, але бачачи навколо страждання і трагедію особистостей, намагався добрим словом, порадою, теплотою свого серця полегшити чиюсь долю, подати руку в скрутну хвилину.

Він не міг жити без боротьби. А зброю для неї він мав могутню — літературне слово.

Будучи від природи тонким психологом і талановитим спостерігачем, він ще хлопчаком відчув у собі потребу писати.

Дістаючи початкову освіту в російськомовному середовищі, ясна річ, його початкові письменницькі вправи були на російській мові. Але він ясно відчував, що російська культура не є його рідною і що його справжня дорога є тільки разом з його народом.

Остаточне національне самоусвідомлення дають йому шалені роки Революції. Він опиняється там, куди кличе його серце, де він бачить реальну можливість послужити своєму пригнобленому народові. Він з головою поринає у вир боротьби за незалежність. Та недовго проіснувала самостійна українська республіка.

В основу молодої більшовицької держави під покриттям романтичної казки загальнолюдського щастя — лягли терор і насильництво, лжа і ненависть. Безжально влада нищила духовність і національні корені, перекручувала історичну пам'ять.

Кривавий морок більшовизму поглинув і Україну, нещадно переслідував і виривав з коренем світлі початки людського і Божого, перетворюючи наш народ у мовчазних і покірних рабів.

Але не з таких, що підкоряються був Борис Антонеко-Давидович. Повністю усвідомивши і переконавшись у могутній силі слова, він разом з найталановитішими письменниками того періоду кинувся в боротьбу зі злом, за збереження національного і людського кореня українського народу. Так почали з'являтися твори, що дуже швидко доходили до серця читача. Так зродився великий український письменник.

І він писав. Писав після повернення з ув'язнення і заслання, і втрачав свої твори під час постійних обшуків, або встигав, написавши, передати в надійні руки друзів і соратників. Вони саме й зберегли і донесли до нас цю дивовижну збірку «Сибірських новел», що яскраво відтворює атмосферу того часу і людських взаємин в тих жахливих умовах. Письменник дає змогу, як через широко розчинені вікна, побачити крізь душі й світосприйняття героїв, ті обставини і умови, що перетворювали людей на звірів, в яких

завжди лишалося щось людське, з людськими щирістю і наївністю, любов'ю і ненавистю, слабостями і гріхами.

Ця збірка — перша публікація повного зібрання «Сибірських новел» та «Тюремних віршів» Бориса Антоненка-Давидовича у Західному світі. Дотепер лише кільком творам і віршам вдалося прорватися на сторінки часописів із цього циклу. Та й на Україні, пощастило опублікувати «Сибірські новели», разом з романами «Смерть» і «Завищені оцінки» лише у 1989 році (упорядник книги Борис Тимошенко).

У найтяжчі часи письменник завжди був упевнений, що слово його дійде до читацького серця, заторкне щось в його глибинах. Він знав що для справжньої літератури час — не перешкода.

Тому саме сьогодні в часи великих змін та зрушень, в часи загальнонародного піднесення, так актуальні його пророцтва, викладені у віршах і об'єднані під назвою «Тюремні вірші» (деякі вірші підготувала до друку Ярина Тимошенко і вони були опубліковані в ж. «Дніпро», ч. 6, 1989 р.), написані ще більш як півстоліття тому, в перших його тюрмах і концтаборах. Час і людство є свідками — половина його слів, що були сказані майже 60 років тому, вже збулися. Ось-ось має збутися й друга половина.

Дихають «Сибірські новели» і «Тюремні вірші» світлою душею Бориса Антоненка-Давидовича, і постає вже вкотре із темряви нашої ще недалекої історії, його стрункa і горда постать Людини. Людини непереможеної ніким і нічим.

І здається, що знову чути його улюблено-веселе:

Налітайте воріженьки, сам вас накликаю.

Олесь Тимошенко

Статті окремих авторів та новели й вірші Бориса Антоненка-Давидовича передруковано з таких видань:

Борис Тимошенко «Борис Антоненко-Давидович» («Україна», ч. 7, 1989); Вячеслав Брюховецький «Чесність перед собою» («Дніпро», ч. 6, 1989); Анатолій Дімаров «Урок незламности» («Вітчизна», ч. 7, 1989); розмова Бориса Тимошенка «Як я дійшов до життя такого...» («Дніпро», ч. 6, 1989).

Новели Бориса Антоненка-Давидовича: «Шурябура» («Україна», ч. 7, 1989); «Криса і М'яло», «Кустар — „Одноночка"», «Чистка», «Іван Євграфович більше не належить собі» («Вітчизна», ч. 7, 1989); всі інші новели перудруковано із збірки Бориса Антоненка-Давидовича «„Смерть", „Сибірські новели", „Завищені оцінки"» («Радянський письменник», 1989, упорядник Борис Тимошенко).

Деякі вірші Бориса Антоненка-Давидовича передруковано з ж. Дніпро, ч. 6, 1989 («Пурга», «Вона вже йде», «Бранка», «Мати», «Псалом страждань», «В тюрмі на згадку...», «Карусель», «І знов наснився мені Київ...»); вірші «Хутір Михайлівський», «Лист у невідоме» і «Апеляція до майбутнього» переписано з магнітофонного запису.

У цій книзі вжито правопис Г. Голоскевича з 1929 року.

БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ
(5.VIII.1899 — 8.V.1984)

КОРОТКА БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

Борис Антоненко-Давидович народився в м. Ромнах на Сумщині. Вчився на фізико-математичному факультеті Харківського університету (1917-18) та історико-філологічному факультеті Київського ІНО, який закінчив 1923 року. 1916 р. він почав писати російською мовою. 1923 р. опубліковано його перше оповідання українською мовою — «Останні два».

Був членом українських письменницьких організацій АСПИС, «Ланка» та «Марс».

Щоб уникнути арешту, 1934 р. виїхав у Казахстан, де був заарештований 2 січня 1935 р. і був засуджений до 10 років ув'язнення. Покарання відбував на Сибірі. 1957 р. повернувся до Києва. Від 1970 року аж до смерти був постійно репресованим, а його твори були під забороною. Помер у Києві.

ТВОРИ БОРИСА АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

Твори Бориса Антоненка-Давидовича, які вийшли окремими виданнями: драма — «Лицарі абсурду» (1924), оповідання, повісті, нариси — «Запорошені силуети» (1925), «Тук-тук» (1926), «Смерть» (1928, 1929), «Справжній чоловік» (1929), «Шкапа», «Крижані мережки», «Печатка», «Землею українською», «Синя волошка» (1930), «Люди й вугілля», «Крила Артема Летючого» (1932, 1959), «Паротяг Ч-273» (1933), «Збруч» (1959), «В сім'ї вольній, новій», «Золотий кораблик» (1960), «Слово матері» (1964), роман — «За ширмою» (1963), збірки статтей — «Про що і як» (1962), «В літературі і коло літератури» (1964), «На довгій ниві» (1967), «Як ми говоримо» (1970), «„Смерть", „Сибірські новели", „Завищені оцінки"» (1989).

За кордоном: «Смерть» (Лондон, «Українська видавнича спілка», 1954), «Землею українською» (Філядельфія, «Київ», 1955), «За ширмою» (Мельборн, «Слово», 1972), «Як ми говоримо» (Балтимор, «Смолоскип», 1979; Нью-Йорк, «Науково-дослідне товариство української термінології», 1980), «Печатка» (Мельборн, «Ластівка», 1979), «Двісті листів Б. Антоненка-Давидовича» (Мельборн, «Ластівка» і «Слово», 1986).

Іншими мовами: російською — «Крилья Артема Летуна» (1963); польською — «Za parawanem» (1974); англійською — «Behind the Curtain» (1980), «Duel» (1986).

БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

Замолоду Борис Антоненко-Давидович вважав: задля правдивого змалювання життя письменник має поставити себе в умови своїх персонажів. Зрозуміло, це не означає, що для показу вбивці треба самому повторити жорстокий акт. Одначе щоб відчутно, психологічно переконливо зобразити людину свого часу в її зв'язках з оточенням і суспільством, треба самому бути дієвим громадянином, мужнім правдоборцем, непохитно стояти на рідній землі. Бо тільки з цього «пляцдарму» найпрозорливіше проглядаються душі чесні й незрадливі, натури цільні й роздвоєні, особистості, які будують себе за умов найтяжчих випробувань, або «дають тріщину» після першого жлякливого струсу.

За пореволюційного українського відродження, духовного розкрилля двадцятих років молодий письменник не боявся шукати, «козакувати», «сам себе ставити...» Перші книжки, перші визнання, що зворотною хвилею од вдячного читача прикочуються до автора, підсилюють творчі можливості й надії. І хоч уже почалися арешти людей, яким вірив, яких любив, та все ще сподівався... Ні, його теж не обминуло... І тепер не сам себе, а жорстока сталінська дійсність кинула проникливого письменника в нелюдські умови. На цілі десятиліття (1935-1957 роки).

Тільки ж усе це для Антоненка-Давидовича стало лише першим колом Дантового пекла. Після всього пережитого країною, після осуду зловісного культу, після повсюдних і постійних запевнень, що зловживання більш не повторяться, — було просто протиприродним недовіряти й остерігатися, що невдовзі почнеться й друге коло... Тому неспокійні вдачі спрагло, почасти гарячковито заходилися наводити лад у суперечливих суспільних справах, відроджувати свою рідну оселю, побільшувати їй вікна, в які б видно було всі простори світу.

У Бориса Антоненка-Давидовича одна за одною виходять книжки. Найпомітніші — роман «За ширмою», мисливська поема «Семен Іванович Пальоха», повість «Слово матері», вибрані твори «На довгій ниві». А якими спостережливими, влучними і вчасними були

його мовознавчі праці, його літературні репортажі! Скільки неповторного ще було б та й було!..

Та знову скоїлося... Чутливий до насильства й несправедливости, репресований і реабілітований, письменник швидко розпізнав рецедив сталінізму, що нині звемо десятиліттями застою, а точніш — темним проваллям аморальної брежнєвщини.

Почалося друге коло з кінця шістдесятих... Бо мав Борис Дмитрович той хребет, який і досі не гнувся, мав таку вдачу, яку жодні біди не могли змінити. Знову — протест, незгода, критика... Знову провалля у біографії виданих книжок...

Та не було провалля, тим більш застою у творчості, у діяльній, працьовитій душі — в художньому відтворенні пережитого. Хоча за умов новітнього тихого пекла йому неймовірно важко писалося, а ще важче було зберігати написане, — одначе сьогодні на світ випливає його «захалявна» книжка «Сибірських новел».

Складається вона з чотирнадцятьох прозових творів, поєднаних спільним болем, почасти образами в'язничних товаришів чи начальників, художньо кольоритних, писаних вправно рукою совісного майстра. І водночас — це документи. Це точний, спостережливий, промовистий спогад, у якому нема вигадки (навіть географічні назви залишені, хіба що з тактовности переінакшені прізвища). Художницька пам'ять із пережитого вихоплює такі цільні картини й ситуації, що самі собою складають сюжетно завершений твір. І водночас це не спрощені оповідки, де все розкручується у «межах колючої загорожі», а подієво розлогі, змістовні новелі, в кожній з яких сконденсовано суперечності не тільки окремої людини, таборового оточення, а всього тодішнього суспільства з його крайнощами й парадоксами.

Книжка новель поєднана спільним героєм — самим автором, змальованим просто, чесно, без прикрас. Ця особиста присутність, сприйняття дійсности його очима ще переконливіш поглиблюють вірогідність. І переймаєшся добрим і вдячним почуттям, прочитавши ці правдиві свідчення. Тому вдячні, що Борис Антоненко-Давидович як справжній син Вітчизни витримав моторошні випробування, але не зламався, не озлобився, а лишився непохитним людинолюбом, ще глибшим гуманістом. Під його пером неповторними й симпатичними, з виразними національними прикметами постають казахи, чечени, євреї, росіяни, поляки, білоруси, німці, латиші...

«Сибірські новели» вмістили не тільки в'язничні враження. Це радше книжка про найгостріші, найсуперечливіші моменти нашої історії, на які дійшлий розумом, чесний серцем письменник має свій погляд.

Оповідання «Шурабуря» — про болісне розчарування петлюрівського сотника, відтворене його бачення та його подив: чому український селянин такий збайдужілий?

Одначе зайве переконувати читача в непересічній вартості «Сибірських новел». Ліпше раз побачити, ніж сім разів почути. А то краще вже самому все перечитати. І така нагода невдовзі буде

(1989 рік для Б. Д. Антоненка-Давидовича — ювілейний: 5 серпня виповнилося б йому дев'яносто). Журнал «Вітчизна» нині готує до друку «Сибірські новели», а видавництво «Радянський письменник» має видати нову книжку творів ювіляра.

Борис Тимошенко

ЧЕСНІСТЬ ПЕРЕД СОБОЮ

Якось у давучкі дні застою 70-х років, коли живій душі так важко виборсувалося з-під нашарувань закостенілих догм, коли, часом здавалося, скепсис або й цинізм лишалися чи не єдиним порятунком від повного розпачу, я був приголомшений оптимізмом Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича. Мені здавалося, що зловісна фатаморґана сусловської ідеології ніколи не розвіється, що деградація духу поволі дійде свого алогічного краю.

— Це не так, — заперечував Борис Дмитрович. — У народі закладено таку потенціяльну силу, що досить року свободи — і народний організм відживиться.

Він мав право і підстави так говорити. Бо пережив відродження 20-х і трагічні катаклізми 30-40-х, піднесення початку 60-х років і прірву брежнєвського «тихого» виламування рук.

Вслухаючись у слова, придивляючись до рухливої гри розуму на обличчі цієї людини, я думав: «Звідки така нестрачена сила? Звідки несхитна впевненість? Адже і табори, і «вільне» переслідування — все це не могло не накласти відбитку на світосприйняття, світорозуміння».

... Десь одночасно мені пощастило познайомитись і з Василем Олександровичем Мисиком. І — ті самі риси. «Мабуть, це таке покоління», — зробив був скороспілий висновок. І помилився. Бо довелося вже скоро стрічати людей, котрим «табірна школа» ніяк не сприяла загартуванню духу...

Сьогодні, перечитавши розмову письменника Бориса Тимошенка з Борисом Дмитровичем Антоненком-Давидовичем та його тюремні вірші, я, здається, знайшов розгадку. Вона виявилася простою, навіть очевидною — не зрадити себе самого. Бо муки совісти, печія сумління, усвідомлення неправедности життєвого шляху — це найстрашніша кара для людини. Отоді їй вже не до оптимістичного світогляду, бо всі спотворення видаються неминуче фатальними.

Читач, познайомившись із спогадами Б. Антоненка-Давидовича про час, коли він став на першу приступку воістину Дантового пекла, відчуває, яку нездоланну силу утримує в собі незаплямована

честь. Звичайно, розповідь письменника уривчаста, ескізна. Та що вдієш, коли йому не судилося дожити до озонних днів нашої перебудови, перебудови, в неминучість якої він вірив затято й самовіддано. І все таки ці спогади ще одною цеглиною лягають у підмурівок пам'ятника жертвам сталінізму.

Лишається лише подякувати дочці письменника Ярині Борисівні Тимошенко (Антоненко-Давидович), яка підготувала публікацію, розшифрувавши записані на магнітофонну стрічку розмову й вірші Бориса Дмитровича.

Вячеслав Брюховецький

УРОК НЕЗЛАМНОСТИ

Журнал «Вітчизна» починає знайомити читача з «Сибірськими новелами» — останнім, досі ще не опублікованим твором одного з найцікавіших письменників української літератури, людини важкої трагічної долі Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича.

В 1923 році, на світанку Радянської влади, у київському журналі «Нова громада», було надруковане невелике за розміром оповідання «Двоє» — перший твір молодого письменника. Відтоді починається плідна й напружена праця Антоненка-Давидовича: оповідання, новелі, повісті, дорожні нотатки й нариси друкуються мало не в усіх тогочасних часописах, завойовуючи дедалі більшу популярність серед масового читача. Невдовзі ім'я Антоненка-Давидовича стає відоме не лише на Україні, а й далеко за межами республіки, про нього часто й охоче пише преса, відзначаючи глибоке проникнення в психологію героїв, пластичні художні образи, образну й точну мову. На нього покладаються великі надії, шлях на літературний Олімп гостинно лягає під ноги, досвідчені метри бачать у молодому письменнику гідну зміну. Це була доба буйного розквіту української культури, її ренесансу, а заодно й красного письменства; народ, який сотні літ скнів у безнадії й темряві, який уже втратив, здається, не тільки власне ім'я, а й обличчя, — цей народ враз випростався, ожив, вибухнув такою весняною повінню, що одна за одною стали падати, руйнуючись, загати, зведені потугами царських сатрапів.

Але не довго тривав отой розквіт. Сталінські яничари, потаємні прихильники «единой и неделимой», побачили в тому русі загрозу власному існуванню і, взявши до рук нагострені добре сокири, заходилися під корінь вирубувати українську культуру, а насамперед її мову. Завдано було нищівного удару й по носіях тієї культури, насамперед по українських письменниках.

Так Антоненко-Давидович попав у місця «не столь отдаленные», де не те що писати, а й думати заборонялося під страхом смертної кари, де невтомні жорна репресивних органів перемелювали мільйони й мільйони: нашу надію, наше майбутнє, нашу культурну еліту. І — подумати страшно! — двадцять років, двадцять найкращих

літ, що дарує кожній людині життя, було закреслено, ба, ні — вирвано з м'ясом, понівечено, втоптано в сибірську багнюку, заморожено під колючими дротами. Більш ніж досить для того, щоб людина перестала бути людиною (на що й розраховували новітні кати), щоб зламалась, зігнулася на все подальше життя.

А він не зламався, не схилився. Цей тендітний з виду інтеліґент, беззахисний очкарик проніс свою мужню душу крізь усі табори, наче наперед знав, що і в майбутньому, коли настане короткочасна хрущовська відлига, а потім знову повіє холодом цькувань і репресій, як йому потрібна буде ота мужня душа, ота крицева незламність, щоб до кінця, до останнього подиху лишатись Людиною!

Ще у 1967 році, оглядаючись на пройдений шлях, він мав повне право написати про себе:

«За всіх часів і обставин мене бентежило й бентежить тільки одне: писати так, щоб у якійсь мірі мати підстави сказати своїй музі Шевченковими словами:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою».

А набагато пізніше:

«Мені вже 82-й рік, а позаду довгий, нелегкий, а часом і трагічний життєвий шлях, коли було стільки сприятливих для загибелі моментів, а я, мов той ґумільовський божевільний трамвай, що, прогримівши на трьох мостах різних епох, „заблудился в бездне времен..."»

І ще:

«Лишається писати без будь-якої надії побачити написане в друку, але мушу писати, бо інакше життя втрачає всякий сенс».

Ці слова чи не про «Сибірські новели», які лише оце виносяться на суд читача.

Після таборів Борис Дмитрович працював, за його ж висловом, як проклятий. Оповідання, нариси, критичні розвідки й насамперед прекрасний роман «За ширмою», що по праву став одним з найвизначніших набутків української літератури.

Не все написане письменником видане. Дещо й досі зберігається в отих установах, які ще діють за принципом «тащить и не пущать», але будемо сподіватися, що час демократії й гласности зламає всі сейфи, позрива всі печатки, і ми ще не раз зустрінемось із щирим словом цієї мужньої й незламної людини, яка свідомо йшла на муки й тортури заради високих ідеалів, що світили їй впродовж усього життя:

«Отак і дотягнув до похилого віку, коли хоч-не-хоч, а доведеться десь незабаром, поза своєю волею покидати життя. Те життя, котре, попри всі його злигодні й лиха, все ж лишається прекрасним!»

Анатолій Дімаров

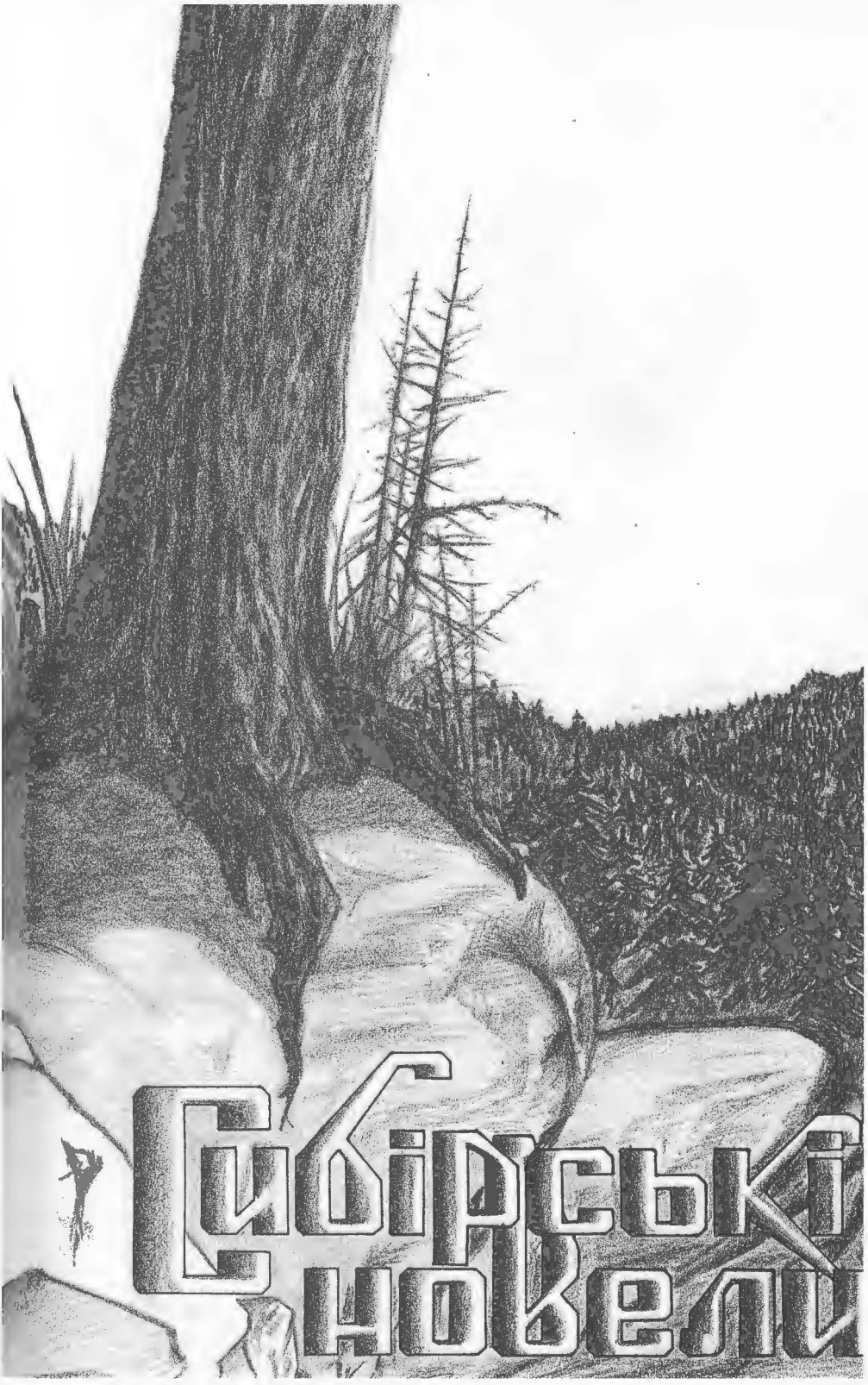
Сибірські
новели

ХТО ТАКИЙ ІСУС ХРИСТОС?

У другій половині квітня теплішає і в Забайкаллі, і сонце лагідно світить навіть у Букачачі, цій обділеній Богом і проклятій людьми місцині, де коло двох неглибоких вугільних шахт розкинувся широким квадратом табір примусових робіт. Соняшна днина вигнала всіх, хто прийшов із денної зміни в шахті й устиг пообідати, з бараків надвір, щоб хоч трохи подивитись бодай на призахіднє сонце, якого вони через роботу у вічній темряві так мало бачать. Тільки з крайнього відділку першого барака, де міститься бриґада указників, ніхто не вийшов. Та й чого їм іти, коли вони й без того надихались свіжого повітря, працюючи цілий день на підсобних роботах не в глибині земних надр, а на поверхні. Вони щойно повернулись із таборової їдальні, і хоч баланда з турнепсу й якоїсь гички та ріденька кашка зовсім не вдовольнили їхнього апетиту, проте після їди краще полежати, ніж хтозна чого тинятися без діла між сірими, непоказними бараками. Люди в цій бриґаді здебільшого літні, поважні, що знають ціну праці й відпочинку. Щоправда, вони ще не звикли до таборових умов, а тому й думки їхні весь час линуть до далекої Рязанської области, до своїх домівок і кревних, від яких одірвало їх суворе життя. Усі вони за своєю вдачею домувальники, і їм ніколи б не бачити Сибіру й Букачачі, якби кожний із них десь у себе вдома не спізнився на роботу в теперішній воєнний час більше, як на п'ятнадцять хвилин. За це їх покарано трьома роками позбавлення волі згідно з указом про спізнення. Саме через це вони й звуться указниками, становлячи собою якусь нову таборову породу людей, не схожу ні на побутовців — усяких злодюг, грабіжників і вбивць, ні на «ворогів народу» або контриків, засуджених за політичною 58-ю статтею Кримінального кодексу.

В'язні, або зеки, жартома звуть цих бородатих указників проказниками, дарма що ці поважні рязанці аж ніяк не скидаються на пустунів і збиточників, що криються під російським словом «проказники». Це скорше якісь сусальні мужички з дореволюційних російських шкільних хрестоматій, що з примхи долі перенеслись у наш букачачинський табір — місце цілком сучасне й реальне.

Серед цих, загалом схожих один на одного членів бриґади виняток становить, як сторонній предмет, чи, як кажуть у Росії, «инородное тело», уркач Петров, особа вельми непевна й темна. До того темна, що й не віриться, чи він справді Петров, а не якийсь Іванов або Сидоров. На прозвисько він Обезяна, і це так прилипло до нього, що навіть поважні указники інакше його й не звуть. Хтозна, чого таборове начальство впихнуло Обезяну в цю роботящу бриґаду. Може, тому, що Обезяна ніби «зав'язав» своє минуле й надумав виходити на роботу, чим зрадив «закон» блатних, і тепер йому небезпечно перебувати серед своїх недавніх побратимів; а може, йому доручено нишком наглядати за новими таборовцями, щоб ті не перейнялись духом контриків, які на цьому таборовому пункті їх звідусіль оточують. Так воно чи ні, а Обезяні в цій бриґаді, де не можна ні вкрасти, ні нашкодити, бо одразу ж упіймають і тяжко битимуть, пісно й нудно. Знічев'я він то блукає нервово по приміщенню, як замкнутий у клітку вовк, то кидається раптом на нари, задираючи при цьому високо ноги.

Відрізняється від своїх неворушких, приголомшених крутим поворотом долі земляків і їхній бриґадир, котрого всі звуть скорочено, по-батькові, Митрич. Це літній, але досить ще енерґійний чоловік, що, видати, бував у бувальцях. На противагу своїм землякам, він неголений, проте, як і бородані, релігійний. Він навіть демонстративно показує свою вірність Богові, й якщо інші тільки потай шепочуть молитви у свої густі бороди, то Митрич, не звертаючи уваги ні на кпини начальства, ні на глузування в'язнів, ревно хреститься в їдальні перед тим, як сісти хлебтати баланду, й щиро дякує Богові за малопоживний таборовий обід. Він самовіддано обстоює свою бриґаду й через те має постійний клопіт з нарядником, якому — аби вигнати людей на роботу, а до того, що в когось порвалися чуні або комусь і досі не видано бушлата, байдуже. Щодня Митрич щось доводить нарядникові, в чомусь переконує, щось канючить у нього і так тому набрид, що нарядник не може спокійно говорити з Митричем і раз-у-раз кричить йому: «Ні, я таки виб'ю з тебе цю рязанщину!»

Що саме має на увазі нарядник під словом «рязанщина», важко сказати. Може, наполегливе обстоювання інтересів своєї рязанської бриґади, а може, й ті характерні слова, всякі «давеча», «намедни», «посулить», які зникли в сучасній російській мові, але якими, наче навмисне, послугується Митрич під час своїх невеселих розмов з нарядником. Та хай собі нарядник кричить що хоче, Митрич знає — нарядники, як і все на землі, не вічні, вони часто міняються, а Бог на небі незмінний, завжди один. Тому Митрич і далі хреститься, молиться й усяко захищає свою бриґаду. Ось і зараз він затримався в нормувальника й щойно тільки прийшов до барака, бо нормувальник ніяк не хотів зараховувати перенесення козел з місця на місце, а Митрич записує кожен порух своєї бриґади на роботі, бо від цього залежить вага хлібних пайок на завтрашній день.

— Ех, братці мої, товаришочки! — каже він, сідаючи на ослона біля столу, щоб трохи перепочити. — А сьогодні ж Страсний Четвер. Люди підуть на страсті, слухатимуть у церквах дванадцять євангелій, повернуться додому із запаленими страсними свічками... — Митрич сумно прицмокує, мовляв, а нам тут усе це зась, і пускається далі в елегійні спогади: — А завтра підуть до плащаниці, знаменуватимуться... А там Великодня Ніч, співатимуть «Христос воскрес», святитимуть паски...

Обезяна, що нудиться й не знає, чим би заповнити час до вечірньої перевірки й роздачі горбушок,[1] каже:

— А ти б, Митричу, розказав нам щонебудь про Христа, якийсь би романисько про нього тиснув.[2]

Митрича зовсім не бентежать такі, зовсім не підходящі до божественного імени вислови, бо він знає, що блатяр Обезяна інакше й не може вимовити своє бажання, а тому не звертає на них особливої уваги, задоволений уже з того, що Обезяна обійшовся якось цього разу без матюків, якими пересипав звичайно свою мову, мов усними розділовими знаками.

Що ж, думає Митрич, чом би й не розповісти Обезяні про Ісуса Христа, не спробувати навернути цю погрузлу в гріховну твань душу на праведну путь? Чи ж не повірила в слово Боже розпутниця Магдалина й чи не звернувся до спасителя з каяттям розіп'ятий разом із ним розбійник? Просвітити невіру — це теж добре діло, що зарахується тобі на останньому страшному суді, котрого нікому не обминути —

---

[1] Горбушка (*кримін. жаргон*) — хлібна пайка.

[2] Тиснути (*кримін. жаргон*) — оповідати роман чи якусь історію.

ні слідчим і суддям, ні попкам[1] на таборових вишках, ні всяким нарядникам. Митрич підсуває ослін ближче до Обезяни, відкашлюється для поважности й починає оповідати про останній вступ Христа до Єрусалима. Хоч оповідає він за євангелієм, але, щоб Обезяні було зрозуміліше, Митрич дуже осучаснює свою розповідь. Інколи він помиляється, неправильно вимовляючи юдейські слова, але то нічого: Обезяні, котрий, мабуть, уперше чує серйозне слово про Бога, байдуже, чи сказано «синедріон» чи «сердон», «осанна» чи «окоєна», — його цікавить зміст, а не форма.

— ... І ось Ісус Христос зі своїми апостолами в'їхав на осляті в Єрусалим.

— На ішаку? — здивовано перепитує Обезяна, що хоче виразно уявити собі картину. Цих низеньких, довговухих тварин Обезяні доводилось бачити під час наїздів до Ташкента, але цей вид транспорту не викликав у нього приємних спогадів, бо на ташкентському базарі Обезяна піймався на крадіжці й старі узбеки, позлазивши зі своїх ішаків, добре натовкли йому боки.

— На осляті, — повторив Митрич, бо слово «ішак» йому видається блюзнірським, і пояснює: — Як тоді не було ще автомашин, то їздили на ослах. Зрозумів?.. Ось народ, побачивши Ісуса Христа, певна річ, радіє і кричить йому: «Осанна у вишніх!..»

— Яка Оксана? Чому у вишнях? — не розуміє Обезяна.

— Дурню! Які там вишні! Це, як сказати по-нашому, то означає: «Здрастуй, всевишній». Треба розуміти божественні слова! — повчально зауважує Митрич і оповідає далі: — Народ, значить, радіє, розмахує вербами — сказати б, вітає Ісуса Христа, бо діло було у вербну суботу, а жиди проти. Не вітають, не кричать, а тільки мовчки, сердито дивляться на нього. Їм, бачиш, не до шмиги, що Ісус Христос приїхав у Єрусалим. Та й нема нічого дивного в тому: вони ж бо навіть у єрусалимському храмі розвели спекуляцію — торгують там голубами, що їх люди в жертву приносять. Ну, Ісус Христос як побачив таке неподобство, то взяв нагая та й повиганяв тих спекулянтів-торгашів геть із храму.

Обезяна напружено морщить чоло, бо багато чого йому невтямки.

— Стривай, Митричу, виходить, Ісус Христос теж був проти приватної торгівлі? Як комуністи, чи що?

---

[1] Попка (*кримін. жаргон*) — вартовий на вишці.

Митричеві аж заціпило від такого несумісного порівняння, й він докірливо хитає головою:

— І скаже ж таке! Та хто ж розумний буде проти приватної торгівлі? Торгуй скільки хочеш, тільки ж не в храмі Божому!.. А тут ще й з первосвящениками Анною та Каіяфою Ісус Христос засперечався, що, мовляв, Службу Божу вони правлять не так, як треба.

— Анна — це жінка? — знову не розуміє Обезяна.

— Ну, хіба ж баба може бути первосвящеником! — дивується з Обезянової некмітливости Митрич.

— А чого ж зветься як жінка?

— Бо й первосвященики були жиди. А в жидів усе навпаки. Вони навіть пишуть не по-людському, а з правого боку наліво.

Митричеві здається, що він уже пояснив усе цілком достатньо й можна переходити до головних сюжетних вузлів.

— Усе це жидам, звісно, не сподобалось, і вони підманули одного з учнів Ісуса Христа, Юду, на прізвище Іскаріотський, щоб той у них стукачем став і про все, що робить і каже Ісус Христос, доповідав їм.

— Юда — теж жид? — поцікавився Обезяна.

— А хто ж би він ще був, як не жид! Він і продав свого вчителя за тридцять срібників, по-нашому б сказати — за тридцять карбованців.

Ситуація тепер стає цілком зрозуміла, й Митрич розповідає про арешт Ісуса Христа в Гетсиманському саду й суд над ним у синедріоні.

— А в тому сердоні сама жидова засідала. Тільки один і був між ними чесний чоловік — Никодим, але що він міг удіяти один проти всіх? Тільки співчував, а так нічим і не допоміг... І присудили ті жиди з сердону Ісусові Христу вишку,[1] цебто — по-тодішньому — розіп'ясти на хресті, бо тоді вони ще не навчились розстрілювати. Присудити то вони присудили, але такий порядок був, щоб їхній вирок затвердив ще Пілат Понтійський...

— А хто такий Пілат? — питає Обезяна.

— Пілат Понтійський — це як, сказати б, у нас тепер Калінін у Кремлі. Отож привели вони Ісуса Христа до нього, а Пілат Понтійський вислухав, що ті жиди ґерґочуть, та й каже: «Не бачу складу злочину. Ні під яку статтю він не підходить». І вже хотів пустити Ісуса Христа...

Обезяна так захопився розповіддю Митрича, що й ноги спустив з нар, але йому ще не все ясно:

---

[1] Вишка (*кримін. жаргон*) — вища міра кари, розстріл.

— Ісус — це значить ім'я, а Христос — як розуміти?

Митрич на хвилину завагався від такого несподіваного запитання, але прикинув думкою і спокійно каже:

— А Христос — це отечество.

Митрич, як і багато простих людей у Росії, на означення когось по батькові каже не «отчество», а «отечество», але Обезяна цього не помічає, він хоче знати про героя розповіді все:

— Добре, а фаміліє ж його як?

— Дурню! Хіба ж у Бога може бути фаміліє? — скрушно хитає головою Митрич і переходить до найтрагічнішої частини оповідання, де, сподівається, вже не буде безглуздих запитань.

— І Пілат Понтійський пустив би був Ісуса Христа, хоч сам був не християнської віри, то жиди зняли такий ґвалт, що Пілат Понтійський аж вуха затулив. «Як то не підходить під статтю? — кричать жиди. — Таж він підбурював людей проти самого імператора римського!» Тут Пілат Понтійський бачить, що жиди Ісусові Христу контру шиють, а це вже діло серйозне, бо коли вони настукають на нього імператорові (а це все'дно, що у нас Сталіну) — то буде і йому непереливки...

— Стривай, Митричу, от ти кажеш усе — жиди, жиди, — не втерпів, щоб не спитати, Обезяна, який цілком пройнявся незвичайним сюжетом. — А сам Ісус Христос якої ж нації був?

— Як це якої? — дивувався Митрич з безмежної дурости Обезяни. — Звісно, російської! І спитає ж таке!..

У цей час знадвору чути, як біля вахти б'ють у прив'язану до стовпа рейку, — сиґнал виходити в'язням на перевірку, і бриґада рязанських бороданів, кректячи й огинаючись, поволі йде надвір. Обезяна неохоче встав з нар і, міцно вилаявшись, каже до Митрича, котрий, як бриґадир, виходить останній з барака:

— Не дали дослухати, гади! А такий же цікавий роман!..

Серпень, 1972 рік

КУСТАР-«ОДНОНОЧКА»

Колись я був запеклий мисливець і не пропускав жодного відкриття мисливського сезону чи то на водоплавну дичину, чи хутряного звіра. Цю пристрасть я успадкував від батька, а коли його забрали на Першу світову війну, мені дісталася у спадок і його стара дубельтівка льєжської мануфактури. Я часто заходив до мисливської крамниці купити запаси пороху, шроту та пістонів і заразом подивитись на комісований продаж різних калібрів і фабричних марок рушниць. Як письменник, я заробляв тоді добрячі гроші, і одного разу мені приглянулась двоцівка 12-го калібру, а до того ж і безкурківка. Я вирішив її придбати, але вона мала дві хиби: так званий «шат», цебто хитання цівки рушниці від кольби (приклада), крім того, її слід би поворонувати. У крамниці був свій зброяр, який, спокусившись на великі заробітки, переїхав у Росію з родиною на якийсь час із Льєжа в Бельгії на запрошення «Русского общества императорской охоты» й оселився в Києві. Перша світова війна, що тривала тоді, не дала йому змоги повернутись на батьківщину, і він застряг у Києві, а в післявоєнні роки, коли в нашій країні лютувала громадянська війна, він і зовсім втратив надію будь-коли повернутись на рідну землю.

У крамниці мені дали його адресу і розповіли, що це вельми чесна й акуратна людина, великий знавець свого діла, а до того ж володіє своїм власним секретом воронувати крицю, який нікому не відкриває. Мене попередили, що він не запросить з мене зайвого за роботу, але боронь Боже мені торгуватися з ним, бо в такому разі він категорично відмовиться й ніяка сила не змусить його знову будь-коли прийняти від мене замовлення, хоч би які великі гроші я пропонував йому за роботу.

Діставши такі інструкції в крамниці, я купив уподобану рушницю «Зауер три кільця» й одразу подався за даною мені адресою, бо до відкриття мисливського сезону лишалось тільки три тижні.

Знаменитий зброяр жив на Малій Житомирській в маленькому одноповерховому будиночку у дворі. На мій дзвінок мені відчинила двері симпатична літня жінка явно не слов'янського походження. Вона чемно запросила мене увійти й показала на причинені двері праворуч — робочу майстерню зброяра.

Попервах мені здалось, що я помилився: так у цій кімнаті все було чисто, охайно й до ладу, але посивілий чоловік у чорному робочому халаті одразу ж озвався до мене: «Прошу заходьте й покажіть, що привело вас до мене».

Перш ніж відповісти, я здивовано оглянув цю незвичайну кімнату-майстерню. Праворуч від дверей стояла канапа, а перед нею льомберний стіл з різними свіжими газетами й журналами, які відвідувач, чекаючи своєї черги, міг переглянути. Підлога в майстерні була ідеально чиста — ніякого сміттячка, ані порошинки. Метрів за чотири від льомберного стола з газетами стояв робочий стіл майстра з прикріпленим до нього затискувачем, а на столі лежав всякий інструмент, на стіні над ним між двома вікнами висіли дві полички з різноманітним, акуратно розкладеним технічним начинням, якого в разі потреби зброяр міг брати із заплющеними очима.

Я подав майстрові свою рушницю й сказав:

— У цій рушниці треба усунути «шат», я купив її у нашій мисливській крамниці, відкіля мене й направили до вас.

Майстер уважно оглянув мою рушницю й промовив:

— Добра рушничка, добра, два чоки має, от тільки над «шатом» доведеться добряче попрацювати...

Я мимоволі подумав, яку ж то ціну за свою роботу над «шатом» загилить мені зброяр після такого зауваження, а він ще й додав:

— От якби її ще добре поворонувати, вийшла б зовсім нова рушниця.

— Так, будь ласка, поворонуйте її мені й скажіть, скільки я маю заплатити вам за всю вашу роботу.

Невелика ціна, яку зброяр назвав мені, дуже здивувала мене, бо я подумки припускав її далеко вищою.

Я, звісно, одразу погодився й навіть запропонував зброяреві аванс.

— Моє правило — ніколи не брати гроші наперед. Виконаю роботу, тоді й розрахуємось. Рівно о дванадцятій годині

тридцятого липня ви можете одержати свою рушницю, щоб тридцять першого виїхати на початок відкриття сезону. Якщо рушниця буде в чомусь х а н д р и т и, ви одразу ж несіть її до мене, і я виправлю свою хибу без будь-якої плати. Такого в моїй практиці досі не траплялось, але в житті все може статись...

Зброяр непогано говорив по-російському, хоч і з акцентом, а крім того, вживав інколи інших слів замість потрібних йому, наприклад, слово «хандрити» означало в нього хибити, діяти не так, як слід, а замість російського слова «налог» (податок) він звичайно казав «подать». Це не заважало нам цілком порозумітися з ним, до того ж він виявився балакучим і цікавим до всіх виявів життя. У кімнаті нас було лиш двоє, і тому він запросив мене присісти й трохи поговорити.

— Де ви працюєте? — спитав він мене, і коли я відповів, що я літератор, письменник, зброяр дуже зацікавився мною. — Значить, пишете про рівність, братерство, справедливість між людьми?

— Намагаюсь... — відповів я ухильно.

— О, це прекрасно! — вигукнув він майже патетично. — Що може бути вищим за ці ідеали! Я теж за ці високі ідеали, але от питання: як їх здійснити? На мою думку, треба було починати не з Росії, а взяти якенебудь маленьке королівство або князівство в Африці, де живуть карлики-негри, й там спробувати здійснити комунізм. Якби експеримент удався, можна було б поширити його на інші африканські землі. Якби і там вийшло щось путнє, тоді б уже запровадити в усій Африці. І лиш після цього дуже обережно й поволі переносити його в Европу. А то взяли для експерименту таку велику, напівдику країну, як Росія, і що вийшло з того? Розруха, розбрат, хвороби, голод, а головне — в крамницях нічого не можна купити, бо всі вони зачинені. У Бельгії, коли мені треба було купити якусь технічну деталь, я йшов до першої-ліпшої крамниці й купував, а тут тепер треба її дістати. Ох, це підступне слово «дістати»! Воно є в мовах усіх народів світу, наприклад, «простягни руку й дістань мені тарілку з хлібом», але в Росії має воно зовсім інше значення. Д і с т а т и — це означає мати багато знайомих і через них напитувати собі якусь деталь. Хтось вам таки д і с т а є її, і ви, знаючи, що вона вкрадена з комори якогось заводу, купуєте її, заплативши втричі дорожче за її номінальну ціну. Стає соромно перед самим собою, але що ж робити?!

— А чом би вам не поступити на якийсь завод, де вам зобов'язані дати потрібну деталь? — спитав я.

— На завод? — посміхнувся майстер. — Пробував я працювати й на заводі, але більш ніж місяць не витримав. Ви думаєте, на заводі порядок? Таке ж безладдя, як і скрізь!.. Ось, приміром, мені потрібна стамеска або терпуг, у мене, як і в більшости робітників, її немає напохваті, мушу я йти до майстра й просити потрібний мені інструмент. Майстер почне пригадувати, кому він його дав, нарешті, пригадавши, дає його мені. Час минув, а робота стояла... Ні, такий п о р я д о к не про мене, і я пішов із заводу. Хто ж я такий, як міряти на теперішній поділ людей в Росії, — буржуазія чи пролетаріят? Я подумав і вирішив, що я пролетаріят. Я нікого не експлуатував, не маю власности... Власне, маю тільки власний секрет воронування криці, але мають же свої секрети лудильники, наприклад, і спокійно перебувають членами профспілки... За порадою російських товаришів я вступив до спілки кустарів як «кустар-одноночка», — саме так кумедно переінакшив він російське «кустар-одиночка».

Не маючи охоти далі розводитися з ним на політичні теми, я перепросив, сказавши, що поспішаю, й пішов.

30 липня був дуже спекотний день, і я в білому костюмі о 12-й годині без двох хвилин прийшов забрати рушницю після ремонту. Мені відчинила двері та ж сама явно не слов'янського походження жінка, але цього разу вона була чогось зажурена й явно наполохана. Жестом, як і перше, вона показала мені кімнату-майстерню зброяра, але я, переступивши поріг, знову подумав, що помилився, тільки тепер навпаки. Де подівся льомберний стіл з газетами та журналами; на меблях і підлозі такий бруд, що я не ризикнув сісти на запрошення майстра в своєму білому костюмі. Майстер крикнув у внутрішні кімнати:

— Амаліє! Принеси швидше з кімнати чистого стільця, щоб замовник міг сісти. — І далі заметушився над цівкою моєї рушниці. — Це перший раз у своєму житті я не додержав слова, вам доведеться з півгодини перечекати, поки я закінчу роботу. Але я думаю, ви пробачите мені цю неточність, коли дізнаєтесь, через що вона сталась.

Через два дні як ви були в мене, до мене заявилась комісія із спілки кустарів. Глянула на газети й журнали, на чистоту й порядок у кімнаті й каже: «Який же це кустар-одиночка? Це добре устаткована майстерня!» — І наклала на мене таку подать, що коли б я спродався зо всім, що маю, однаково лишився б у боргу. Я був у розпачі. Ну, просто хоч у петлю лізь... Я пішов до своїх товаришів російських просити поради, а вони, почувши про мою біду, регочуть: «Дивак ти,

Франце, — вони побачили в тебе чистоту й порядок і зробили так, як завжди це роблять». — «Вам добре сміятися, а що робити мені з моєю сім'єю?» — кажу я їм і мало не плачу. «Пусте, Франце! Напиши скаргу до спілки кустарів, але перед цим журнальчики й газети геть! На підлозі хай буде сміття, на робочому столі порозкиданий інструмент, розлий шмаровидло, взагалі щоб був безлад і бруд...» — «Ви кепкуєте з мене: хіба може бруд урятувати мене?» — не повірив я. «А от зроби й побачиш, що вийде». Хоч я й не вірив такому безглуздю, але мені нічого не лишалось, як спробувати виконати їхню дику пораду... І що ви думаєте? Через тиждень прийшла друга комісія, подивилась на цей бруд і сказала: «Яка ж це добре устаткована майстерня? Це типовий кустар-одиночка». І повернула мені попередню подать... Тільки після цього я зміг спокійно працювати й узятись за вашу рушничку. Я вже кінчаю і зараз дам вам її!

За п'ять хвилин він подав мені мою рушницю, що мала тепер вигляд зовсім новісінької.

ЧИСТКА

Якби не деякі несподівані обставини, що стались останнім часом, ніхто в київській філії видавництва «Книгоспілка» не побоювався б чистки, що мала незабаром статись. Чистка — звичайне явище кінця двадцятих років; коли-не-коли воно потрясало не тільки радянські установи, а й партійні організації, вишукуючи недобитків розстрощених клясів та всякі рештки минулого, що якимось способом прослизнули між пальцями каральної десниці революції й причаїлись до слушного часу по установах, а то й пролізли в лави партії. Нема нічого дивного, що влада хотіла позбутися всякого непевного елементу. Але це не могло не бентежити співробітників київської філії: тут не було колишніх поміщиків і капіталістів чи жандармів, поліцаїв або білоґвардійців, усі знали одне одного, бо попали до «Книгоспілки» якщо не з дореволюційних дрібних українських видавництв, то з кооперації, проти якої Радянська влада нічого не мала проти. Щоправда, не було в київській філії й комуністів: редактор місячника «Нова громада» та комірник не могли скласти партосередку, але всім відомо, що кооператори не дуже пнуться в партію, тим то не було чогось особливого в тому, що директор філії Качеровський був безпартійний. Але два тижні тому Качеровського, так само як і головного редактора філії Титаренка, раптом арештовано. Для всіх було ясно, що ніякої іншої причини, крім політичної, не було і не могло бути, але до чого тут політика? Обидва вони аполітичні, цілком льояльні радянські службовці, ні в минулому, ні поготів тепер ні в чому не замішані, навіть на недавньому процесі СВУ в Харкові ні їх, ні взагалі будь-кого з «Книгоспілки» не згадувалось, і раптом — ну просто як грім серед ясного неба ці арешти!!!

Попервах здавалось, що це якесь непорозуміння, котре

ось-ось з'ясується й Качеровський з Титаренком повернуться на свої старі місця, тим більше що й досі нікого не призначено замість них і їхні обов'язки тимчасово виконують випадкові люди. Проте тиждень тому до книжкової комори видавництва прийшли якісь офіційні особи й вилучили кілька видань київської філії. І вилучили саме те, що ні в кого не викликало ніякого сумніву, як от читанку для молодших класів трудшколи Іваниці, котру не раз видавали й перевидавали, або дуже потрібну в сільському господарстві книжку Коменданта «Розводьте кролів». Це вразило всіх чи не більше за арешт Качеровського й Титаренка, бо не можна було добрати причини, підстави, сенсу для цього вилучення. Хтось висловив здогад, чи не спричинилось до цього те, що Іваниця пройшов по процесу СВУ й був засуджений на скількись там років, а Комендант перебуває під слідством? Усе це було дуже загадкове, туманне, що таїло в собі прикрі несподіванки, й у цих умовах недалека чистка стала видаватись багатьом не просто черговою кампанією, а спеціяльно запланованим до київської філії заходом, від якого годі сподіватись чогось доброго.

«Дивне яке прізвище — Комендант! — подумав бухгальтер Микола Степанович Семенець, переглядаючи список вилучених книжок, щоб списати їх з балянсу. — Не інакше, як з вуличного прізвиська утворилось. Але що могли знайти в комендантських кролях і взагалі в кролівництві контрреволюційного?..»

Про арешт Коменданта Микола Степанович не чув — він жив вузькими інтересами «Книгоспілки» та своєї сім'ї, й що було поза ними, його мало обходило, але Коменданта, цього енергійного, кремезного чолов'ягу, він знав як автора і трохи як людину. Заповзятливий, ворушливий, не зважаючи на свою поважну статуру, він пішов би далеко, якби йому дати волю й простір. Ким тільки він не був і за що тільки не брався! Був представником у Києві органу ВУЦВКу «Вісті», утворив був своє приватне видавництво «Сяйво» й видав непогано кілька цікавих книжок, нарешті захопився кролівництвом. Сам розводив на своїй київській квартирі кролів, підбивав на це інших і навіть написав книжку «Розводьте кролів», яку видала київська філія «Книгоспілки». І що в ній міг наплутати цей запопадливий, серйозний чоловік, що брався за всяке діло сумлінно й поважно? — не сходив з дива Микола Степанович, знявши в задумі окуляри й жалкуючи марно витрачених на видання книжки книгоспілчанських грошей і

праці автора, не рівняти до тих теперішніх молодих шмендриків, що лізуть до видавництва зі своїми незугарними віршами й оповіданнями.

Хоч у видавництві всі вважали, що вилучення книжок є небезпечна прелюдія до чистки, але Микола Степанович не боявся чистки. Що вона йому? Його минуле ні блискуче, ні ганебне: син колишнього конторника поміщицького маєтку. Ні пан, ні мужик, щось посередині. Соціяльний прошарок, як висловлюються на мітинґах. Але таких «прошарків» по установах хоч греблю гати. Освіта? Та майже ніякої! І тут до нього не причепляться, не спитають, яким коштом здобув її, бо дітей робітників і селян не видати було в гімназіях та університетах. Церковнопарафіяльна школа, що її закінчив колись з похвалою, в рахунок не йде, а всього іншого, геть аж до тонкощів подвійної італійської бухгальтерії дійшов самотужки, самоуком. І все ж ніхто не може сказати, що він, підтоптаний уже бухгальтер Семенець, гірший від тих дипломованих бухгальтерів, котрі покінчали комерційні інститути. А якщо додати його обізнаність з літературою, то хай ще позмагаються з ним оті дипломовані. Ще змалку Микола Степанович полюбив книжку й був начитаний. Щоправда, читав він без певної системи — все, що попадало до рук, та однаково непогано знався на російській клясиці, черпонув трохи й з перекладної літератури — і то не тільки там, скажімо, Вальтера Скотта або Мопассана, а й Гюґо, Золя, Гамсуна, навіть Шпільгаґена прочитав. А що вже до української літератури, то хто зна, чи міг би з ним потягатись перший-ліпший студент-філолог, а то й теперішній молодий критик. Недарма ж бо ще за довоєнних часів Микола Степанович працював у маленькому українському видавництві «Криниця». Крутився він там з ранку допізна, складаючи рахунки, пакуючи книжки, часом, коли не було кому, одвозячи їх на пошту, а заробляв за це копійки. Але в нього й думки не було про якийсь більший заробіток на такому, як казали тоді, святому ділі. Головне, щоб українська книжка була дешева й широко йшла в народну гущу.

Отаким ентузіястом-безсрібником і попав Микола Степанович просто з «Криниці», ліквідованої за перших років Радянської влади, до потужної «Книгоспілки», де став за бухгальтера київської філії. Так хіба ж за це можна йому закинути щось на будь-якій чистці? Хай би хоч наполовину так самовіддано працювали тепер у видавництвах, як вони колись у тій маленькій, бідній «Криниці».

Микола Степанович лагідно жив і працював з людьми, і

йому можна було не боятись, що хтось наклепає на нього якусь вигадку під час чистки. Не полюбляли його тільки молоді письменники, яких наплодилось тепер так багато, що їх і не запам'ятаєш усіх. Річ у тім, що Микола Степанович, за криничанською звичкою, всіляко намагався зменшити авторський гонорар задля здешевлення української книжки. Він і досі не міг позбутись давнього погляду, що українському письменникові досить і тої слави, що його надрукували, а не те щоб розкошувати на авторському гонорарі.

Єдиний виняток серед молодих письменників він робив Валеріянові Підмогильному. Творів його Микола Степанович не читав, бо Підмогильний працював у київській філії молодшим редактором; сюди його взяв криничанин Титаренко, щоб передати комусь свій досвід і знання у видавничій справі. Чемний, розумний, хоч з обличчя видавався ще зовсім дитиною, цей молодик, кажуть, знав навіть французьку мову й перекладав з неї на українську, але до бухгальтерії він заходив тільки одержувати платню, а не гонорар, і це якоюсь мірою сприяло бухгальтеровій симпатії до нього: не якийсь там плужанин або гартованець, а таки справді письменник.

Якби хтось із тих шмаркачів, що їх Микола Степанович і за письменників не вважав, спробував би розтулити проти нього свого писка, за нього неодмінно заступилась би дирекція філії, котра високо цінила його працьовитість і точну, завжди «в ажурі» роботу. Шкода тільки, що за всяким клопотом дирекція забувала матеріяльно заохотити копітку роботу свого бухгальтера, й тому зарплата Миколи Степановича лишалась така сама, що й за тих часів, коли нові радянські гроші, червінці, були в ціні, тоді як авторський гонорар набагато підвищився. Проте Микола Степанович не ображався: платні ставало сяк-так на скромне прожиття, а чого ж іще треба? Щоправда, теперішнє видавниче діло в «Книгоспілці» не назвеш святим (тут, на думку Миколи Степановича, видавали часом такий непотріб, що в «Криниці» нікому й на думку б не спало переводити дорогий тепер папір на таке кат-зна що), однак діло було корисне, ширило освіту й культуру. До того ж Микола Степанович відповідав тільки за фінансові справи й на зміст видаваного не мав ніякого впливу — то клопіт головного редактора, директора філії та столичного харківського правління «Книгоспілки».

Що ж іще могло бути сумнівного в його біографії, яку під час чистки треба показати всім навиворіт? Військова служба? Ні в білих, ні в червоних він і близько не був, не служив навіть у царській армії через плоскостопість та велику ко-

роткозорість. Не належав ні до якої політичної партії, хіба що у сімнадцятому та вісімнадцятому ходив часом на маніфестаціях під жовто-блакитними прапорами... Але ж хіба він один там ходив, та й коли це було!

Ні, і тут нема чого турбуватись, а все інше було таке звичайне, що на ньому навряд чи могли спинитись пильні очі: одружений, дітей нема, на утриманні хвора на туберкульозу дружина й старі, немічні тесть і теща. З такими анкетними даними можна спокійно йти на будь-яку сувору чистку.

Але як списувати вилучені книжки? На підставі чого вони вилучені? Чому? Для бухгальтерії потрібні точні пояснення, папірець, документ. З цим і пішов Микола Степанович до молодявого секретаря філії Кондратюка, а водночас і поінформуватися, що ж діється на світі, коли почали вилучати такі потрібні книжки.

— Шукають шкідництва... — махнув рукою Кондратюк.

— Як то шкідництва? — не розумів Микола Степанович, аж зняв з подиву свої лупаті окуляри.

— А так, вважають, наприклад, що ми, видаючи, приміром, читанку Іваниці, робили не користь, а шкоду.

— Та ми ж виконували замовлення Наркомосвіти!

— Так само, як виконали замовлення Наркомзему, видавши книжку Коменданта «Розводьте кролів», — саркастично зауважив Кондратюк і додав: — А тим часом виходить, як зафіксовано в акті про вилучення, «виконували соціяльне замовлення куркуля»...

— До чого тут куркуль? — обурився Микола Степанович. — Це неправда!

— От ви й скажіть їм, що це неправда, — сумно посміхнувся секретар, знаючи наперед, що ніхто у видавництві не зважиться публічно заперечити ідеологічних висновків спеціяльно створеної десь у верхах комісії, котра вилучила книжки.

Але Микола Степанович зважився.

І зважився він на це в такий невідповідний час і в зовсім непідхожому для щирих розмов місці: на перших загальних зборах співробітників філії, що ними розпочиналась чистка установи! Ну просто як здитинився чоловік або впав з неба, нічого не навчившись за ці тринадцять років революції й не засвоївши досі, що далеко не все, що думаєш, можна одверто прилюдно казати... Тільки повернувшись пізно ввечорі додому, Микола Степанович ніби трохи опам'ятався й став думати, чи не забіг він здуру справді занадто далеко. Життя,

казав покійний батько, це як гра в кота-мишки, тут лобом стіни не проб'єш і їжака голіруч не візьмеш. Недарма казали в народі: «Не той козак, хто переміг, а той, хто викрутився», — а він на цих зборах так закрутився, що голова обертом пішла.

Він довго не міг заснути й пригадував усе до найменших подробиць. Збори почались, як звичайно, словами голови комісії в справах чистки: «Дозвольте загальні збори співробітників київської філії «Книгоспілки» вважати відкритими». Цього разу Микола Степанович не подумав, як завжди, для чого це «дозвольте вважати», ніби хтось може вигукнути: «Ні, не дозволяємо». Він, як і всі, насторожився послухати, що скаже цей голова. Сидячи, як чільний працівник видавництва в першому ряду, Микола Степанович добре роздивився цього чорнявого чоловіка середніх літ, з металево-холодними сірими очима, котрі, дивлячись на когось, підозріливо прищулювались у той час, як тонкі губи починали ворушитись, ніби чоловік дожовував ще не проковтнуту їжу.

Після короткої павзи, коли голова мов би чекав, чи йому дозволять відкрити збори, важко зідхнув, наче мав робити тяжку й неприємну роботу, і одразу перейшов у наступ.

— Нам доведеться перечесати не просто установу... — тут голова сумно зідхнув, — а справжнє кубло, де причаїлась малоприхована контрреволюція, що діяла під невинною вивіскою кооперативного видавництва...

Голова комісії одразу задав такий тон, що навіть ті дрібні службовці, котрі не бачили для себе небезпеки і йшли на чистку спокійні, стали почувати за собою якусь невловиму провину. Виходило, що на процесі СВУ пройшла тільки невелика група одвертих ворогів Радянської влади, тоді як замаскована нечисть приховалась по таких закапелках, як «Книгоспілка», і коїть далі своє чорне діло...

Почувши про СВУ, Микола Степанович мимоволі згадав чийсь влучний дотеп про той судовий процес, котрий кілька місяців тому відбувся в приміщенні харківської опери: «Опера СВУ, сценарій і музика ДПУ». Він крутнувся на стільці, готовий дорікнути промовцеві: як можна закидати книгоспілчанам якесь загадкове СВУ, коли про «Книгоспілку» на суді й мови не було! Та й чи було взагалі це СВУ?.. Сам Микола Степанович дуже сумнівався в цьому. А тим часом голова чистильної комісії метав далі свої філіппіки:

— Навіть брошуру Чаянова, цього всесоюзного шкідника в сільському господарстві номер один, видали! Не полінувалися перекласти її з російської на українську мову! Проте в

клясових ворогів різних націй мова спільна, коли ідеться про ворожнечу до Радянської влади...

— Так Чаянова ж видали з наказу ЦК! — не втерпів вигукнути з місця Микола Степанович.

Голова комісії спинився, пожував губами й перевів погляд своїх металевих очей на Миколу Степановича.

— Ви хочете щось сказати? Я дам вам слово, — і застережливо підніс руку, немов би Микола Степанович уже рвався на трибуну.

— Нема чого дивуватись, що київська філія «Книгоспілки» видавала таку, з дозволу сказати, продукцію, коли в ній заправляли такі зубри націоналізму, як Качеровський і Титаренко! — аж визвірився голова, кинувши гнівний погляд у бік Миколи Степановича, який з гіркотою подумав: «Боже, що він меле! Качеровський і Титаренко — зубри!..» І, вирвавши з бльокнота аркушик, став нервовою від хвилювання рукою начеркувати коротенькі замітки для свого виступу.

— Не раджу вам брати слово — не обберетесь потім клопоту! — прошепотів на вухо Миколі Степановичу Кондратюк, що сидів поруч, але хіба міг мовчати Микола Степанович, почувши таку неправду про керівників філії. Тим часом голова, закінчуючи промову, як годиться, вигукнув:

— Хай живе наш любимий вождь, мудрий керівник і непохитний, вірний ленінець товариш Сталін!

Як і належало, всі присутні гучно заплескали, навіть Микола Степанович за звичкою кілька разів плеснув у долоні, а голова, виголосивши ще кілька трафаретних «хай живе», сів, трохи пожував губами й знову підвівся.

— Ви, здається, хотіли щось сказати? Кажіть, а ми послухаємо.

Оце «послухаємо» голова вимовив так єхидно, що інший знітився б і поспішив відмовитись від слова, але не такий був Микола Степанович. Мовчати, коли чуєш неправду, це значить підтримувати її, брехати самому, і він, схопивши свого списаного аркушика, рвучко підвівся й кинувся до катедри, що правила за трибуну.

— Брошуру Чаянова ми видали тому, що був припис ЦК, в архіві є відповідна документація...

— Чому видано брошуру Чаянова й хто за це повинен відповідати — з'ясують слідчі органи, це не належить до нашої компетенції, — перебив Миколу Степановича голова і сердито спитав: — Ще маєте щось сказати?

Микола Степанович затнувся. Як можна казати про інші вилучені видання, коли тобі враз перебаранчають вислови-

тись? Він знизав плечима і після хвилинної розгубленості, почувши слова голови: «Кажіть, кажіть! Ви ж просили слова», — бахнув таке, що всім здалося, ніби мають не його, як інших, чистити, а він намірився чесати чистильну комісію:

— Я хочу спитати: як можна обвинувачувати київську філію в тому, що нею керували Качеровський і Титаренко, коли керівників призначають згори, а не обирають знизу? Як можна закидати якусь ворожу діяльність Качеровському і Титаренкові, коли їх ще не суджено, коли вони тільки під слідством? Так може статись, що вони виправдаються і їх випустять!

— Прошу не нав'язувати своїх поглядів на Качеровського й Титаренка слідству! Ближче до суті! — знову перебив Миколу Степановича голова, і той на мить спантеличився, але почуття власної правоти повернулось до нього й надало сил. Він сказав майже ніжно:

— Качеровського й Титаренка ми всі добре знаємо, не один рік працювали з ними разом... А з Титаренком я працював ще у видавництві «Криниця»...

— От ви про це й скажете на слідстві, — підвівся голова, показуючи цим, що час для виступу першого промовця вичерпався. — Хто ще просить слова?

Але охочих більше не виявилось. Слова голови про слідство, дарма що були сказані досить лагідно, прозвучали для всіх загрозливо. Тільки Микола Степанович не відчув цього, навіть не звернув уваги на це підступне слово. Він затримався на катедрі, розгублений від того, що йому не дали закінчити його думки, й дивився на залю — хто підніме руку взяти слово й підтримати його. Але всі мовчали. Навіть старий криничанин з довгими козацькими вусами Мірошниченко, що працював у видавництві старшим коректором, сховався в задніх рядах за чужими спинами й опустив низько голову. Микола Степанович перевів безпорадні очі на секретаря Кондратюка, але той тільки хитав скрушно головою, немов би подумки дорікав йому: «Знайшли чим хвалитись: у «Криниці» працював! Про це тепер краще б помовчати...»

Зовсім спантеличений і зніяковілий, Микола Степанович поволі зійшов з катедри й повернувся на своє місце. Він здивовано кліпав очима, не можучи збагнути, як цій несимпатичній людині, що взяла на себе місію безстороннього судді, вдалось так спритно обернути його правдивий виступ на майже комічний пшик.

Голова комісії обвів іронічним поглядом мовчазну залю й з неприхованим сарказмом сказав:

— Що ж, більше ні в кого немає бажання виступити?.. А втім, мабуть, на перший раз досить і сьогоднішнього виступу... — голова нахилився до свого блькнота на столі, — виступу бухгальтера Семенця. Він такий яскравий, такий промовистий, що важко щось і додати до нього.

Багато хто в залі одразу звернув увагу, що голова назвав Миколу Степановича не «товариш Семенець», а тільки «бухгальтер Семенець», і відчув у цьому тривожну ознаку, а те, що він став виригати далі, зрідка пожовуючи в павзах губами, було страшно слухати навіть далеким від Миколи Степановича в роботі й побуті співробітникам філії. Виходило, що бухгальтер Семенець, може, й сам того не бажаючи, розкрив сумну картину внутрішнього стану філії. Тут, мовляв, не те що окопались приховані клясові вороги, а й переходять у наступ, у контратаку. Голова при цьому аж замахав у повітрі кулаками.

— Недарма казав наш любимий вождь, геніяльний прозорливець товариш Сталін, що чим більше буде в нашій країні перемагати соціялізм, тим запеклішим, скаженішим буде опір недобитків розтрощених, приречених на загибель експлуататорських клясів! Виступ Семенця — наочний доказ того. Але про це будемо говорити в наступні дні, — завершив свою кінцеву промову голова, зібрав серед пройнятої похоронним настроєм тиші свої папери й закрив збори.

Може, тому, що Микола Степанович не раз уже на мітинґах та зборах чув ці грізні слова, чи, може, щось інше гальмувало його сприйнятливість, але на нього вони не справили такого гнітючого враження, як на інших. Проте йому не хотілось зіткнутись з членами чистильної комісії при виході, і він затримався. Рушив із залі тільки тоді, як подались до виходу задні ряди. І тільки тепер до його свідомости став доходити страшний сенс останніх фраз голови комісії. Замість того щоб підійти й поспівчувати Миколі Степановичу, всі його товариші, всі ті співробітники, котрі ще сьогодні вдень приязно розмовляли з ним, а дехто й навіть запобігливо, шануючись перед його бухгальтерською посадою, зараз збочували від нього, як від зачумленого, й намагались швидше прослизнути повз нього. Лиш хтось позаду докірливо прошепотів:

— І навіщо було виступати? Тільки себе скомпромітувати й на нас навести підозру...

Ці слова вжалили Миколу Степановича, але він не обернувся глянути, хто їх сказав. Чи не однаково? Певно, так думають якщо не всі, то більшість. Навіть Василь Сильвес-

трович Мірошниченко, цей колишній криничанин, що підтримував з Миколою Степановичем близькі стосунки й врядигоди заходив до нього додому, підійшов не одразу, а наздогнав на вулиці, коли Микола Степанович одійшов далеко від «Книгоспілки».

— Ех, друже мій, друже! — журно промовив він, озираючись, чи не йде хтось близько позаду. — Не треба, не треба було виступати вам, та ще так гаряче, та ще в перший день цієї проклятої чистки! Важко навіть уявити, що тепер буде...

— То що ж, Василю Сильвестровичу, слід було мовчати, коли чуєш таку неправду про нашу роботу, такі наклепи на Титаренка й Качеровського? Та ви ж знаєте Титаренка ще з «Криниці»!

— Знаю, але треба б якось м'якше, делікатніше, а ви одразу...

«І ти, Бруте!..» — гірко подумав Микола Степанович і зрозумів, що підтримки у видавництві він не матиме ні від кого. Надто коли Мірошниченко сказав, зідхнувши:

— Проти сили і віл не потягне. — І поспішив прощатись: — У мене вдома ще ціла купа непрочитаної коректи. Бувайте здорові!

Удома Микола Степанович відмовився від вечері, яку, вставши з ліжка, хотіла подавати дружина. Він навіть не помітив, що на її змарнілому, виснаженому туберкульозою обличчі знову ярились хворобливі рум'янці — ознака підвищеної після недавніх дощів температури; не спитав, як завжди, про самопочуття, а на її запитання про збори тільки махнув рукою:

— Звичайна балаканина...

Стурбована його незвичайно збудженим станом дружина тихо спитала:

— А все ж? Розкажи, що там було. Я ж ці дні все в ліжку й нічого не знаю, що діється в світі...

Микола Степанович не казав досі дружині про майбутню чистку, бо й сам не надавав їй великого значення, але зараз він свідомо промовчав, боячись бентежити хвору жінку. Ледь усміхнувшись, він удавано байдужим голосом відповів:

— Кажу ж тобі — нічого особливого, так, усякі теревені...

Він за звичкою поцілував дружину в гаряче чоло й, щоб уникнути дальших розпитувань, стомлено промовив:

— Завтра в мене буде багато роботи — треба виспатись. На добраніч, Марусенько!

Пішов у свою маленьку другу кімнату, швидко роздягнувся й ліг на застелену для нього стару канапу, де дружина на випнуті пружини понакладала маленьких подушечок.

Але заснути він довго не міг.

Знову й знову перебирав він у пам'яті все, що відбулось на зборах, пригадував, що мав сказати й що вдалось йому висловити, але ні в чому не вбачав ні різкости, ні неделікатности, про які мимрив дорогою Мірошниченко. Ге, неделікатність! А хіба делікатничав голова комісії, називаючи Титаренка й Качеровського зубрами націоналізму, а київську філію, цебто їх усіх, кублом контрреволюції? Хіба можна було змовчати й нічого не сказати проти, тим самим ніби стверджуючи слушність цих безпардонних обвинувачень? Ні, йому, Миколі Степановичу, вони повинні були б дякувати за його виступ, а вони...

Вони поспішали мерщій обійти його, боячись, щоб він не спинив когось із них, просто тікали від нього, тоді як елементарна чемність, звичайна людяність мала б підказати їм сказати товаришеві, що вскочив у халепу, бодай слово розради, втіхи, співчуття.. Яка ганьба!

І Миколі Степановичу вперше подумалось, що він досі, власне, не знав своїх товаришів, він уявляв їх далеко кращими, ніж вони виявились сьогодні... Але хто ж вони й хто він сам, відсторонений тепер від них невидимим, але неперелазним бар'єром? Вони — радянські громадяни, а він — контрреволюціонер? Вони — проти експлуататорів, а він, виходить, за? Брехня! Смішно про це й казати. Чи міг же він бути на боці поміщиків і тих сільських глитаїв, чи, як тепер їх називають, куркулів, од яких стільки натерпівся колись його покійний батько й він сам? Чи ж не зазнав він нужди, горя, ба навіть справжнього голодування, коли, опинившись у місті, сам, без ніякої сторонньої допомоги, пробивав собі дорогу до освіти? Чи не глузували попервах тут з його мови всякі пани та підпанки, щоб він одстоював владу капіталістів, отих фабрикантів, що смокчуть з робітничого ладу всі соки, як на селі поміщики й глитаї з батраків та малоземельних?

З того часу, як він під впливом гоголівського «Тараса Бульби» та Шевченкового «Кобзаря» став тим, що звалось «свідомим українцем», Микола Степанович ненавидів тих п'явок народних уже хоч би за те, що вони були проти «українства». Глитаям хотілось, щоб і в них було «по-настоящому», як у російських або зросійщених чи польських поміщиків, а власники фабрик і шахт на Україні були здебільшого французи та бельгійці або такі ренегати-українці, як цукровики Терещенко й Харитоненко.

А хіба вся українська література — Шевченко, Франко, Леся Українка, Нечуй-Левицький, Мирний, не кажучи вже

про Грабовського, Стефаника, Тесленка, не була антипанська, антибуржуазна? Та хоч би взяти й видавництво «Криниця», що видало перед війною книжку Васильченка з його чудовою «Мужицькою арихметикою», котру й тепер, за браком у сучасній літературі чогось до свого смаку, не раз перечитував Микола Степанович, хіба було в ній щось буржуазне чи націоналістичне, як його назвав у кінцевій промові сьогодні голова чистильної комісії?

Хіба не радів щиро Микола Степанович, коли впав царат і на київських вулицях замайоріли вільно червоні прапори, а за ними і жовто-блакитні? Аж сльози радости текли тоді по його немолодих уже щоках у ті незабутні дні, коли всі нараз почули себе братами й тішились та обіймали одне одного, як на Великдень!

Щоправда, дальші політичні події, якими жив разом з усіма й Микола Степанович, завернули не так, як мріялось. Усі стали вільними, рівними, а замість того щоб між ними запанували радість і згода, почались сварки й суперечки. Гризлась українська Центральна рада з петроградським Тимчасовим урядом, котрий не хотів надати автономії Україні, пізніше почались непорозуміння й зіткнення Центральної ради з більшовиками, аж дійшло кінець-кінцем до війни. А чого, спитати б? Центральна рада проголошувала вільну Україну, але ж і більшовики були не проти неї. Навпаки: обвинувачуючи петроградський Тимчасовий уряд в імперіялізмі, більшовицькі газети не раз закидали йому, що він продовжує колоніяльну політику й не дає волі Фінляндії й Україні. Чого ж ще треба! І Микола Степанович з усіх російських партій щиро співчував тоді тільки більшовикам. Та ось настав січень вісімнадцятого року, коли після приходу більшовицького війська під командуванням колишнього царського полковника Муравйова на вулицях Києва стало небезпечно говорити українською мовою, бо розлючені тижневим опором «вільного козацтва» муравйовські матроси могли просто розстріляти. Це не тільки спантеличило Миколу Степановича, а й зовсім одштовхнуло від більшовицької партії. І тоді він уперше збагнув, що далеко не все, написане в газетах, відозвах і в гаслах на прапорах, має такий же привабливий вигляд і в дійсності...

Але Центральній раді й її універсалам він вірив. Та й як було не вірити, коли вона стояла за вільну Україну! Яка то буде вільна Україна й що вона зробить з поміщицькою землею, до якої рвуться селяни, як порядкуватиме на промислових підприємствах, де робітники вимагають восьмигодинного

робочого дня й робітничого контролю над виробництвом, — Микола Степанович не замислювався: то розв'яжуть українські установчі збори, де зберуться не поміщики й капіталісти, а представники робітників, селян і всякого трудового люду.

Але діло пішло як через пень колоду перетягати: ніяких установчих зборів не відбулось, Центральну раду розігнали «союзники» німці, й запанував гетьман Скоропадський, котрий, наче виправдовуючи своє прізвище, скоро впав, заміненний Директорією, а цю прогнали більшовики аж за кордон. Прогнали й так ствердились, що ні повстання, ні руїна, ні голод, ані тиф не могли їх спихнути.

І що найбільш дивувало Миколу Степановича, то це те, що ні до якої влади, навіть до своєї української, так не горнулись робітники й селяни, як до цієї більшовицької, котру Микола Степанович не любив і боявся. Не інакше як до цього призводила народна темрява, успадкована від царату, й невміння демократично жити в демократичній країні. Недарма ж бо й освічені люди, інтеліґенція, за поодинокими винятками, цурались, як і Микола Степанович, більшовицької партії.

Його мало тішив неп, ота нова економічна політика більшовиків, коли стало легше дихати, повідкривались приватні й кооперативні крамниці, не розганяли, як перше, базарів, — продавай і купуй, що тобі треба; зникли щодня знецінювані «метелики» й мільйони, чи, як їх називали в народі, «лимони», а замість них стали платити у видавництві червінці, тверду радянську валюту; люди стали добре їсти й пристойно одягатись. І все ж Микола Степанович не вірив більшовикам.

Та ось відбувся XII з'їзд більшовицької партії, до перебігу якого, а далі й до резолюцій став учитуватись у газетах і розчаровуваний уже не раз Микола Степанович. Ще б пак: у центрі уваги з'їзду стояло національне питання!.. А які виступи, які промови, які гасла! Як викривали великодержавних шовіністів з партійним квитком українець Скрипник і росіянин Яковлєв! А єврей Троцький так прямо сказав: «Пересолити в національному питанні — не біда, недосолити — ось погано!..» Голова могла піти обертом від таких слів. І одразу ж після з'їзду почалась така українізація, якої не бачила Україна ні за Центральної ради, ні за гетьмана, ні за Директорії. В установах діловодство переходило на українську мову, українізовувались школи, навіть у вищих навчальних закладах переходили у викладанні на українську мову. Це тобі не дві українські гімназії на весь Київ за Центральної ради й два українські університети на цілу Україну за геть-

мана, а вся початкова, середня й вища освіта! А вже щодо книжок, журналів і газет, то Миколі Степановичу уві сні не могло наснитися, що їх стільки видаватимуть українською мовою. Далебі, він і сам міг би тепер вступити до більшовицької партії, в яку влились українські боротьбісти й укапісти, якби хтось запропонував йому те. Але йому не пропонували, а сам він не любив пхатись наперед, та й не молодий уже для такого діла. У всякому разі, не тільки він сам, а й усі, хто знав його, вважали Миколу Степановича тепер за абсолютно певну радянську людину й скромного трудолюбапрацівника.

Раптові арешти всім відомих, абсолютно льояльних до Радянської влади людей у справі СВУ приголомшили Миколу Степановича як гуркіт грому в ясний, безхмарний день, а самий судовий процес над СВУ у Харкові вразив його до нестями. «Совість української інтеліґенції», як звали академіка Єфремова, виступає в жалюгідній ролі якогось авантюрного вербувальника членів для підпільної контрреволюційної організації і сам про це свідчить на суді! Важко повірити, що це така ж сама правда, яка вчувалась у його статтях у «Раді» й «Новій раді», в капітальній праці, відомій кожному українському інтеліґентові, «Історії українського письменства». Комуністи кажуть, що нема одної правди: в експлуататорів своя правда, в експлуатованих інша правда. Микола Степанович не може з цим погодитись, бо виходить тоді, що Єфремов усе життя своє казав експлуататорську правду, а на суді заговорив правдою експлуатованих... Чистісінька нісенітниця! Правда є тільки одна: двічі два завжди буде чотири, а не п'ять, байдуже чи множитиме визискувач чи визискуваний, і за всіх режимів і влад чорне буде чорним і біле лишиться білим. Так він думає і думатиме, поки віку його. Та й усі ті співробітники, що сьогодні відсахнулись від нього, напевно, думають так само, але вони побоялись сказати правду, а він ні. Як у Шевченка: «Найшовся таки один козак із міліона свинопасів»? Микола Степанович був досить скромний, щоб так подумати про себе, але йому було ясно, що інакше він би не міг повестись, якщо не хоче втратити повагу до самого себе. І коли вони стали такими страхополохами? — не міг зійти з дива. Хіба той же Мірошниченко не тримався гідно в жандармерії, коли його викликано було на допит у справі «Криниці» за видання Васильченкової книжки? Хіба не він гримів своїм басом на маніфестаціях за перших років революції: «Душу-тіло ми положим за нашу свободу і покажем, що ми, браття, козацького роду»? А що лишилось

тепер від того «роду»? Довгі козацькі вуса й дебела статура, що боязко ховалась сьогодні за чужими спинами?

Микола Степанович аж пересмикнувся від огиди. І тут, наче пояснюючи сьогоднішню поведінку Мірошниченка й інших мовчунів на зборах, Миколі Степановичу пригадались вичитані десь слова декабриста Вяземського про свою епоху: «В России тогда не было общества, а было только лишь народонаселение...» Невже ж і тепер, — подумав Микола Степанович, він один лишився громадянином, тоді як усі інші обернулись на «народонаселение»? Коли ж і як сталася ця бридка метаморфоза, якої він досі не помічав?

Але відповіді на це він не міг знайти. Єдине було тільки ясно, що боронитись на чистці йому доведеться самому. І тепер він буде боронити тільки самого себе, а не їх усіх. Ні, пак, не тільки тебе, а й чесне ім'я Титаренка й Качеровського. За них він певен, як і за самого тебе, та й не годиться ж лишати товаришів у біді.

З тим він заснув кінець кінцем, щоб наступного дня рано прокинутись, нашвидку одягтись та поснідати й, не поголившись, поспішати до видавництва готуватись до оборони.

Сьогодні його вже не дивувало, що у видавництві, навіть у бухгальтерії, з ним уникали розмовляти й вдавались до нього тільки в крайніх ділових справах, та й то коротко і якомога непомітніше. Тепер це вже не бентежило Миколу Степановича, бо він знайшов для них слушне визначення й сам собі подумки саркастично казав: «народонаселение»...

Чистка мала відбуватись вечорами, й Микола Степанович гадав, що першого ж вечора будуть чистити не кого іншого, а саме його, тому він облишив поточні справи й кинувся до архіву шукати виправдальної для себе документації. Йому швидко вдалося знайти папірці з харківського правління «Книгоспілки» де наказувалось київській філії видати на підставі вимоги Наркомосвіти читанку Іваниці й на прохання Наркомзему — книжку Коменданта «Розводьте кролів», а от того папірця з приписом ЦК партії перекласти на українську мову й видати брошуру Чаянова, згодом обвинуваченого в «чаяновщині», ніяк не міг ніде розшукати. Чи папірець з часом десь загубився, бо видано брошуру давно вже, чи хтось свідомо витяг його з архіву? Спитати б про це Кондратюка, котрий, власне, як секретар, мусів би відповідати за цілість архіву, але Кондратюк не скаже тепер правди, та, може, він і сам з чиєїсь намови тишком вилучив той одіозний документ, що був би виграшним козирем в обороні Миколі Степано-

вичу, а за ним і Титаренка з Качеровським, які з своєї ініціятиви ніколи б не видали чужу видавничому профілю київської філії брошуру Чаянова.

Шукав Микола Степанович той документ в архіві аж до кінця робочого дня, але, так і не знайшовши, пішов увечорі на чистку. Просидів чотири години, поки викликали й чистили інших, а свого виклику так і не дочекався. Він мало що чув з того, що відбувалось у залі, бо всі думки його були зосереджені на своєму оборонному виступі, де він скаже все, аби тільки не перебаранчали йому й він через те не забув би якоїсь важливої дрібниці. Одначе його не викликали ні першого дня, ні другого, ні третього, аж до останнього дня чистки не викликали. Прочистили вже всіх. І вже відомо стало, що декого, в тому числі й Мірошниченка, виключили з штатів київської філії, і Микола Степанович лишився один нечищений. Виходить, лишили як ефектний номер на апотеозу — через те й барилися з ним.

За цей тиждень напруженого нервового чекання він зовсім звівся: ходив неголений, змарнілий, роздратований. Довго намагався приховати від дружини, стурбованої його станом, правду, але не витримав до кінця, бо якось же треба пояснити їй, чого він щовечора йде до видавництва й повертається додому мало не опівночі.

— Переглядають наші штати, кадри співробітників, — відповів він ухильно на її настирливі розпитування.

— Чим це викликане? — тривожно спитала вона, зазираючи йому в вічі.

— Хтозна чим — нам нічого не кажуть... — знову силкувався Микола Степанович ухилитись від прикрої правди, але дружина підійшла до нього впритул, узяла за руку й сумно промовила:

— Ти щось приховуєш від мене, Микольцю, я ж бачу...

— Та нічого особливого нема. Ну, може, буде скорочення штатів — для того й переглядають їх... — відповів якомога спокійніше, щоб заздалегідь приготувати дружину й не приголомшити, коли його вичистять, у чому він після виключення з видавництва тихенького Мірошниченка за те тільки, що колись працював у «Криниці», майже не сумнівався.

— Невже можуть скоротити й тебе? А як же ми тоді?..

Досі Микола Степанович, заклопотаний збиранням потрібних документів, зніманням копій з них та готуванням до свого останнього слова, про це не думав. Звісно, рахівничі працівники скрізь потрібні, але не заплямовані, не «вичищені». З позначкою в трудовій книжці «звільнений з політичних

мотивів» або ще гірше «вичищений як ворожий елемент» важко буде знайти роботу не те що в Києві, а й на периферії. Хібащо десь у глушині, в якійсь задрипаній установі, де вкрай потрібно бухгальтера, керівник зважиться взяти такого на свій страх і ризик, та й то тимчасово... А як же буде з переїздом на нове місце, коли нема ніяких заощаджень? Як кидати обжиту київську квартиру й везти кудись у невідоме на поневіряння хвору дружину, майже сліпого тестя й немічну тещу?..

Так, про це Микола Степанович подумав тільки тепер і, гірко посміхнувшись, відповів дружині:

— Як казав колись Богдан Хмельницький: буде так, як буде, а буде — як Бог дасть...

На Бога Микола Степанович не покладав надії. «Тоді Бог дасть, як сам заробиш» — каже народна приказка. Якщо є той Бог на небі, хай зглянеться й допоможе, а як нема, Микола Степанович не буде шукати допомоги в чортів. Сам дасть собі раду, але таку, яку підказує совість, а не страх за себе й за долю своєї родини.

І ось настав останній день чистки.

Ще ідучи з роботи, Микола Степанович зайшов до аптеки й, не зважаючи на свою ощадність навіть у копійчаних витратах, купив пляшечку валер'янки й мало не всю її випив, готуючись до свого судного дня. Охайно склав копії документів і чітко написані його каліграфічним письмом тези своєї промови, глибоко зідхнув і, заспокоєний, аж самому стало дивно з такого стану, пішов до видавництва «чиститись».

На ці останні збори прийшли всі, навіть вичищені вже працівники філії. Микола Степанович, коли його викликано й він неквапливо зійшов на катедру, помітив і декого з сторонніх. Хто той чорнявий, схожий на Байрона, що сидить у задньому ряду поруч Підмогильного? Здається, поет Плужник? Він не друкувався в «Книгоспілці», але Підмогильний, зустрівшись якось із Миколою Степановичем на вулиці, познайомив його зі своїм приятелем. Ще якісь незнайомі обличчя... Прийшли, значить, подивитись, як він буде змагатись і що з того вийде.

Микола Степанович розклав перед собою на катедрі свої шпаргали, протер носовичком окуляри й повернувся до комісії.

— Розкажіть нам свою автобіографію, — сказав голова й попередив: — Тільки нічого не приховуйте, бо однаково ми знаємо про вас усе, — і для чогось постукав по столу олівцем.

— Родився й хрестився я в селі Рясному Харківської губернії...

Але голова перебив:

— Де ви хрестились — нас не цікавить, кажіть про головне.

— А що ж вас цікавить? — розгублено спитав Микола Степанович, відчуваючи, що йому не дадуть розповісти про той нелегкий трудовий шлях, яким бичувався він, намагаючись усе життя бути чесним і правдивим, бо саме цього й не хоче слухати голова чистильної комісії.

— Розкажіть, як ви працювали тут з Качеровським і Титаренком (ви ж самі сказали на перших зборах, що добре знаєте їх), як фінансували контрреволюційні видання, що їх протягали Качеровський і Титаренко...

— Я фінансував? Та це ж... — Микола Степанович кинувся до своїх паперів, щоб оголосити наказ і приписи харківського правління, але голова, пожувавши губами, в'їдливо спитав:

— А хто ж фінансував, як не ви? Хто фінансово здійснював усе, що хотіли контрреволюціонери Качеровський і Титаренко?.. Так, — повернувся до членів комісії голова, — тут, як кажуть, зібралась компанія невелика, але дуже нечесна.

Цього не міг стерпіти Микола Степанович і, відсунувши геть свої папери, твердо сказав:

— Титаренко і Качеровський — чесні радянські працівники.

— Он як? — аж посунувся наперед голова, витягуючи шию в бік Миколи Степановича. — Чесні, а займались контрреволюцією?

— Титаренко і Качеровський не контрреволюціонери! — мало не крикнув Микола Степанович до принишклої залі, де всі, затримавши дух, стежили за цим незвичним двобоєм.

— Знаменито! — вигукнув голова, а Микола Степанович, нетямлячи себе, блідий, розмахував руками й кричав далі:

— Так, так, Титаренко й Качеровський не контрреволюціонери! Клянусь пам'яттю своїх батьків, вони ні в чому не винні!

— Але ж вони заарештовані, в ДПУ ніколи не помиляються, — знову вигукнув голова, але Микола Степанович, не повертаючись до нього, вже спокійно промовив до залі:

— Усі люди можуть помилятись, і саме тут сталась страшна помилка — вони не винні.

— Та хто ж ви такий, що ставите під сумнів роботу наших славних чекістів і вихваляєте спійманих на гарячому ворогів робітників і селян? — грізно підвівся з місця голова комісії.

— Я? — здивовано повернувся до нього Микола Степанович, наче ніколи не сподівався, що його можуть спитати про таке. — Я? — знизав він плечима, і раптом дивна посмішка викривила його уста. — Я контрреволюціонер, — незворушно сказав він на подив чистильній комісії й усім, хто був у залі. А далі зовсім пустився берега й, підвищуючи голос, почав верзти таке, що не лізло ні в які ворота: — Я був у Петлюри, був у Денікіна, Колчака, Юденича... Хто ще залишився? — засмикав він пальцями на простягнутій до залі долоні, і хтось машинально чи жартома стиха промовив у залі: «Махно...» Микола Степанович почув підказку й, гістерично регочучи, закивав головою: — Так, так, Махно! І в Махна я побував!..

— Це якась маячня! — не втерпів хтось у залі.

Нарешті звільнившись від мани, що напустило на нього фантастичне зізнання Миколи Степановича, голова комісії суворо спитав:

— Ви що — прийшли сюди дурня клеїти?! Вас питають серйозно!

— А я й відповідаю серйозно, — урвав свій регіт, від якого декому в залі стало моторошно, Микола Степанович, і урочисто промовив: — Можете вважати мене за кого вам завгодно, але Титаренко й Качеровський ні в яких бандах не були, вони ні в чому не винні!

У залі пройшов шерех. Хтось напівголосно сказав: «Він збожеволів».

Голова комісії, що не тільки пильно слухав Миколу Степановича, а заразом і стежив, як реаґують збори на його слова, постукав олівцем по столу й голосно проказав:

— Можливо, бухгальтер Семенець і божевільний, але він клясово божевільний. — І, пожувавши губами, додав: — Я гадаю, таким не місце в радянській установі!

В залі почулись оплески. Хоч плескали голові й в інших установах на чистках, але цього разу він підозріливо подивився в залю не певний, чи оплески належать його кінцевим словам, чи зухвалій поведінці бухгальтера. Щоб остаточно розвіяти сумнів, він спитав:

— Дозвольте ваші оплески вважати за одностайне схвалення?

У залі заплескали ще дужче, і задоволений голова повернувся до Миколи Степановича, але той узяв жужмом свої папери, спокійно зійшов з катедри й, не оглядаючись ні на кого, твердою ходою подався до виходу.

«От і скінчилось усе», — промовив подумки сам до себе

Микола Степанович і вперше за цей тривожний, клопітливий тиждень відчув полегкість. Більше не треба буде думати над своєю промовою на чистці, не будуть нашіптувати йому в душі два антагоністи-голоси, з яких один радить підкоритись, сказати, що за цей тиждень Микола Степанович, мовляв, усвідомив свою помилку, дійшовши висновку, що Титаренко й Качеровський справді робили недобре діло, відхилялись від настанов партії й уряду, тоді як другий голос обурюється: це неправда, це підло, ганебно! Перший голос вкрадливо питає: а що ти робитимеш, як тебе виженуть з роботи, в якому стані опиняться твоя дружина й її батьки? А другий голос запитує й собі: так що ж — ціною підлости купувати собі право на роботу в «Книгоспілці»? Ох, яка то була мука слухати ті протилежні голоси, не знаючи, на яку ступити!.. Нарешті Микола Степанович обрав середню лінію поведінки: якомога делікатніше сказати на чистці, що, певно, голова комісії не поінформований гаразд про роботу київської філії й через те в нього склалось хибне уявлення про неї, котре Микола Степанович спростує зараз об'єктивними документами.

Йому не дали прочитати жодного з тих документів...

Та тепер усе це позаду, і від усвідомлення цього йому ставало легко, як тій породіллі на пологах, що почула перший крик народженої дитини й зрозуміла — тепер кінець усім її нестерпним мукам. Про те, що буде далі з нею й дитиною, породілля не думає — головне, більше немає болю, пологи скінчились нарешті...

Не думав зараз і Микола Степанович, що буде з ним далі. Головне, що він до кінця лишився чесним, не зганьбив себе, бодай перед самим собою, нужденною брехнею. Але йти додому, де треба буде щось сказати дружині, якось приготувати її до нового удару, йому не хотілось, і він, вийшовши з видавництва, повернув у зовсім протилежний бік.

Була тиха, місячна вереснева ніч. Літо ще не розпрощалось із землею і востаннє перед осінньою негодою дарувало їй тепло, ясні дні й це лагідне місячне сяйво. У такі ночі Микола Степанович пригадував вірш Олеся:

О, не дивуйсь, що ніч така блакитна...
Що вийдеш ти, то знала ніч оця, —
І через те вона така привітна,
Ясна і ніжна без кінця...

Олесь писав ці рядки про весну, але, може, саме тому, що колись, ще молодим тоді, Микола Степанович не раз декля-

мував їх у такі ж вересневі ночі своїй нареченій Марусеньці й у душі його буяла весна, — завжди цей вірш нагадував йому той неповторний вересень.

Загине все без вороття;
Що візьме час, що люди... —

пригадалось із другого Олесевого вірша, і Микола Степанович подумав: і куди воно все поділось — молодість, надії, кохання? Нічого не лишилось! Навіть тої Марусеньки, трохи наївної, замріяної дівчини, що повірила в його кохання й щастя, давно вже нема: сьогодні худюща, аж випинаються кістки, нервова жінка, котра думає тільки про свою температуру й мовчки хапається за життя, що поволі витікає з її туберкульозних грудей, то зовсім не та повновида, весела Марусенька, навіть не тінь її... Не дала вона Миколі Степановичу ні дітей жаданих, ні бажаного затишку... Уже кілька років устає він рано й, перше ніж іти на роботу, біжить на базар, а, вертаючись з роботи, заходить до крамниць купити продукти; коли дружина особливо температурила, він навіть куховарив, хоч знав наперед, що не догодить їй. Та як догодити хворій людині, якій завжди бракує апетиту! Не було ні ради, ані помочі від старих тестя й тещі, що доживали віку й ледве пересувались по кімнаті. Але треба було все терпіти, надто несправедливе ремствування дружини, продиктоване мимовільною заздрістю безнадійно хворої людини до здорового ще чоловіка. І він мовчки терпів, але вже не любив дружини. Коли воно розтануло, те палке колись кохання, Микола Степанович і не помітив за роботою та побутовим клопотом. Кохання не стало, а замість нього з'явився жаль. Ох, як той жаль до завжди сумної, кволої жінки ятрив йому душу! Ось і зараз йому стискається серце на саму думку, що буде з нею, коли він лишиться без роботи. І цей неспокій, приспаний спочатку чарами місячної ночі, заворушився десь у підсвідомості, й Микола Степанович нарешті помітив, що занадто довго блукає притихлими вночі вулицями, а це може бентежити дружину. Він круто повернув назад і, поспішаючи додому, все ж пошкодував, що зараз він не в дитинстві, не в тому селі Рясному, де ночами місяць править за єдине освітлення, тоді як електрика великого міста тьмила яскравість місячного сяйва...

Удома він здивовано побачив у передпокої Підмогильного з отим чорнявим, майже не знайомим йому поетом Плужником. Вони мали вже йти, не діждавшись його повороту, й

були, видимо, стурбовані, але Микола Степанович зрадів їм і повів їх назад — до своєї кімнати, уникаючи зустрітись із насторожено-запитливими очима дружини. Ще б пак не зрадіти таким несподіваним гостям, коли тепер, після того, що сталось на чистці, ніхто з його співробітників не прийде до нього. Боятимуться, як боялись відвідати родини Качеровського й Титаренка. Ніде правди діти, й сам Микола Степанович за ці тижні не знайшов часу піти до Титаренкової квартири — бодай спитати, чи хтось носить йому передачі. Звісно, робота, хвора дружина, домашні турботи, та чи справді ж тільки це стояло на заваді?..

Микола Степанович щиро зрадів з приходу цих молодиків: є, виходить, серед молоді такі, що не побоялись прийти до нього, штрафного тепер, затаврованого!

Він завів їх у свою маленьку кімнату й щільно причинив за собою двері.

— Ми прийшли, — сказав, сідаючи на стільця, Підмогильний, — щоб висловити вам своє захоплення з вашої громадянської мужности, з вашого останнього слова, — і сумно подивився крізь окуляри своїми дитячими очима.

— Яка там мужність! Просто сказав, що мусів сказати, — зніяковів Микола Степанович, у той же час думаючи, що такі освідчення мали б більшу вагу, якби їх сказано було прилюдно, там, на зборах. Підмогильний, наче вгадавши цю невисловлену думку, сказав:

— Мені самому хотілось виступити після вашого слова, але я нова людина у видавництві й знаю тільки художні видання нашої філії, а про брошуру Чаянова чи про Комендантову «Розводьте кролів» я не мав ніякого уявлення...

— І те правда, — погодився Микола Степанович, а Підмогильний додав:

— Тільки оце тепер, коли ми йшли із зборів, Кондратюк поінформував мене. Це справді обурливо!

— Кондратюк міг би це сказати й на зборах: він, як секретар, добре знає, чого київська філія заходилась була видавати брошуру Чаянова, — сумно зауважив Микола Степанович і зідхнув: — А він мовчав...

— Мовчав, як і всі мовчали, бо бояться за себе, за свою посаду, — ворухнув плечима Підмогильний, а Плужник сперся підборіддям на кулак і жовчно промовив:

— Цей підлий страх! І коли вони заразились ним? А ці догідливі, раболіпні оплески при останніх словах голови! Пхе!..

— Не інакше як і Василь Сильвестрович Мірошниченко

плескав, дарма що його самого вже вичищено? — висловив здогад Микола Степанович, і Підмогильний посміхнувся, скрививши губи:

— Напевне, плескав: сподівається, що за ці оплески, може, його відновлять на роботі...

— Як ненавиджу цих гнилих добродіїв з козацькими вусами й заячою душею! — нервово метнувся на стільці Плужник, і Микола Степанович перевів на нього погляд просвітлілих очей.

— Але перейдемо до практичного, — зідхнув Підмогильний. — Що ви думаєте робити далі?

— Покищо нічого не придумав, — знизав плечима Микола Степанович.

— Вас, безперечно, не відновлять на роботі — куди б ви не писали, де б не скаржились...

— Я й не збираюсь нікуди писати, — здивувався Микола Степанович від такого припущення.

— Перший час вам буде скрутно, а тому ми з Євгеном дещо принесли вам... — Підмогильний дістав з бічної кишені пачку паперових грошей і додав: — Незабаром я одержу гонорар за «Місто», Євген — за «Ранню осінь», тоді підкинемо ще.

— Що ви! Що ви! — підхопився з місця Микола Степанович, одсуваючи від себе гроші. — Ні в якому разі! Не треба!..

— Ні, треба! — категорично сказав Підмогильний, знову сунучи до Миколи Степановича гроші. — Треба реально дивитись на речі: може бути не тільки звільнення з роботи, а й усякі інші оргвисновки.

— Які оргвисновки? — не зрозумів спочатку Микола Степанович, а потім догадався: — Те, що з Титаренком і Качеровським?

— Може бути й це... Тепер такий час настає, — тихо промовив Підмогильний і раптом спитав: — Ви теорію циклічности Шпенґлера знаєте?

— Ні, — відповів Микола Степанович, мимоволі дивуючись, коли цей майже ще юнак устиг стільки прочитати.

— Так от: ми вступаємо тепер у чорний цикл. Усе може статись... — сумно закінчив Підмогильний.

У кімнаті на якусь мить стало тихо. І раптом Микола Степанович дивно посміхнувся:

— А що, власне, я втрачаю, коли мене посадять?

— Волю, — коротко відповів Підмогильний, уважно дивлячись на обличчя Миколи Степановича.

— Волю... — іронічно повторив Микола Степанович і важ-

ко зідхнув. — А що то була за воля? Ми ледве-ледве зводили кінці з кінцями. А дружині треба молоко, жири... Я не пам'ятаю, коли я був у театрі, ми навіть до кіно не ходимо з ощадности. Я не маю змоги купувати книжки, передплачувати журнали. Передплачую тільки газету «Вісті», та й то для того, щоб не прискіпувались, що я іґнорую радянську пресу... Колись я шкодував, що немає дітей, а тепер думаю, як добре, що їх нема. Ну, що б я робив з ними, чим би їх годував, коли життя дорожчає, а зарплата та ж сама?.. Я працюю, як віл, а не можу дозволити собі з'їсти те, чого мені хочеться, й без кінця обдурюю свій шлунок чаєм, цебто підсолодженою водою... А дружина? Її треба б одвезти в Крим, у туберкульозну санаторію, а я не можу цього зробити й почуваю себе винним перед нею, що в мене така зарплата... Так що ж я втрачаю, коли мене посадять од відповідальности за свою родину, бо вже я не розпоряджаюсь сам собою...

Лице Плужника, теж хворого на туберкульозу легенів, потьмарніло, він ще більше підпер кулаком щоку й широко розплющеними чорними очима дивився на старого бухгальтера. Підмогильний журно опустив долу очі й мовчав.

Микола Степанович раптом стрепенувся. Глянув на причинені двері, присунувся до Підмогильного й, лукаво усміхаючись, таємниче зашепотів:

— Я думав ці дні, що мене можуть заарештувати, і ось, скажу вам по секрету, потай від дружини я купив собі вчора півкіла сала. Добрячого сала, такого, як колись у селян було! Я сховав його тут, у шухляді, а ключ ношу з собою. Коли мене заберуть, я візьму його з собою і щодня їстиму в тюрмі по шматочку. Щодня! Не те що тепер, бо тоді я вже ні за що не відповідатиму... Тільки жаль мені моєї Марусеньки...

Він закрив рукою лице й важко зідхнув. З глибоким болем у нього вирвалось разом із віддихом:

— Ох, як мені її жаль!..

Підмогильний і Плужник мовчки потиснули йому руку й пішли.

На вулиці Підмогильний задумливо сказав:

— Мені здається, Євгене, що за останні дні старий справді трохи одбіг нормального глузду.

— Дуже характерна сцена: ця загадкова усмішка, цей дивний шепіт і, головне, сало під замком... Страшне! — І Плужник здригнувся від внутрішнього холоду.

Не розмовляючи більше, але думаючи про одне, вони йшли осяяними пізнім місяцем тихими вулицями заснулого Києва.

ІВАН ЄВГРАФОВИЧ БІЛЬШЕ НЕ НАЛЕЖИТЬ СОБІ

Іван Євграфович ще раз узяв зі столу тремтячими руками оповістку й, затамувавши дух, прочитав: «... з'явитись о 10 годині 20 листопада 1937 року до слідчого Парфутіна, кімната 13...»

Сьогодні було 18 листопада, субота, отже, 20 число випадає на понеділок, що в народі вважають за важкий день, та й число кімнати — 13 — не віщувало нічого доброго...

Дванадцятирічний син Павло передав цю оповістку пізно ввечорі, коли Іван Євграфович тільки но повернувся з педради, що, як і завжди, затягувалась після лекцій допізна, і недбало сказав:

— Тут, тату, приходив якийсь військовий і просив передати тобі цього папірця.

Якби ж то просто військовий, а то ж фельд'єгер, оперативник, чи як там ще вони називаються в НКВС! Звісно, хлопчина ще не тямить, які це загадкові й страшні слова «з'явитись о 10 годині», але Іванові Євграфовичу доведеться мучитись дві ночі й один день, поки він дізнається, чому, для чого й пощо викликає його якийсь слідчий Парфутін. Мабуть, він єврей, як і багато інших слідчих у НКВС, тільки замаскувався для чогось під російське прізвище, — подумав Іван Євграфович і став перегортати в пам'яті все, що було протягом року, щоб збагнути причину теперішнього виклику. Торік, саме після Жовтневих свят, нагло померла дружина, захворівши на крупозне запалення легень. Це знають всі сусіди й учителі та учні в школі, бо висловлювали щире співчуття Іванові Євграфовичу, котрий у свої сорок вісім років став удівцем, а бідолашний Павло, чи Павлик, як звала його покійна мати, сиротою. Якби хтось запізно зацікавився наглою смертю дружини, то прийшли б з міліції, а не з НКВС.

Ні, тут щось інше, і, напевно, політичне, бо НКВС цікавиться політичними справами, а не побутовими драмами. Але політика навряд чи могла стосуватись Івана Євграфовича. Досі він був зовсім непомітний учитель математики звичайної трудшколи в Києві. Що має спільного математика з політикою? Анічогісінько! Біном Ньютона або, скажімо, логаритми потрібні всім — червоним, білим, монархістам і комуністам; без таблиці множення не обходилась жодна державна система, відколи стоїть світ. У всіх інших науках можна зробити політичну помилку, навіть у природознавстві можна недостатньо висвітлити теорію еволюції, діялектику природи та іншу мудрацію, про яку писав ще Енґельс; а що вже казати про історію або літературу, де стільки небезпек збочити від генеральної лінії партії і впасти в буржуазну єресь: приміром, не викрив буржуазного характеру Великої французької революції, забув про клясову суть усіх війн, поверхово огудив Троцького з його перманентною революцією, замість засудити його й відмежуватись. І як це перукарі не побоялись назвати жіночу складну зачіску «перманент» — адже їм легко можна закинути троцькізм?.. А в літературі? Чи ж менше там отих підводних рифів, на які може наскочити необачна людина і зазнати аварії! От не прочитав ти виступу одного з секретарів ЦК КПУ Попова, де сказано: «Ми ніколи не простимо Шевченкові його націоналістичних настроїв у таких творах, як «Розрита могила», «Якби ж то ти, Богдане п'яний» та інших», — а й далі торочиш про «великого сина українського народу та його соціяльне й національне значення» — і капець тобі: неодмінно попадеш в українські націоналісти, як це сталося з викладачем української літератури Порфиром Григоровичем Пономаренком, котрого забрали місяць тому. На жаль, мало хто з учителів розуміє, що газети тепер слід читати не так для того, щоб дізнаватись про новини в світі, як знати, що саме тепер заборонено й чому. Це стосується не тільки української літератури, а літератури взагалі; переказують, що в одній російській школі в Києві посадили кількох дівчат-старшокласниць за «Серьожку Єсеніна», котрого «Москву кабацкую» вони продеклямували на шкільному вечорі. Напевно, не обминуло лихо й їхнього викладача, котрий своєчасно не догледів, що Єсенінові твори тихцем вилучають не тільки з шкільних, а й з публічних бібліотек, і не подбав розтлумачити своїм вихованцям дрібнобуржуазну стихію цього штрафного тепер лірика...

Інша річ — математика: за всіх змін влад і за зміни

політики тої ж самої влади двічі по два буде чотири, а не п'ять або три. І все ж Івана Євграфовича викликають чогось до НКВС... А втім, подумав Іван Євграфович, добре, що в и к л и к а ю т ь, а не приїхали вночі й забрали, як два тижні тому викладача історії в їхній школі Василя Петровича Семенюка, трохи молодшого за Івана Євграфовича, в якого лишились напризволяще дружина й двоє дітей. Це Семенюкова й приходила нещодавно до Івана Євграфовича сповістити цю сумну новину. Може, в зв'язку з цим і викликають його до НКВС? Дуже можливо... Іван Євграфович пошкодував зараз заднім числом, що допустився такої необачности: висловив з розчулення своє глибоке співчуття засмученій Семенюковій і навіть дав їй на перший час десять карбованців. І як він тоді забув, що всякі, хай навіть звичайні людяні стосунки з родинами «ворогів народу», а тим більше матеріяльна допомога їм розцінюються тепер як політичний злочин!.. Але навряд чи Семенюкова розповідала комусь про це, заспокоїв себе Іван Євграфович, і ніхто про його вчинок не знає. Хіба що син, котрий у суміжній кімнаті готував тоді домашні завдання, міг прислухатись до їхньої розмови й розповісти потім у школі. Та ні, син не такий же дурний, щоб патякати про такі речі в школі й поза школою. Тут, мабуть, ідеться про молодого вчителя літератури Порфира Григоровича Пономаренка. Ну, що ж — якщо запитають про нього, то Іван Євграфович скаже: «Знаєте, молоде — зелене, наплутало щось через недоумство, бо мало було підковане в пединституті, який нещодавно скінчило»... Така відповідь повинна задовольнити слідчого і не ляже тягарем на сумління Івана Євграфовича щодо свого молодого колеґи.

А може, просто звернули увагу на самого Івана Євграфовича Капустяна? Але такого прізвища сам Іван Євграфович не надибував серед політичних діячів різних ворожих до Радянської влади систем. Хіба що комусь у НКВС впало в очі його по батькові «Євграфович»: чи не криється під ним соціяльне походження від колишніх привілейованих клясів — графів, князів тощо? Дуже ймовірно, що теперішні молоді слідчі не знають і ніхто їм досі не пояснив, що Євграфами звались раніш лакеї, прикажчики, сторожі й усяка соціяльна дрібнота, а не люди з можновладних клясів, ба навіть з інтеліґенції. Ну що ж, Іван Євграфович пояснить, що його батько Євграф Пилипович Капустян був колись сторож київської хлоп'ячої гімназії, це можна ствердити навіть документально. Пусте! — заспокоївся був Іван Євграфович, але тут же згадав, що до нього інколи заходив історик Семенюк і

розмовляв з ним далеко не на безневинні теми. Про що саме вони розмовляли, чи пак Семенюк говорив, а Іван Євграфович слухав, підтакував і коли-не-коли посміхався?.. Важко пригадати все докладно, але можна непомильно сказати, що у своїх висловах Семенюк дуже скептично, якщо навіть не вороже, ставився до всього, що відбувалось не тільки в школі, а й у всій країні. Слухати й не заперечувати — це вже політичний злочин, бо видає Івана Євграфовича за однодумця; чути все сказане і не донести куди слід — це другий злочин!

Іванові Євграфовичу стало страшно, ніби він уже сидить на слідстві й силкується якось виправдатись за свою політично легковажну поведінку, і він намагався пригадати бодай окремі фрази, що їх випалив перед ним Семенюк. «Ми всі скидаємось тепер на тих циркачів, що балянсують на слизькому канаті під банею цирку без рятівної сітки внизу...» «Далебі, навіть інквізиція за середньовіччя не спалила стільки єретиків, скільки тепер в о н и пропускають людей через свій розстрілярій». Іван Євграфович навіть засміявся, почувши нове слово «розстрілярій», таке схоже із загальновідомим «плянетарієм», вільним від страшного змісту свого філологічного одноплемінника. Смішки смішками, подумав, потерпаючи тепер, Іван Євграфович, але не до сміху буде, як за цей чужий дотеп проведуть і мене через той р о з с т р і л я р і й!..

І тут Іван Євграфович пригадав чи не найстрашніше, що будь-коли казав йому Семенюк: «А до чого звели нас, педагогів, що мають тепер виховувати донощиків! Ви ж, певно, чули про «подвиг» Павлика Морозова, отого хлопчика десь на Уралі, що виказав свого батька-куркуля та його приятелів? Хтось убив цього Павлика, помстившись за донос, але його канонізовано, записано в червоні святці; спробуй хтось із викладачів гуманітарних предметів не сказати учням про цього новітнього героя! Навіть учитель географії, розповідаючи про Урал, не має права замовчати про героїчний вчинок Павлика Морозова... Далебі, ота середньовічна юстиція, котра додержувалась правила «доносчику — первый кнут», була морально вища за нашу теперішню «педагогіку», яка повинна вихваляти донощиків... Спробуй після цього котрийсь учитель поставити якомусь бовдурові двійку, а батько візьми та й одшмагай ременем свого синочка за двійку, — і що ж: син напише на батька й учителя донос, що вони «вороги народу», і тим не тільки помститься, а ще й стане героєм, подібним до Павлика Морозова! Жах!..».

Тоді Іван Євграфович цілком погоджувався з Семенюком, що історія з доносом уральського хлопчика підриває в дітей авторитет батьків і взагалі антипедагогічна, але тепер йому стало страшно, що він не тільки чув, а й схвалював неймовірно різкі вислови Семенюка. Може, Семенюк, не витримавши натиску на нього слідчого, в усьому признався, бо інакше як би НКВС дізналось про думки Івана Євграфовича? Тоді в кімнаті вони були сам-на-сам. А ще ж у суміжній кімнаті готував тоді домашні завдання Павло, чи Павлик, як звала його покійна дружина. Івана Євграфовича прикро вразила подібність імен: Павлик, його син, і Павлик Морозов, і йому стало холодно під серцем...

Невже син міг розповісти в школі своїм товаришам про розмови вчителя історії зі своїм батьком? Тоді зрозуміло, що Івана Євграфовича викликають за свідка. Взагалі, з ким син у клясі товаришує й з ким водиться поза школою, коли ганяє десь надворі? Адже після смерти дружини Іван Євграфович зовсім занедбав виховання сина: йому ледве вистачало часу купити потрібне в крамницях і приготувати для себе й сина страву, бо день забирали лекції в школі, а вечорами треба було сидіти й перевіряти письмові вправи учнів удома. Полишений на самого себе, Павло міг зблизитись хтозна з ким і докотитись хтозна до чого. Навіть до доноса на свого батька!

Наступного дня, в неділю, за ранковим чаєм Іван Євграфович, приховуючи своє занепокоєння, спитав ніби між іншим сина:

— А які в тебе оцінки з історії?

— З історії? — здивувався син. — У Василя Петровича менше за четвірку ніколи не бувало, а Козерог ще не викликав мене.

— Який це Козерог?

— Та новий же викладач історії Козелець. Це ми так прозвали його в клясі.

В інший час Іван Євграфович, мабуть, спитав би сина, як його, Івана Євграфовича, прозивають у клясі й взагалі в школі, але зараз було не до того.

— Тату, а за що арештували Василя Петровича? Він завжди розповідав, бувало, щось цікаве, чого й у підручниках не вичитаєш? Ми всі його дуже любили...

Навмисне одводить підозру, напускає ману непричетности до підлого вчинку? — промайнуло в думці Іванові Євграфовичу, і він, знизавши плечима, на всякий випадок тихо відповів:

— Можливо, накоїв щось недобре поза школою. Невинних у нас не арештовують же.

Сина ніби задовольнила батькова відповідь, і він повіявся кудись із дому, а Іван Євграфович ще довго сидів перед прохололою склянкою чаю і думав. Чи не навмисне син учора удав таке байдуже обличчя, коли передавав йому виклик до слідчого НКВС, і нічого не спитав? Невже він з хлоп'ячої цікавости не прочитав того папірця, що приніс «якийсь військовий», тоді як досі до них ніколи не приходили ніякі військові? Невже дитяче марнославство штовхнуло його спробувати зажити слави українського Павлика Морозова, щоб прочитати в газеті: «Піонер Павлик Капустян допоміг органам безпеки викрити підлого ворога народу, котрий приховувався під личиною радянського вчителя?» Чи ж подумав він, яку біду накликає своїм доносом на батька, який на першому ж допиті може перетворитись із свідка на обвинуваченого? І що буде тоді з ним самим без батька й матері?.. Щаслива Катерина Михайлівна, що померла торік, не доживши до страшного лиха з її чоловіком і ганьби через сина!..

Іванові Євграфовичу захотілось зараз і самому краще вмерти, ніж іти завтра свідчити проти розумного й дотепного Семенюка, якому вже нічим не допоможеш, бо сумна доля його визначена: адже не чути було, щоб хтось із забраних уночі повертався після слідства чи суду додому...

Але жити треба, хоч би й для того ж сина, котрий через дитяче недоумство спричинився до такої халепи...

І Іван Євграфович у тяжкому роздумі заходив по кімнаті, припускаючи можливі запитання на допиті й шукаючи відповіді на них, щоб бодай самому якось викрутитись із біди.

Аж надвечір, коли зголоднілий син повернувся додому, Іван Євграфович похопився, що після ранкової недопитої склянки чаю сам нічого не їв, а давно вже час і пообідати. Нашвидкуруч підігрів синові те, що лишалось від учорашнього обіду, й заходився варити страву на три дні, бо завтра все може статись...

Павло, ніби ніде нічого, впорав борщ і котлету і сів за домашні завдання. Це трохи похитнуло підозру Івана Євграфовича, але цю, може, останню ніч у себе вдома він майже не спав. Безліч разів Іван Євграфович перевертався з боку на бік, намагаючись заснути, щоб ранком іти на виклик із свіжою головою, але тільки на короткий час упадав у забуття. Хоч підозра на сина майже остаточно розтанула, проте різні, інколи дуже суперечливі думки палили мозок і краяли душу.

Він навіть подумав, чи це не навмисно, щоб вимучити його й спаралізувати мозок, викликано не напередодні, а заздалегідь?

Він устав з ліжка о шостій ранку, коли надворі було ще зовсім темно. Може, насушити б сухарів і взяти зміну білизни на всякий випадок? Та цей намір він одразу ж відкинув: слідчий подумає, що я почуваю за собою провину і знаю, що мене посадять. Ніяких сухарів, білизни, мила й зубної щітки! Тільки якомога більше цигарок, бо, нервуючись, будеш курити багато.

Іван Євграфович збудив сина трохи раніш, ніж звичайно, добре нагодував сніданком, випивши сам про око людське тільки склянку чаю, бо їсти йому зовсім не хотілось. Трохи повагавшись і стримуючи хвилювання, сказав синові удавано по-діловому:

— Мене можуть послати у відрядження... перевірити стан викладання математики на периферії, то це тобі п'ятнадцять карбованців на час моєї відсутности. Розуміється, витрачай гроші ощадно, щоб вистачило до мого повернення.

Павло нерішуче взяв гроші й здивовано подивився на батька, але Іван Євграфович поспішив швидше спровадити сина до школи, навіть не попрощався з ним, хоч як йому хотілось, може, востаннє обійняти свою єдину дитину.

Він одягнув пальто, надів стару кепку і, перш ніж вийти, може, востаннє, присів для годиться на стільця. Оглянув сумними очима покій, важко зідхнув і, хоч лишалося до виклику ще півтори години, поквапно вийшов з дому.

Усе виявилось зовсім не так, як уявлялось Іванові Євграфовичу. У бюро перепусток чоловік у військовому, здається, байдужий до всього на світі, мовчки взяв оповістку, яку обережно простягнув йому у віконечко Іван Євграфович, виписав перепустку й неохоче на прохання Івана Євграфовича пояснив, як пройти до кабінету No. 13.

З похололим серцем Іван Євграфович увійшов за якусь хвилину через високі двері великого сірого будинку, чемно показав закам'янілому, як монумент, вахтерові перепустку і боязно, мов по кризі ступаючи, пішов довгим коридором.

Тут була мертвотна тиша, і зовсім не чути було анізвідки ні зойків, ні стогонів допитуваних, як сподівався Іван Євграфович, лиш здалека, наближаючись десь назустріч, хтось тріскотливо ляскав для чогось пальцями. З-за повороту коридору з'явились дві постаті, але, побачивши Івана Євграфовича, задня, озброєна наганом постать суворо наказала передній обернутись і щільно притулитись до стінки. Це когось, може, Порфира Григоровича або Василя Петровича, ведуть

на допит чи з допиту, і то для того, щоб вони не побачили мене, а я їх, конвоїр здалека ляскав пальцями, — тужно подумав Іван Євграфович і, щоб не накликати на себе нарікань, круто повернув голову в протилежний бік.

Перед кабінетом No. 13 Іван Євграфович спинився, перевів дух і легенько постукав. Ніхто з кабінету не відповів. Тоді Іван Євграфович постукав дужче, і зсередини почулось: «Увійдіть!»

І слідчий Парфутін, як побачив Іван Євграфович, зовсім не єврей, а немолода вже людина з синцями під очима і пасмом сивого волосся на голові.

— Капустян? Іван Євграфович? — спитав він і поклав на стіл подалі перепустку.

«Починається...» — майже з розпачем, як перед стрибком у прірву, подумав Іван Євграфович, але слідчий приязно подивився на перелякане обличчя Івана Євграфовича і запропонував сісти.

— Ми знаємо вас, Іване Євграфовичу, як чесну, порядну радянську людину, от саме тому я і викликав вас у одній делікатній справі, — сказав спокійно, просто, по-діловому слідчий, але Іван Євграфович насторожився. «Це, як кажуть, фіглі-міглі, підступний маневр, щоб несподівано приголомшити обвинуваченням, — подумки сказав собі Іван Євграфович, — будь обережний і не піддавайся улесливим словам, бо ось зараз випалить: «І як же ви, радянська людина, могли докотитись..»

Але слідчий сказав інше:

— Ви, безперечно, знаєте, що в нас тепер відбуваються численні арешти...

Іван Євграфович ще більше насторожився і мовчав, а слідчий казав далі:

— Серед такої маси арештованих, дуже можливо, є чимало невинних людей, але ми не можемо їх випускати, бо це була б дискредитація органів, бо тоді б на всіх перехрестях обиватель шепотів: «Беруть ні за що, хапають невинних людей!» А чому, справді, ми інколи арештовуємо невинних людей, — ви подумали про це?

Іван Євграфович зовсім розгубився й не знав, що відповісти.

— А тому, — вів далі слідчий, — що ми змушені користуватись недоброякісною інформацією. Хто нас інформує? Це люди з великими гріхами проти Радянської влади в минулому — всякі білогвардійці, петлюрівці тощо, котрі тремтять за власну шкуру і готові на всяку підлоту, аби зберегти

себе; по-друге, це платні аґенти, які зацікавлені в тому, щоб більше заробити... Серед цієї публіки я майже не бачу об'єктивних, порядних людей. А що нам лишається робити, на кого спиратись, коли чесні люди всіляко уникають допомагати нам. От запропонуй вам співробітничати з нами, так ви ж замахаєте руками: не хочу, не буду, одчепіться від мене! Бо ви, як і багато інших, ще живете старими уявленнями, ніби співробітничати з органами — це щось ганебне, неетичне, принизливе, а тим часом...

— Ви пропонуєте мені стати сексотом? — тихо спитав Іван Євграфович, котрий уже оговтався від попереднього страху.

— Іване Євграфовичу! Як вам не соромно! «Сексот»! Може, ще скажете: філер, шпигун, сищик? Ай-яй-яй!.. А ще культурна людина, педагог, якому довірили виховувати підростаюче покоління!

Іван Євграфович відчув, що сплохував, і засмикався на стільці, але разом із тим заспокоювався: як видно, його не збираються арештовувати, скидається на те, що його ніби сватають.

— Подумайте серйозно, Іване Євграфовичу, як то було б добре, коли б такі чесні люди, як ви, не сахались би від нас, а допомагали нам. От, приміром, до нас надійшла неґативна інформація про ваших колеґ у школі... — слідчий глянув у якогось папірця в шухляді, — Пономаренка й Семенюка. З інформації ми знаємо про них тільки погане, а як ми можемо перевірити, чи це відповідає дійсності, чи це пустопорожній наклеп? От якби з нами співробітничала така людина, як ви, ми могли б, перше ніж арештовувати цих людей, удатись до вас по правдиву, об'єктивну інформацію і на підставі її робити належні висновки. Скільки б тоді ми уникнули помилок, а ви врятували б невинних людей!

Іван Євграфович замислився: у пропозиції слідчого, власне, не було нічого ганебного. Що за ганьба в об'єктивній інформації, написаній на будь-яку адресу, хоч би й на адресу НКВС! Якби раніш пристати на таку пропозицію, можна було б урятувати Порфира Григоровича й Василя Петровича від арешту, а їхні родини не зазнали б тоді тої скрути, в якій опинились тепер.

— Чи, може, вам здається, — лагідно посміхався слідчий, — що ми жадаємо від вас стояти на розі вулиці з наставленим коміром і насунутою на самі очі кепкою, щоб стежити за якимось підозрілим типом або в школі провокувати вчителів усякими анекдотами на контрреволюційні висловлюван-

ня? Пхе, як це гидко! Соромно навіть припустити щось подібне!.. — Обличчя слідчого стало поважне, майже урочисте: — Ні, ми за чесну роботу. Конкретно це виглядало б так: от, приміром, нас зацікавила якась людина, про яку ми ще не маємо точних, перевірених відомостей. Ми звертаємось до вас і просимо дати нам об'єктивну характеристику цієї людини. Чуєте, Іване Євграфовичу, — о б' є к т и в н у! Якщо ви знаєте цю людину з хорошого боку, то так і пишіть, нам не треба вигаданих інсинуацій. Але якщо ви знаєте про якісь ворожі наміри в цієї людини, ви одверто про це напишете, як це повинен зробити кожний радянський громадянин, навіть не зв'язаний з нами, бо затаювання таких речей, як відомо, карається законом... Так що ж тепер заважає вам прийняти нашу пропозицію? Чесність? Ні. Порядність? Теж ні. Совість? Також ні.

Усяке вагання зовсім розтануло в Івана Євграфовича, і він розсудливо промовив:

— На це я пристаю...

— Так, значить, згода? — зрадів слідчий.

— Я згоден, — зовсім твердо відповів Іван Євграфович.

— Отак би й одразу!

Слідчий підвівся з крісла і через стіл потиснув здивованому Іванові Євграфовичу руку:

— Тепер ми свої люди!

Іван Євграфович зніяковіло закліпав повіками, а слідчий дістав із шухляди чистий блянк і посунув його до Івана Євграфовича.

— Тепер лишається виконати маленьку формальність... Ви, мабуть, розумієте, що все ж таки це справа таємна. Про неї ніхто не повинен знати. Сюди ви більше не будете приходити, а зв'язок ми будемо підтримувати через явочну квартиру, адресу якої я вам зараз дам. Туди вас викликатимуть на зустрічі і туди ж ви писатимете, в разі виникне потреба, а також здаватимете матеріял. Ніколи не підписуйтесь власним прізвищем, а тільки кличкою, яку вам треба зараз обрати. Кличку будемо знати тільки ви і ми.

Іван Євграфович спохмурнів. Йому зовсім не імпонував флер якоїсь непотрібної таємничости, що ним огортав слідчий таку звичайну справу, як писання об'єктивної правди; насторожувало слово «матеріял» і вже зовсім не подобався вислів «кличка», наче йдеться про собаку, а не людину.

— У чому річ? — спитав слідчий, побачивши зміну в обличчі Івана Євграфовича.

— Та ось оце «кличка»...

— Це те ж саме, що й «псевдонім». Хіба не знаєте, що в партійних документах дореволюційного періоду теж писалось: «партійна кличка»? У нас в офіційному вжитку цей термін теж усталений, і змінювати його ми не будемо, — невдоволено пояснив слідчий і нетерпляче спитав: — Так як же буде ваша... ваш псевдонім?

Іван Євграфович розгублено розвів руками:

— Якщо це так потрібно, то нехай буде не Капустян, а Капустянський.

— Е, ні, так не піде! — категорично заперечив слідчий. — У кличці не повинно бути ніякої капусти. Вигадайте щось інше.

Іван Євграфович подумав трохи і, запитливо дивлячись на слідчого, сказав:

— Ну, тоді Гороховський?..

— Це так-сяк підійде. А тепер візьміть перо й пишіть: «Я, Капустян Іван Євграфович, 1889 року народження, зобов'язуюсь тримати в суворій таємниці свої зв'язки з органами НКВС і виконувати всі дані мені доручення. Моя кличка в зносинах з органами НКВС — І. Гороховський».

Що писав далі у тому триклятому блянку, Іван Євграфович згодом ніяк не міг пригадати, бо, мов у трансі, писав завороженою рукою чужі слова. Тільки й лишилось у пам'яті, як два міцно прибиті цвяхи, слова «зобов'язуюсь» і «кличка І. Гороховський».

Мов у тумані, пригадував потім Іван Євграфович, як слідчий, подаючи йому підписану перепустку, потиснув руку й сказав: «Бажаю успіху!» — але чи то було щире побажання, чи в ньому крилась іронія — Іван Євграфович так і не міг збагнути.

І все ж, вийшовши з будинку НКВС на свіже повітря, Іван Євграфович відчув радість буття. Чи то справді розпогодилось, чи день сьогодні був зовсім не такий похмурий, як здавалось Іванові Євграфовичу, коли ранком ішов сюди, — і в природі, і на душі було соняшно. Хоч би там що, а все обернулось таки добре для Івана Євграфовича! Він, як кажуть картярі, лишився «при своїх». Ба навіть він матиме тепер змогу рятувати інших людей. Не діждуть в о н и, щоб Іван Євграфович допомагав запроторювати людей у темні підвали. Дзуськи!.. А те, що слідчий обставив таємничістю виклик Івана Євграфовича до НКВС, пусте. Там звикли до таємничости і без неї не можуть ступити й кроку. Розуміється, про розмову із слідчим нікому не треба казати; навіть

у школі Іван Євграфович пояснить, що пропустив лекції через недугу, тільки й того. Головне, що відпали всі його страхи, він вільний, і йому покищо нічого не загрожує.

Іван Євграфович був у такому доброму настрої, що не спитав сина, коли той повернувся зі школи досить пізно, куди й для чого той витратив із даних йому грошей аж три карбованці.

Коли, лігши спати, Іван Євграфович пригадав «зобов'язуюсь» і «кличка І. Гороховський», він одразу ж заспокоїв себе: ну, викличуть раз, другий, а там побачать, що і м з нього користи як з бика молока, то й одчепляться. В гіршому разі Іван Євграфович одведе і х н ю загребущу руку від ще одної невинної людини.

Два тижні Івана Євграфовича нікуди не викликали, і він став думати, що про нього забули, та ось пошта принесла йому в звичайному конверті маленького папірця: «З'явитись 4 грудня 1937 року на відому вам адресу о 16.00». Підпис був нерозбірливий, але мало був схожий на парфутінський лаконічно-імперативним змістом, що скидався більше на наказ, ніж на запрошення, тоді як Парфутін справив на Івана Євграфовича враження чемної, одвертої людини.

Того дня лекції в школі кінчались у Івана Євграфовича о 15 годині, і він трохи раніше прийшов на «відому адресу» — до одноповерхового особняка, що нічим особливим не відрізнявся від безлічі подібних будинків у Києві. На дзвінок двері відчинила немолода жінка, теж без якихось особливих прикмет, і спитала:

— Ви Гороховський?

Іван Євграфович спочатку зніяковів, почувши кличку замість свого прізвища, але отямився й закивав головою:

— Так, так, я Гороховський. — Навіть повторив для чогось: — Гороховський...

Немолода жінка ввела його в маленьку залю схожу на приймальню в дантиста, і, пропонуючи сісти в м'який фотель, коротко сказала:

— Людина, котра має з вами зустрітись, зараз прийде. Почекайте трохи. — І вийшла.

Іван Євграфович з цікавістю оглянув залю явочної квартири, шукаючи в ній якихось таємничих ознак, але це було звичайне приміщення з фікусом у шаплику та олеографіями на стінах, серед яких увагу Івана Євграфовича привернула «Таємна вечеря» Леонардо да Вінчі. «Може, це і є прикмета маленького філіялу тої установи, де все утаємничене?» — подумав Іван Євграфович, коли в кімнату увійшов високий

чоловік у цивільному. Коротко підстрижений, він кивнув головою на знак привітання і, не ручкаючись, сів на стільця проти Івана Євграфовича.

— Ви знаєте, — спитав він, — секретаря вашої райнаросвіти Поліщука?

— Знаю, — відповів Іван Євграфович.

— Напишіть на нього характеристику і через три дні принесіть. У вас у школі коли кінчаються лекції сьомого грудня?

— О п'ятій вечора.

— Рівно о шостій я чекатиму.

Високий чоловік підвівся й, кивнувши на прощання, пішов.

Івана Євграфовича трохи здивувала офіційно-холодна поведінка високого, але він тут же пояснив її собі: це, мабуть, звичайний виконавець, щось на зразок кур'єра в установі. Такий інакше й не міг поводитись.

Того ж вечора Іван Євграфович сів писати характеристику.

«Поліщук Микола Гнатович — людина дуже патріотично настроєна...»

Іван Євграфович подумки посміхнувся: напиши таке років десять тому, ох, як накинулись би на нього: що за білогвардійська термінологія — «патріотизм»! Хіба не відомо, що в світового пролетаріяту нема й не може бути ніякого патріотизму, а є тільки інтернаціоналізм! Але «времена и нравы меняются», і нині слово «патріотизм» вбирає в себе всі чесноти, які повинен мати кожний радянський громадянин.

Написавши про цю рису Поліщука, що гарантувала тому безпеку, Іван Євграфович відбувся далі загальниками: «добре знається на своєму ділі», «працьовитий», «сумлінний», «з людьми привітний» тощо.

Закінчивши писати, Іван Євграфович лишився вельми задоволений, що вдало виконав завдання, а головне, врятував симпатичного Поліщука від можливого арешту: Іванові Євграфовичу т а м вірять, він і в о н и тепер свої люди, як сказав Парфутін.

Точно в призначений час Іван Євграфович здав сьомого грудня високому чоловікові характеристику. Той мовчки прочитав її і спитав:

— А зава райнаросвіти Прокоповича знаєте?

— Більш-менш.

— Напишіть і на нього характеристику. Через п'ять днів принесіть сюди о вісімнадцятій нуль-нуль.

Іван Євграфович трохи здивувався, що на Прокоповича йому дають не три дні, а п'ять, проте одразу ж пояснив собі: це, мабуть, тому, що я сказав не просто «знаю», а «більш-

менш», тому й дають більше часу, щоб я міг, на їхню думку, ліпше розпізнати Прокоповича. Давайте, давайте, товариші, мені більше часу, але наслідки однаково будуть ті ж самі, — посміхнувся Іван Євграфович.

Того ж вечора він сів писати характеристику на Прокоповича.

«Усім відомий патріотизм тов. Прокоповича, який виявляється в кожному його виступі й у загальному керівництві наросвітою. Тов. Прокопович сам колишній педагог і добре знає шкільне діло та його потреби...»

Хоч Іван Євграфович був у офіційних стосунках з Прокоповичем, знав його здалека, як і кожний учитель їхнього району, але чом не одвести небезпеку і від свого начальства? Далі Іван Євграфович написав для годиться кілька загальників: «чемний з підлеглими», «уважний до кожного, хто до нього звертається» тощо.

12 грудня в призначений час Іван Євграфович приніс характеристику на Прокоповича. Той самий високий чоловік, до якого вже став звикати Іван Євграфович, безсторонньо прочитав нову характеристку і сказав:

— А тепер напишіть характеристику на Прийменка, що працює у вашій школі. Три дні вам вистачить?

Доната Карповича Прийменка, викладача природознавства, Іван Євграфович добре знав уже кілька років, і для написання характеристики йому досить було б і одного дня, але що це в о н и так напосідають на Івана Євграфовича — пиши й пиши характеристики! І йому стало здаватися, що він мусить тепер працювати не тільки на своїй педагогічній ниві, а ще й, мов би за сумісництвом, на якійсь неоплачуваній нецікавій роботі, котру йому накинуто порядком громадського навантаження. Це не подобалось Іванові Євграфовичу, але не скажеш же про це високому, котрий не інакше як служить у НКВС за попихача, а не виконує якісь поважні функції.

Характеристику на Доната Карповича Прийменка, компанійську людину веселої вдачі, що любив сам посміятись і насмішити інших, Іван Євграфович також написав того ж вечора, не відкладаючи на далі. Він не поскупився на хвальні епітети: «широко ерудована людина», «закоханий у свій предмет учитель», «активний громадський працівник», розуміється, не забувши написати на початку характеристики: «патріот, що всіма силами прагне прищепити патріотизм і своїм учням».

Іван Євграфович лишився дуже задоволений своїм новим витвором, певний, що одвів грозу й від Доната Карповича,

надавши тому можливість і далі безжурно веселитись серед зовсім невеселих теперішніх обставин.

Наступного дня в Івана Євграфовича, Доната Карповича й нового викладача української літератури Палянички, який посів місце Порфира Григоровича Пономаренка й до якого ще не придивився як слід Іван Євграфович, були «вікна», і вони лишилися втрьох в учительській пересидіти порожню годину. Робити не було чого, і вони гаяли час, розмовляючи про різні шкільні справи.

— Добре вам, викладачам точних наук, — з року в рік можете викладати одне й те ж, не припасовуючись до змінних обставин, а що накажете робити нам, нещасним гуманітарникам? Як подавати тепер учням, скажімо, Пушкіна — чи й далі згадувати, що він камер-юнкер при дворі Миколи Першого, дворянин, автор вірша «Нет, я не льстец, когда слагаю царю хвалу», чи мовчати про це? У якому аспекті подавати вступ до «Руслана і Людмили»? Пам'ятаєте:

У лукоморья дуб зеленый,
Златая цепь на дубе том,
И днем и ночью кот ученый
Все ходит по цепи кругом.
Идет направо — песнь заводит,
Налево — сказку говорит.
Там чудеса, там леший бродит,
Русалка на ветвях сидит...

Що це, як не казочка для дошкільнят? Але тут на допомогу нам прийшли словесники-штукарі, котрі так осучаснили її, що вона стала цікавою не тільки школярам, а й дорослим. Чули?

У лукоморья дуб срубили,
Златую цепь в торгсин[1] снесли,
Русалку паспорта лишили,
А лешего сослали в Соловки.
То место взято на заметку,
На нем теперь звезда горит,
И об успехах пятилетки
Сам Сталин сказки говорит.

[1] Торгсін, або торгівля з іноземцями, — крамниці, де за золото й доляри можна було купити будь-які продукти й делікатеси.

Обличчя Доната Карповича розпливалось у добродушну усмішку. Він підсунув стільця до Палянички й перепитав:

— Як, як кінець?

— Х о з я и н сказки говорит, — загадково посміхаючись, відповів Паляничка.

— Оце так утнули! Виходить, замість «кота ученого»? Ну й дотепні ж, каналії! — відкинувся на спинку стільця й голосно зареготав Донат Карпович.

Іван Євграфович посміхнувся також, але поспішив погасити на обличчі усмішку: на людях це небезпечно, хоч йому й подобались дотепні політичні анекдоти, яких хіба що тільки Велика французька революція породжувала так багато, як наша радянська дійсність, — не раз думав Іван Євграфович, але уникав їх слухати, надто ж в товаристві, бо, гляди, ще ненароком попадеш у свідки, а потім не збудешся клопоту!

Звісно, в характеристиці на Доната Карповича Іван Євграфович ні словом не згадав ні про цей слизький вірш-анекдот, ані про те, як реаґував на нього сміхун Донат Карпович. Для чого? Не він же укладав того вірша, а посміятись з чужого дотепу — хіба злочин? До того ж Іван Євграфович зобов'язався давати об'єктивну характеристику, а не писати доноси на все, що бачить і чує навколо.

15 грудня Іван Євграфович здав характеристику в призначений час, і високий, спокійно прочитавши її, як і попередні, пішов собі, нічого не сказавши про чергову зустріч. Це трохи здивувало Івана Євграфовича, але він одразу ж пояснив собі: мабуть, їх більше ніхто не цікавить у нашій школі, а втім, не виключено, що його «шефи» (так став називати подумки Іван Євграфович органи безпеки) переконались нарешті в непридатності його для їхньої роботи: що їм до пісних інформацій Івана Євграфовича, коли вони полюбляють смажене!

Але Іван Євграфович помилився.

Другого дня він одержав не поштою, а приніс увечорі фельд'єгер лаконічного папірця за підписом слідчого Парфутіна: «З'явитись 17 грудня о 10.00 на відому вам адресу».

Така швидка реакція на останню характеристику збентежила Івана Євграфовича, і він з важким передчуттям наступного ранку натиснув на кнопку електричного дзвінка відомого йому особняка.

Передчуття не зрадило Івана Євграфовича: на зустріч із ним цього разу прийшов не високий, а сам слідчий Парфутін.

Навіть не привітавшись з Іваном Євграфовичем, Парфутін підійшов і голосом, повним сарказму й обурення, сказав:

— Так що ж це ви, шановний, надумали з нами в бирюльки гратися!?

— Як! — тихо спитав приголомшений такою зміною в поводженні з ним Іван Євграфович і зблід.

— Замість всебічної серйозної характеристики тої особи, що нас цікавить, ви пишете пустопорожні трафарети: «працьовитий», «уважний», «чемний»... Кому потрібні ці ваші фітюльки? Чи ви думаєте, що ми такі лоповухі й не бачимо ваших зусиль замовчати про головне? Та ви просто приховуєте від нас політичне нутро людини, яку ви добре знаєте. Ні, так діло не піде! З усього видно, що нам доведеться змінити нашу думку про вас...

— Я писав те, що знав, — ніяково пробурмотів Іван Євграфович, відчуваючи, як холоне йому серце й тремтять руки.

— І ви ще смієте запевняти нас, що писали все, що знаєте? — підвищив голос Парфутін.

— Я писав усе, — зовсім тихо промовив Іван Євграфович.

— А чого ж, дозвольте вас спитати, ви ні словом не згадали про переробленого «Руслана і Людмилу», га?

Івана Євграфовича охопив жах: хто ж це виказав? Не інакше як той новий учитель Паляничка, бо не міг же Донат Карпович, якому так заімпонувала переробка «Руслана і Людмили», донести на самого себе. Виходить, у школі є зв'язаний з НКВС не тільки він, Іван Євграфович, а Паляничка, а може, й ще хтось, котрий пише «характеристики» й на нього...

— Прийменко не переробляв «Руслана і Людмилу», тому я і не писав про це, — тільки й спромігся сказати Іван Євграфович на виправдання не так Доната Карповича, як самого себе.

— А хіба, як реготав Прийменко, слухаючи цю контрреволюційну переробку, не досить характеризує його політичну фізіономію? Ні, ви таки більше схожі на однодумця тих людей, а не на об'єктивного інформатора. Боюсь, що нам доведеться зробити належні оргвисновки...

Від останніх Парфутінових слів Івана Євграфовича кинуло в жар. Широко вживане в офіційній практиці слово «оргвисновки» тягло за собою великі прикрості, починаючи від увільнення з роботи й кінчаючи далекими таборами, а то, гляди, й «розстрілярієм». Тут було вже не до рятування інших, а треба було якось рятуватись самому від раптово навислої небезпеки, і Іван Євграфович, знітившись, як учень, що прошпетився в тяжких пустощах, винуватим голосом промовив:

— Прошу вибачити мені мою невправність... Брак досвіду й нерозуміння завдання. Постараюсь виправити свою помилку.

— То-то ж бо! — суворо проказав Парфутін. — Напишіть характеристику на Бухальцева і через тиждень принесіть сюди. Я сам прийду по неї в цей же час.

Не ручкаючись, а лише кивнувши головою, Парфутін вийшов, залишивши Івана Євграфовича у вельми пригніченому стані.

Олега Костянтиновича Бухальцева, викладача німецької мови в їхній школі, Іван Євграфович знав кілька років, але нічого певного не міг про нього сказати. Середніх літ чоловік, стриманий, замкнутий, Бухальцев ні з ким із своїх колег не зближувався, не бував ні в кого в гостях і не запрошував до себе. Іван Євграфович не знав навіть, одружений він чи ні. Завжди мовчазний, Бухальцев, кінчивши лекції, приносив до вчительської клясний журнал і зникав із школи. Мовчав він звичайно й на педрадах, і його голос можна було почути лише тоді, коли він мусив звітувати про оцінки учнів з німецької мови. Говорив він по-російському, що не подобалось Іванові Євграфовичу: у школі, на думку Івана Євграфовича, вчитель повинен говорити мовою викладання цієї школи, але цього не поставиш на карб Бухальцеву в характеристиці на нього. Він був дуже вимогливий до своїх учнів, і вони побоювались свого «німчури», як прозвали Бухальцева в школі, через що й успішність з німецької мови була досить висока, але й про це не слід писати в характеристиці, щоб вона не обернулась на «не потрібну нікому фітюльку». А що ж писати?..

Іван Євграфович опинився в становищі учня останньої кляси, котрому на випускному іспиті загадано писати твір на тему, до якої він зовсім не готувався. А писати треба. Конче треба, бо в Парфутіновому тоні тепер чулося не прохання, а наказ. До того ж суворий наказ.

Чотири дні Іван Євграфович не зважувався сісти писати характеристику на Бухальцева, боячись не задовольнити вимог Парфутіна і разом із тим не стати самому безсоромним брехуном, котрий зводить на людину вигаданий наклеп. У вчительській він став пильно приглядатися до Бухальцева, коли той ненадовго з'являвся там, навіть одного разу спробував заговорити з ним, але це нічого не дало. На зауваження Івана Євграфовича, що морози надворі останнім часом збільшились, Бухальцев коротко відповів, що на те й зима, щоб були морози, і пішов із школи. Зволікати далі вже не можна було, і, розірвавши кілька чернеток, Іван Євграфович нарешті шостого дня спромігся написати цю прокляту характеристику.

«Олег Костянтинович Бухальцев дуже скритна, мовчазна людина, що мимоволі виникають деякі сумніви щодо нього:

мовчить, не висловлюється — значить, таїть щось у собі, а що саме — невідомо. Можна лише здогадуватись, що ця замкнутість приховує настрої, не властиві радянській людині. На загальних учительських зборах, де обговорюють вчинки викритих ворогів народу, він ніколи не бере слова, а коли голосують за найвищу кару мерзенним злочинцям, Бухальцев, хоч і підіймає руку «за», але робить це останнім і з видимим невдоволенням.

У школі він ніколи не затримується і після своїх лекцій зникає невідомо куди. Простежити за ним я не маю змоги, бо зв'язаний своїми лекціями.

Видає він себе за росіянина, але чи справді так воно є? Його прізвище, ім'я та по батькові викликає в мене сумнів: може, він зовсім не Олег Костянтинович Бухальцев, а Оскар Кондрадович Бухгольц? Це треба добре перевірити, але це поза моїми можливостями».

Більше нічого не міг видобути із себе Іван Євграфович і в призначений день одніс свою вимучену працю Парфутіну.

Парфутін спокійно прочитав характеристику і сказав:

— Це вже більш-менш те, що треба, але чому ви не написали його адреси?

— Та я ж і сам її не знаю.

— Дізнайтесь і повідомте нас. Тепер схарактеризуйте вашого фізкультурника. Взагалі самі виявляйте ініціятиву, шукайте об'єктів для своїх спостережень; ми не обмежуємо вас часом. Непогано було б, коли б ви перенесли свої спостереження і за межі своєї школи: не весь же день ви в ній сидите, а нас цікавить все й усі.

Парфутін лишився, видимо, задоволений останньою характеристикою, навіть на прощання сухо потиснув Іванові Євграфовичу руку.

Іван Євграфович полегшено зідхнув: страшна небезпека, либонь, відсунулась від нього, але надалі слід шануватись, щоб не накликати халепи знову.

Писати характеристики стало йому набагато легше. Івана Євграфовича не турбувало, що раз-у-раз йому бракувало конкретних фактів, бо він давав тепер волю всяким здогадам і припущенням, адже його основне завдання — сиґналізувати, як кажуть офіційні промовці, а докопатись до фактів органи НКВС зможуть і без його участи.

Дивувало тільки Івана Євграфовича, чому ні до Прийменка, ні тим більше до Палянички не застосовано ніяких

оргвисновків? На всякий випадок Іван Євграфович став бокувати від них обох.

Він легко, без труднощів написав негативну характеристику на дженджуристого, видати, невисокої моральної чистоти фізкультурника, до якого почував давно вже антипатію: став, не чекаючи вказівок згори, писати характеристики й на інших шкільних колеґ, тільки оминав викладача української літератури Паляничку: якщо тому минулася переробка «Руслана і Людмили», то краще такого не чіпати, бо, мабуть, він і сам пише на інших характеристики.

Іванові Євграфовичу Парфутін дозволив здавати «матеріял» господині явочної квартири, не чекаючи спеціяльного виклику, і він став учащати до одноповерхового особняка, викликаючи, як йому здалося, подив на обличчі господині.

Єдине, що залишалося неперейденим завданням, це знайти об'єкти для спостережень поза школою. Адже після смерти дружини Іван Євграфович ні до кого не ходив і, власне, ні з ким не знався. Але й тут йому несподівано поталанило.

Повертаючись одної суботи ввечорі зі школи додому, Іван Євграфович зустрівся біля дверей із своїм квартирним сусідою Прокопом Степановичем Хмельком. Той чемно привітався і, як завжди суботами, поспішав на вечірню до церкви. Людина в літах, Хмелько хворів на вітову хворобу й був німий. І враз Іванові Євграфовичу сяйнула думка: а чом Хмелько не може стати для нього потрібним об'єктом? Що заважає Іванові Євграфовичу сиґналізувати й про нього?

Тепер Іван Євграфович майже не має вільного часу. Усі його думки забирають характеристики й пошуки нових об'єктів для спостереження. Він рідко готує вдома страву, а воліє брати для себе й сина готові обіди в їдальні; він зовсім не може наглядати за сином; сам перестав готуватись до чергових лекцій у школі, як то робив раніш завжди; ледве викроює час, щоб переглянути газету, не відстати від вимог епохи. Але зате він тепер спокійно спить ночами — спить на власному ліжку, а не казенному, а це головне!

ДЕ ПОДІВСЯ ЛЕВАНЕВСЬКИЙ

Коли глупої ночі Євграфа Фірсовича Горєлова зненацька арештовано, він був певний, що це явне непорозуміння. Його не збентежило й те, що протягом чотирьох годин усю невелику квартиру перетрусили й забрали конспекти лекцій з історії, які він приготував для своїх студентів з пединституту, та кілька випадкових книжок. Він навіть не попрощався з вкрай переляканими дружиною й дочкою і вийшов з дому, мов на якусь часинку в дрібній діловій справі.

Те, що в місті з якогось часу почалися арешти, — Євграф Фірсович знав, але що ж тут дивного? В умовах переможного наступу соціялізму клясово-ворожі елементи, виднмо, чинять одчайдушний опір, і цілком слушно сказав Ґорький: «Якщо ворог не здається, його треба знищити». Дуже можливо, що під час масових арештів трапляються помилки — кінь на чотирьох ногах, та й то спотикається, але ці помилки, безперечно, виправлять, тож виправлять і грубу помилку з його арештом.

Не похитнуло певности Євграфа Фірсовича й те, що, коли його привезли в НКВС, у кімнаті із заґратованими вікнами йому наказали роздягтись до тіла й ретельно обшукали весь одяг та білизну, промацуючи кожний шов. Здивувало тільки, навіщо відрізали на штанях металеві ґудзики — а як же триматимуться без них штани? На його прохання покликати когось із відповідальних працівників оперативник грубо гримнув на нього: «Мовчати!» І це зрозуміло — оперативники й вахтери не можуть знати, хто з привезених винен у чомусь, а хто ні, вони тільки виконують обов'язок свій, а до того ж дуже можливо, що й відповідальних працівників у таку пізню пору немає тут: треба ж і їм відпочити колись.

Не стурбувала Євграфа Фірсовича й опрічна камера з

прикріпленим до цементової підлоги залізним ліжком і твердим матрацом: не могли ж пустити його розгулювати по коридору й заглядати через прозурки в камери, де сидять справжні злочинці!

Він так і не заснув до ранку, сповнений незвичайних вражень і чекаючи, коли настане день і розв'яжеться прикре непорозуміння з його арештом. Але й ранком його нікуди не покликали й до нього ніхто не прийшов. Лиш дали пайку хліба, насипали на папір з чайну ложечку цукру та принесли горнятко прохололого окропу. Це вже не подобалось Євграфові Фірсовичу — чого ж зволікають з ним? І цукру дали зовсім мало — він звик пити солодкий чай. Та й хіба не можна було дати справжнього окропу замість цієї тепленької водички!

Трохи згодом стало чути, як двері камер у коридорі розчиняються й зачиняються. Розчинили двері й до його камери, і коридорний наглядач скомандував: «Устати! Струнко!», ніби Євграф Фірсович не помилково затриманий, а звичайний арештант. Зайшов якийсь чоловік у військовій уніформі з червоними петлицями й, спитавши коридорного: «Новенький?», щось записав у зошиті, і не встиг Євграф Фірсович звернутись до нього, як чоловік з червоними петлицями зник, а коридорний перед самим носом Євграфа Фірсовича грюкнув дверима й клацнув замком.

Це обурило Євграфа Фірсовича, він став стукати кулаками в двері й кричати, що о першій годині в нього лекція в педінституті, на нього чекатимуть студенти, а його затримують тут хтозна-чого...

Коридорний не одразу підійшов до дверей. Одчинив віконечко, через яке Євграфові Фірсовичу дали раніш сніданок, і стомленим голосом спитав:

— Ну, що там ще?

— Мені на лекцію треба збиратись уже, а я тут сиджу хтозна-чого. В чому річ?

— І сидітимете й далі тут. А якщо будете стукати в двері, в нас карцер є, де вам прочитають лекцію, як треба поводитись. Ясно?!

Коридорний пристукнув віконечко, і Євграф Фірсович стояв кілька хвилин спантеличений, не знаючи, на яку ступити. Звісно, коридорний — дрібний ґвинтик у складній системі органів безпеки — що він може знати, але повинні ж уже прийти й відповідальні працівники. Де ж вони?

Якщо попервах Євграф Фірсович почував себе в опрічній камері, як і вдома, коли несподівано псувалась електрика й

доводилось вимушено байдикувати, нетерпляче дожидаючи монтера, що прийде й полагодить освітлення, то далі йому стало здаватись, ніби він сидить, як за часів воєнного комунізму, на глухій залізничній станції і тягуче чекає поїзда, що невідомо коли прийде, та й не знати, чи пощастить пробитись до нього крізь натовп таких же знудьгованих, як і він, людей.

Але не можна ж так сидіти без кінця! Не інакше як сталося щось незвичайне, що прикувало до себе увагу відповідальних працівників НКВС і тому вони забули Євграфа Фірсовича. Але — що саме?

І тільки тепер Євграф Фірсович пригадав, що вдень перед арештом він прочитав у газеті приголомшливе повідомлення: десь зник пілот Леваневський, що мав перелетіти через Північний полюс. Цей переліт був би сенсаційним досягненням радянської авіації і за перебігом його уважно стежив увесь Радянський Союз. І раптом радіозв'язок з літаком Леваневського урвався! В офіційному повідомленні ще не було тривоги, але з того факту, що про це повідомлялося, відчувалось, що справа серйозна й не виключена можливість аварії. А може, й трагедії?.. Може, лежить тепер Леваневський тяжко покалічений (а то й мертвий) на крижині між уламками потрощеного літака, а навколо скута морозом пустеля і скажений буран вкриває його білим саваном снігу?..

Увечорі перед арештом Євграф Фірсович не втерпів і зателефонував до знайомого секретаря обласної газети дізнатись, чи є нові відомості про Леваневського, але нового нічого не було, лиш загадкова мовчанка з літака Леваневського.

Згадавши все це, Євграф Фірсович трохи заспокоївся. Ну, певна річ, відповідальні працівники НКВС, як і всі громадяни, стежать за наслідками розшуків Леваневського, і їм тепер не до Євграфа Фірсовича та дивного непорозуміння з ним.

Аж наприкінці третьої доби, пізно ввечорі, його повели довгим коридором з усякими поворотами до якогось кабінету. І перше, з чим звернувся Євграф Фірсович до людини середніх літ з брезклим, посірілим від нічної роботи обличчям, що сиділа в кабінеті за письмовим столом, було запитання:

— Насамперед скажіть, будь ласка, що сталося з Леваневським?

— Вас приведено сюди не для розмов про Леваневського, а у вашій справі. Я ваш слідчий, моє прізвище — Чусовітін.

— У якій справі? — щиро здивувався Євграф Фірсович.

— Ось про це й будемо говорити, — відповів слідчий і поклав перед собою аркуш чистого паперу, на якому чітко написав угорі «Протокол допиту».

«Що за протокол? Який може бути допит? Чи він має мене за злочинця?» — подумав Євграф Фірсович і обурено спитав:

— Що це значить? Чому мене тримають ось уже три дні? На якій підставі?

— Спокійно, спокійно! — застережливо підніс правицю слідчий. — Ви обвинувачуєтесь у контрреволюційній агітації і контрреволюційній організації.

— Що, що? — не пойняв віри своїм вухам Євграф Фірсович.

— Стаття п'ятдесят восьма, пункт десятий і одинадцятий, — уточнив слідчий, іронічно посміхнувшись.

— Та ви що — збожеволіли? — вигукнув Євграф Фірсович, до краю вражений. — Я — і контрреволюційна агітація!

— Так, так, саме ви, а не хто інший. А взагалі киньте прикидатись дурником. Такі понти[1] ми вже не раз бачили тут, і запевняю вас — вони не допоможуть! Отже — ваше прізвище, ім'я, по батькові?

Євграф Фірсович був так ошелешений від несподіваного перетворення його арешту на серйозну політичну справу, що слідчий мусив сам називати його анкетні дані й спинився тільки на запитанні про партійну приналежність.

— Член РКП(б)? З якого року?

— З сімнадцятого, — знайшов у собі сили твердо відповісти Євграф Фірсович, але слідчий вивів його з рівноваги новим запитанням:

— У білих арміях служили?

«Та він що — знущається з мене? Хіба йому невідомо, хто я?» — подумав Євграф Фірсович і гордо відповів:

— Я — колишній московський червоногвардієць, брав участь у штурмі Кремля, воював на Дону й Україні...

Він глянув скоса, що там записує слідчий, і побачив тільки кінець фрази: «... арміях не служив».

— Та-ак... — протягнув замислено слідчий і пильно подивився на Євграфа Фірсовича.

— Ви викладали історію в пединституті?

— Так.

— А що ви казали на своїх лекціях про Троцького?

— Нічого особливого не казав...

---

[1] *Понт* (кримін. жарґон) — викрут, виверт.

— Ні, ви вихваляли Троцького, в нас є матеріял про це.

— Я вихваляв Троцького? — щиро здивувався Євграф Фірсович.

— Так, так, — ви.

Євграф Фірсович напружив пам'ять, намагаючись пригадати, що й коли він міг сказати десь про Троцького. Нарешті таки згадав:

— Якось студенти спитали мене, ким був Троцький за перших років революції...

— І ви стали висвітлювати роль Троцького в Жовтневій революції?

— Я коротко відповів студентам, що Троцький був спочатку головою мирної делеґації в Бресті, а потім наркомом військових справ.

— Цебто розповідали про дипломатичну й військову діяльність його?

— Так... — нерішуче промовив Євграф Фірсович, не вловлюючи підступної різниці між словами «відповісти» й «розповідати».

— Ну от і гаразд. На перший раз досить. Прочитайте й підпишіть протокол.

Євграф Фірсович узяв папір і став читати чітко написані рядки. У протоколі було написано ніби те, що казав Євграф Фірсович і разом із тим відчувалась якась тональна різниця між сказаним і записаним, але виявити її й заперечити він уже не міг. Занадто стомився від нервового напруження й збентеження, щоб заглиблюватись в зміст і критично аналізувати щось. Непевною рукою він підписав три сторінки протоколу і якийсь час вагався, куди покласти перо на столі слідчого.

— Ми ще з вами будемо говорити на цю тему, а покищо раджу вам добре подумати й пригадати все, що ви будь-де й будь-коли говорили про Троцького, — сказав наостанку слідчий, і Євграфа Фірсовича повели до його камери.

Слідчий міг би й не радити цього, бо однаково Євграф Фірсович до ранку не міг заснути, намагаючись пригадати, де й коли він сказав щось необмірковане, що призвело до створення проти нього цілої справи. Та хоч як напружував він свою пам'ять, а нічого, крім відповіді студентам, не міг пригадати. Але що ж у цій відповіді злочинного? Він сказав правду. Не міг же він брехати студентам і вигадувати для чогось небилиці! Так, Троцький був першим головою мирної делеґації на Брестських переговорах, був наркомом військових справ, але хіба в цьому суть? Важливо те, що він поми-

лився зі своєю теорією перманентної революції, взагалі він фразер, а не політик. Його заперечення можливости побудувати соціялізм у одній країні Сталін блискуче спростував, успішно здійснивши колективізацію та індустріялізацію. Ні, Євграф Фірсович ніколи не був прибічником поглядів Троцького, і коли в середині двадцятих років у партії постало питання, чи продовжувати дискусію з Троцьким, Євграф Фірсович, не кривлячи душею, проголосував проти. От хібащо хтось наклепав на нього за той анекдот про Гатчину й Троцького, що його він чув од когось і, може, сам розповів комусь. Анекдот таки подобався Євграфові Фірсовичу: як зватиметься всім відома Гатчина, перейменована раніш на Троцьк, тепер, коли Троцького оголошено ренеґатом? Відповідь — «Ренеґатчина» була така дотепна, що Євграф Фірсович зареготав би й зараз, якби ситуація не була така сумна. А втім, і в анекдоті нема нічого поганого, та й Євграф Фірсович не пам'ятає, щоб він взагалі розповідав комунебудь якісь анекдоти. Та якби в цьому була його провина, то слідчий, напевно, й розпочав би з анекдоту допит. А, власне, про що питав слідчий?

Євграф Фірсович став перебирати в пам'яті запитання, які йому ставились, і свої відповіді, й з усім цим було, либонь, гаразд. От тільки із відповіддю про соціяльне походження затнувся трохи й сказав: «Походжу із селян-бідняків». І в цьому була правда. Не розводиться ж про те, що батько, коли дід погорів (чи не від того й пішло прізвище — Горєлови?), подався з села шукати щастя-долі в Москві. Колись батько закінчив першим учнем церковнопарафіяльну школу, й це допомогло йому через якийсь час улаштуватись лакеєм у «Слов'янському базарі». Батько хотів «вивести сина в люди» й дати йому не сільську освіту, а «справжню», де вчаться паничі, ось чому Євграф Фірсович опинився в одній з московських гімназій. Проте закінчити її не пощастило Євграфові Фірсовичу: батька за щось прогнали з «Слов'янського базару», не стало більше «чайових», а платити п'ятдесят карбованців річно за право навчання в гімназії він уже не міг, і Євграф Фірсович пішов з п'ятої кляси.

Усе сказано правильно, але слідчий, видимо не вірячи його словам, здивовано спитав: «Селянсько-бідняцьке походження і — гімназія?» — «Так, неповних п'ять клясів гімназії, а після демобілізації — робітфак і Московський університет».

Слідчий занотував: «Освіта вища». І це було правильно. Але хіба такий лаконічний запис міг сказати про страшне приниження батька, коли він, низько вклоняючись, намагався

з усіх сил догодити п'яним купцям, потурав усім їхнім диким забаганкам, втрачав не тільки людську гідність, але й людське обличчя! Ось що коштувала гімназія!.. Нічого цього не відбивав протокол допиту, і що більше думав про нього Євграф Фірсович, тим дужче дратувала його і хитрість слідчого, і брак наполегливости під час допиту в самого Євграфа Фірсовича. Заснув він, змучений думками, аж перед ранком.

Збудив його загальний «підйом» о шостій годині, — більше спати йому не давали. До прозурки в дверях раз-у-раз підходив коридорний і, бачачи, що Євграф Фірсович куняє сидячи, кричав:

— Не спати! Встати й пройтись по камері, інакше — карцер!

Довелось долати сон і терпляче чекати, що його ось-ось знову викличуть на допит.

Одначе на допит його не викликано, а натомість надвечір вивели з камери в двір, посадили у велику закриту машину, відому вже в місті під назвою «чорний ворон», і повезли для чогось у тюрму.

Це зовсім спантеличило Євграфа Фірсовича, і він не знав, що й думати. Чого це в тюрму, коли його не засуджено, навіть не допитано як слід, не з'ясовано, власне, в чому ж його провина?

Нічого не розуміючи, Євграф Фірсович опинився у великій камері, де на нарах і під нарами розмістилось не менш як душ двісті людей. «Ого, скільки їх тут!» — подумав він, розглядаючись, де б примоститись і собі. Досі Євграф Фірсович був певний, що за ґратами сидять тільки справжні злочинці — злодії, шахраї, грабіжники, ця клята спадщина капіталістичного минулого, та ще ті недобитки контрреволюції, що останнім часом з одчаю підняли голову. Але невже їх так багато?

Коли в'язні, трохи розсунувшись, дали місце сісти на нарах Євграфові Фірсовичу, він з острахом і цікавістю став розглядати камеру, шукаючи очима характерних бандитських пик і невдало підроблених під доброчинних радянських людей білогвардійських фізіономій. Та хоч як напружував він свою уяву й зір, а бачив навколо таких же звичайних людей, як і по тій бік ґрат. Таких же службовців, колгоспників, траплялися й робітники, надто з молоді. Окремим гуртом трималися в камері китайці-городники з півдня Читинської области, в яких часто купував на базарі Євграф Фірсович редиску й огірки. «А їх за що ж? — подумав він. — Такі ці китайці працьовиті й чемні...»

Особливо вразила його велика кількість військових, серед яких був навіть адьютант командувача Забайкальської військової округи — старший лейтенант Прозванцев, якого в камері жартома звали «мятежный лейтенант Прозванцев». Здивували Євграфа Фірсовича й літні червоні партизани — колишні забайкальські козаки, що воювали з білими сотнями отамана Семенова. Хоч партизани трималися в камері теж окремо, пильнуючи своїх «сидорів», проте Євграф Фірсович залічив їх в одну суспільну групу з командирами й червоноармійцями, що здобула перемогу Жовтня й стерегла його здобутки.

Коли Євграф Фірсович оббувся трохи, він помітив, що тільки чотири чоловіка з усієї великої камери викликають у нього сумнів щодо своєї безневинности. Перший був Петька — досить типовий кишеньковий злодій, яких не раз бачив Євграф Фірсович на базарі й залізниці, люди їх ловили на гарячому й нещадно били, поки їх не брала прибула на ґвалт міліція. Але про Петьку одразу ж попередили Євграфа Фірсовича: це с т у к а ч, якого треба стерегтись; тюремна адміністрація навмисно впихнула його в камеру «ворогів народу», щоб мати там своє око, для чого Петьку через день викликають на коридор, де він дає інформації й підготовується.

Другим непевним чоловіком видався Євграфові Фірсовичу молодий грек Посполітаки, або, як його звали в камері, — Посполітайка, що був уже засуджений за шпигунство на користь Греції. Цей бльондин із зеленавими очима, крім прізвища, нічого не мав грецького у своїй зовнішності, і Євграфові Фірсовичу було невтямки, що могла мати від його шпигунства далека Греція, коли Посполітайка сидів безвиїзно в Читі, працюючи тут перукарем? У камері він був дуже потрібною людиною, бо зумів пронести й вдало переховував під час трусів лезо безпечної бритви, яким, приладнавши його до патичка з віника, потай голив «заможних» в'язнів за цигарку махорки. Проте Посполітайка голив і дурно, якщо хто не мав чим заплатити, — з гуманности й любови до свого фаху.

Деяку підозру викликав засуджений як шпигун кореєць Кім: занадто він низький для корейця й чи не є він потаєнний японець, що прикидається корейцем? Збивало з пантелику тільки те, що тоді як японці визначаються своєю чистотою й охайністю, Кім був страшенний нечупара, ніколи не вмивався й ходив по камері брудний і смердючий. А втім, з півлітра літепла, що видавали в'язням на добу, важко було виділити

половину на вмивання, а коли виходити з тюремної теорії, що відро води заміняє кілограм масла, то вічно голодному Кімові не було ніякої рації витрачати воду для зовнішніх потреб.

Дуже непевним щодо свого соціяльного походження видавався Євграфові Фірсовичу комірник із «Заготзерна», кремезний дядько Силаєв, засуджений за економічну контрреволюцію: не інакше як колишній куркуль, що завчасу втік з села й приховувався в місті. Коли наступного дня в камері дехто одержав передачу й блатний Петька попався на тому, що нишком поцупив у когось кілька сухарів, його тяжко били. Петька повалився від ударів на цементову підлогу, і треба було бачити, як, відштовхуючи інших, до Петьки підскочив шулікою Силаєв і бив його щодуху передом чобота в живіт, у голову й груди. Якби на одчайдушний крик Петьки коридорний наглядач не відчинив дверей до камери, навряд чи Петька залишився б живий. Від нього враз відступились, і, важко відсапуючись, Силаєв сів на нари, дуже невдоволений, що не дали порішити злодюги. Так розправлялися колись з конокрадами куркулі на селі, і Євграф Фірсович пам'ятає ще з дитинства одну таку трагічну сцену. «А втім, — подумав він, — не милосердствували з конокрадами й злидарі, в яких забрано стару шкапину — єдину годувальницю великої сім'ї». Отже, й цей єдиний арґумент проти Силаєва був нетривкий.

З особливою бентежною цікавістю поглядав Євграф Фірсович на військових. Хто б міг думати, що їх у тюрмі так багато сидить! Кого тут тільки не було: піхотинці, танкісти, два спішені кавалеристи, пілот і бортмеханік; навіть якийсь бухгальтер-інтендант і політрук доповнювали цей своєрідний військовий кворум. Особливо інтриґував Євграфа Фірсовича політрук: людина з такими обов'язками скоріше сама могла посадити когось у тюрму, ніж сидіти в ній засудженою. Як виявилось, Євграф Фірсович був недалекий від істини.

У камері виділявся рухливістю й балакучістю молодий чоловік Рум'янцев, що донедавна працював витівником у місцевому робітничому клюбі. Чи то за інерцією від своєї веселої спеціяльности, чи тому, що він був засуджений тільки на п'ять років — надзвичайно короткий, як порівняти з іншими, строк, Рум'янцев був оптиміст, бадьорий і енерґійний. Це він ціною красномовности й уміння розворушувати найчерствіші людські душі випросив у двох скнар, що одержували передачі, триста грамів хліба й зробив з них мініятюрні шахи, в які сам ніколи не грав; це він посунувся й дав біля себе місце Євграфові Фірсовичу; він же став йому — й за ґіда

в цьому лябіринті людських доль. На прохання Євграфа Фірсовича він розповів про дивовижний поворот фортуни в політруковому житті.

— Уся біда політрука в тому, що він звертав увагу на трьох червоноармійців, котрі на політзаняттях ставили йому всілякі каверзні запитання, особливо про Троцького...

(«Отак, як і мені студенти», — подумав Євграф Фірсович).

— Політрук, знаєте, сам був не дуже підкований, такі запитання його пантеличили й дратували, і він не придумав нічого кращого, як написати на тих трьох рапорт, що вони, мовляв, навмисно ставлять йому провокаційні троцькістські запитання.

(«А може, й мені слід було б написати заяву на тих моїх студентів?» — подумав Євграф Фірсович і тяжко зідхнув).

— Червоноармійців посадили на губу, і незабаром військовий трибунал обвінчав їх на десять років кожного... Он вони, небораки, й сидять утрьох, як три брати, — мотнув головою у протилежний бік камери Рум'янцев, де на підлозі, підстеливши шинелі, напівлежали три хлопці у військових гімнастерках і про щось розмовляли між собою.

— А як же тут опинився їхній політрук? — не зрозумів Євграф Фірсович.

— А дуже просто, — всміхнувся Рум'янцев. — Опинившись після суду в одній камері, хлопці, не будь дурні, написали й собі доноса на свого політрука — як тут кажуть: «підібрали під нього ключі й здали в солдати». Слідчий, не довго думаючи, підігнав політрука теж під троцькізм, і політрук, діставши свою десятку, з примхи долі опинився в тій же камері, де і його колишні червоноармійці. Тут їх, як висловлюються математики, й зведено до одного знаменника...

(«Як добре, що я не написав заяви на тих студентів!» — полегшено зідхнув Євграф Фірсович). А тим часом Рум'янцев оповідав далі:

— Але на цьому червоноармійська помста не закінчилась. Нещодавно політрук захворів, і його на тиждень узяли з камери до лікарні. Назад політрук повернувся з торбинкою сухарів, яких насушили йому санітарки з тих його пайок, котрих він не їв через високу температуру. І ось першої ж ночі в камері з-під голови політрука витягли ці сухарі й викинули в парашу. Ні для кого не було секретом, що це вчинили «три брати». Наступного ранку вони ще відганяли від параші Кіма, що намагався дістати звідти сухарі й задовольнити ними вічно голодний шлунок.

Дуже зацікавив Євграфа Фірсовича й капітан Богдиль. Як

міг опинитися серед ворогів народу цей колишній владивостоцький молотобоєць, що пам'ятав з юнацтва японську інтервенцію? Таж це типовий командир робітничо-селянської Червоної армії! Високий на зріст, жилавий, він і в тюрмі не дуже змарнів, бо його дружина-кравчиня щомісяця тягала в тюрму великий лантух передачі. Невже й такий міг зрадити? — не сходив з дива Євграф Фірсович, дізнавшись од Рум'янцева, що Богдиля засуджено за зраду.

Євграф Фірсович постарався познайомитись з Богдилем і став якомога делікатніше розпитувати його про слідство й суд, мотивуючи це тим, що для історії треба збирати відомості про все.

— Ну що ж, моя історія досить звичайна як на сьогоднішній час, — сказав Богдиль, скручуючи з махорки цигарку й відповідаючи киванням головою на численні відгуки, звернені до нього: «Товаришу Богдиль, — сорок!», «Капітане, мені хоч маленького бичка!». Це просили майбутній недокурок ті бідолахи, що не мали передач, але страшенно хотіли курити. Богдиль глибоко затягнувся махорчаним димом і сказав:

— Вас, очевидно, цікавить, як оформляють справу бойового командира в наші дні?

— Так, так, дуже цікавить, — поспішно підтакнув Євграф Фірсович.

— А дуже просто! Для цього не треба ні провини, ні доказів її, а треба тільки, щоб хтось вищий за вас визначив вам статтю й строк, а все інше додасться.

— Цебто як? — не збагнув Євграф Фірсович. — Мені, наприклад, слідчий на єдиному покищо допиті закинув, ніби я популяризував на своїх лекціях Троцького, тоді як нічого подібного не було, — так невже ж цього досить, щоб засудити мене?

— Цілком! — спокійно відповів Богдиль і посміхнувся. — Під час збройного конфлікту на Китайсько-Східній залізниці я командував батальйоном, мав нагороди, а тепер, через вісім років, мене обвинувачено, ніби я навмисно підвів свій батальйон під ворожий вогонь, щоб той зазнав великих втрат. На моє прохання дістати з архіву наказ по дивізії, де відзначалось моє вдале оперативне командування, в наслідок чого мій батальйон зазнав найменших проти інших частин втрат, слідчий засміявся: «Встиг, значить, повідомити, що свій стоїть! Тому й не стріляли по твоєму батальйону». Весело?.. Одне слово, — хоч верть-круть, хоч круть-верть, а козі смерть, — закінчив Богдиль і передав недокурок в одну з простягнутих до нього рук.

Усе це скидалося більше на недотепний анекдот, ніж на реальну дійсність, але не могли ж змовитись і дурити його ці люди, не сини давно скасованих капіталістів і поміщиків, а такі ж трудящі, як і він сам.

Але, наче на довершення всього, що ламало давнє уявлення Євграфа Фірсовича про вищу справедливість і безсторонню законність нового світу, за який він бився колись під брамами Кремля й на фронтах громадянської війни, до камери надвечір ввели нового в'язня, привезеного з Борзі. З розпитувань, якими звідусіль закидали новака, виявилось, що це рахівник із «Балейзолота», колишній козак-партизан, обвинувачений тепер у готуванні якогось контрреволюційного повстання. Його тільки один раз викликано на допит, де, власне, ні про що й не допитувано, а лише встановлено його особу, а вчора, перед етапуванням сюди, йому зачитано вирок Особливої наради в Москві, з дати якого бідолаха дізнався, що його засуджено перше, ніж заарештовано! Виходило неймовірне: два тижні рахівник, нічого не відаючи, працював у «Балейзолоті», ходив на волі, вже приречений на довге поневіряння в таборах за якесь фантастичне повстання, котре він і гадки не мав робити...

Євграф Фірсович не пойняв віри власним вухам і попросив прибулого ще раз розповісти про свою справу, але виходило те ж саме: спочатку десь заочно судили, а потім узяли відбувати кару...

Євграфа Фірсовича це так приголомшило, що він не одразу й збагнув з відповідей прибулого іншим, як стоїть справа з розшуками Леваневського. Почув тільки, що розшукувати зниклого Героя Радянського Союзу послано пілотів Мазурука й Слєпньова. Але що ж діється в країні?..

Наступного дня був день передач, якого жадібно чекали в'язні, що мешкали раніш у цьому місті. Це була не тільки дуже потрібна підтримка до голодного раціону тюрми, а й єдина можливість дізнатися щось про рідних, що лишились на волі. Сам факт передачі свідчив, що дружина, брат або сестра чи батьки ще не арештовані, а із складу й якости передаваного можна було приблизно уявити, чи не позначився арешт члена родини на інших, чи не погіршало їхнє матеріяльне становище. Саме тому зранку коло дверей товклося кілька людей з капітаном Богдилем, трепетно чекаючи, коли з коридора викличуть їхні прізвища.

Старший лейтенант Прозванцев нічого не дожидав і тому спокійно грав з якимсь у шахи. Ще під час слідства він дізнався від слідчого, що його дружина, з котрою він прожив

п'ять років і мав одну дитину, відмовилась від нього, викритого «ворога народу», як про це писалося в листі до місцевої газети. Окрім дружини, ніхто не міг принести в цьому чужому місті Прозванцеву передачі. Хоч його трохи підгодовували інші командири з своїх передач, та на це не можна було дуже розраховувати в умовах голодної тюремної пайки, і тому Прозванцев проміняв на хліб і махорку свій новий командирський френч та ґаліфе і сидів у камері в старенькій залізничній курточці з короткими рукавами та залатаних, не на його зріст штанях.

Євграф Фірсович здаля поглядав на Прозванцева, що весь віддався роздумам над черговим шаховим ходом, і заздрив на його спокій. Сам він уже відчував дошкульну порожнечу в шлунку в наслідок недоїдання за останні дні й тоскно думав, чи ж дізнається дружина, де він опинився й чи принесе йому сюди передачу?.. Але раптом він похопився: а чи має дружина гроші не те що на передачу, а на прожиття з донькою? Його забрано за три дні до одержання зарплати в педінституті, а в останні дні місяця грошей завжди залишалося в обріз. Якщо в педінституті їй не дадуть без довіренности його зарплати (а це цілком можливо, бо досі він сам одержував і приносив додому гроші), де тоді їй позичити грошей? У кого? Євграф Фірсович знав, як усі тепер сахаються родин репресованих, уникають будь-яких стосунків з ними. Та що далеко ходити: коли три місяці тому арештували викладача літератури в педінституті, ніхто з його вчорашніх колеґ навіть не поцікавився, за що його забрано. Значить, так треба — органи безпеки знають ліпше за нас, хто чим дихає, і всякі розпитування означають не що інше як недовіру до роботи тих, хто стоїть на сторожі здобутків революції, а це є об'єктивно-контрреволюційні настрої.

Так думав і Євграф Фірсович, і його не мучило сумління, що він ні разу не зайшов до родини арештованого, хоч раніш не раз туди ходив і сам приймав у себе викладача літератури і його дружину; він був певний, що НКВС досить компетентний і справедливий, щоб зробити правдиві висновки в справі їхнього колеґи, і тоді буде видно, як до нього слід ставитись. Щоправда, той викладач літератури був дуже розумна й вельми симпатична людина, але це ніяк не можна брати на увагу, бо там, де йдеться про клясову боротьбу й інтереси революції, там нема ні товаришів, ні приятелів, ні навіть рідних, а є лише революційна доконечність.

Усе це слушно, але як прикласти його до себе, коли ти

знаєш, що ні в чому не винен і не можеш бути винен перед Радянською владою? А тим часом...

Євграфові Фірсовичу стало здаватись, що він ненароком ускочив у такий капкан, з якого, виявляється, не так легко вискочити...

Він нараз відчув велику потребу поговорити з серйозною, розумною людиною, котра допомогла б йому збагнути, що ж кінець-кінцем діється в країні й що чекає особисто його в цій плутанині досі усталених, а тепер перекинутих сторч понять, і Євграф Фірсович знову глянув у той бік, де сидів, кінчаючи шахову партію, старший лейтенант Прозванцев. Про нього він уже чув, що це не тільки перший тут шахіст, так би мовити — чемпіон камери, але й начитана, всебічно освічена людина, до голосу якої прислухалися в камері всі — військові й невійськові, і навіть блатар Петька чогось побоювався клепати в коридорі начальству на «Самозванцева», як він помилково назвав одного разу старшого лейтенанта.

Прозванцев закінчив грати й, уставши з нар, потягнувся після довгого сидіння й пішов пройтись по камері. Цим і скористався Євграф Фірсович, щоб познайомитись з Прозванцевим. Чемно перепросивши, він спитав дозволу поговорити в своїй справі, й, коли старший лейтенант кивнув головою на знак згоди, коротко виклав історію свого арешту й дивного допиту в НКВС.

— З усього видно, що ви пройдете по троцькізму, — сказав, вислухавши, Прозванцев і крикнув Богдилеві, що саме скручував з махорки цигарку: — Товаришу Богдилю, сорок!

Євграф Фірсович знав уже, що означає такий вигук, і не звернув на нього уваги. Його вразив такий швидкий і категоричний висновок у його справі цієї серйозної людини, за яку всі тут мали Прозванцева, і він здивовано спитав:

— Як? Невже для цього досить тільки одним-одного допиту?

— А ви що ж — хотіли б, щоб вас вимучували вистойками або били? — посміхнувся Прозванцев. — Їм це недовго зробити!.. Могли ж мене за три допити оформити як шкідника, тоді як я й досі сном-духом не відаю, чого під час першотравневого параду раптом одвалилося колесо в одній гарматі. Мало того, що вся обслуга й командир батареї пішли за ґрати, а коли обвинувачення, як по воді, докотились аж до мене, адьютанта командувача військової округи, що, мовляв, не забезпечив порядку на параді, та й самого командувача, як переказують, посадили теж згодом — не знаю, чи за те трикляте колесо, чи за щось інше...

Прозванцев з насолодою затягнувся недокурком, що передав йому Богдиль, і сказав:

— От тепер десь пропав Леваневський, і будьте певні, що за нього неодмінно когось посадять: не забезпечив, не організував належно, не сиґналізував вчасно... Як завжди тепер: хтось один винний, а відповідати за нього доводиться тисячам.

— Що ж це таке? — притишено спитав Євграф Фірсович, трохи насторожившись од останніх слів Прозванцева й не розуміючи гаразд, куди той гне.

— Ну це ви краще за мене можете визначити: ви ж, здається, історик, — відповів, посміхаючись, Прозванцев.

— Таж це не влазить ні в які історичні аналогії! — заперечив Євграф Фірсович, котрий в історичних подіях бачив досі тільки незламну закономірність і послідовне логічне завершення.

— Чому ж не влазить? — знизав плечима Прозванцев і подивився на свого співбесідника сумовитими розумними очима. — А Велика французька революція? Робесп'єр — Дантона, а там і самого Робесп'єра потягли на ґільйотину й взагалі стали падати голови з пліч у якобінців... Як це зветься в історії — термідор, здається?

Іронічна іскорка не мить блиснула в глибині його очей, але він зітхнув і промовив уже зовсім іншим тоном:

— Але як чудово сказав про такі аналогії Маркс: «Те, що раз в історії промайнуло як трагедія, вдруге повторюється як фарс»!

Євграф Фірсович мовчав. При слові «термідор» щось тьохнуло йому в грудях, і він скоса глянув убік, чи не чув їхньої розмови стукач Петька, але Петька стирчав коло дверей і цікавився, кого викличуть одержувати передачу. Проте це не заспокоїло Євграфа Фірсовича. Назву місяця липня — термідор за календарем французької буржуазної революції, — напевно, вживав він і сам, оповідаючи студентам про термідоріянський переворот 1794 року, коли впала влада якобінців і почалась реакція, але йому ніколи й на думку не спадало ототожнювати ті далекі події з тим, що діялось тепер у країні Рад, як це дозволив собі Троцький. Термідор — це слово, взяте безпосередньо з троцькістського лексикону, і Євграф Фірсович, перепросивши, поспішив одійти далі від «мятежного лейтенанта».

Хоч Євграф Фірсович був дуже вражений одвертими словами Прозванцева, але йому трохи полегшало на душі, бо відчув, ніби став прозрівати. У цій плутанині дивовижних способів слідства й необґрунтованих судових вироків він ма-

ло вже сам не ошукав себе, гадаючи, що наша юстиція через якийсь незбагненний катаклізм зірвалась з своєї твердої основи й полетіла в якусь страшну прірву, тягнучи за собою безліч невинних людей. Але це зовсім не так. Узяти б хоч цього Прозванцева. Яке там дурне колесо від якоїсь фантастичної гармати, коли тут — чистісінької води троцькізм!

Одне тільки не міг збагнути Євграф Фірсович: як це досвідчені слідчі не розпізнали мало прихованого троцькіста Прозванцева, тоді як йому ні сіло ні впало закидали обвинувачення в троцькізмі! Звісно, він не буде писати заяви на Прозванцева: той уже одержав свої десять років, і то байдуже, з якою наличкою повезуть його до далеких таборів, але, коли б Євграфа Фірсовича викликали до слічого й спитали б, що він думає про підозрілого лейтенанта, він не затаїв би цієї розмови зі справді м'ятежним лейтенантом і з спокійною совістю висловив би свої припущення щодо його політичної фізіономії. Дуже можливо, що слідство, не можучи виловити всіх троцькістів, котрі перейшли на нелеґальне становище, інколи й помиляється щодо таких людей, як Євграф Фірсович.

Цього дня, в зв'язку з передачами, не було прогулянки. Передачі тривали майже до вечірньої перевірки, і в камері панував піднесений, радісний настрій. Щасливці тремтячими руками виймали з торб сухарі, махорку, сало, цибулю, один знайшов навіть у торбі засмальцьований клапоть недавнього номера газети, в якому, за допомогою інших, вчитав уривок хронікальної замітки: «... пошуки Леваневського тривають».

Євграф Фірсович нудився в камері. Передачі йому не було, а невгамовне бажання їсти так доймало його, що він намагався не бачити й не чути, як плямкають інші, уминаючи сало, або гризуть сухарі. Рідко хто в камері ділився своїми передачами, бо хронічне недоїдання зробило людей егоїстичними й черствими, тому ніхто не запропонував Євграфові навіть житнього сухаря. Це виклакало мішане почуття притлумленої образи, самотности, неприязні, яке ще більше загострювало відчуття голоду.

До самої вечірньої перевірки Євграф Фірсович сподівався на чудо: може ж, дружина таки дізналась, куди його запроторено, десь роздобула гроші й — ось-ось його викличуть до дверей одержувати передачу. Але чуда не сталось. Євграфові Фірсовичу нічого не лишалось, як утішати самого себе. Безперечно, дружина кінець-кінцем знайде його в цьому вертепі. Можливо, що вона вже була в слідчого й дізналася, де Євграф Фірсович, але слідчий розраяв її нести передачу, бо, мовляв,

справа виясняється й незабаром затриманий буде вдома. Та інакше, переконував себе Євграф Фірсович, і не може бути — він же не якийсь там Прозванцев або Богдиль!

Богдиль і тепер, як тільки кінчилась перевірка, повернувся на своє місце на нарах і одразу ж узявся тоді далі їсти щось із передачі, тільки цього разу він підкликав до себе Прозванцева й частував салом із хлібом.

Недобре почуття прокинулося в Євграфа Фірсовича й до Богдиля. Теж мені невинний капітан, що його хтозна-чого засудили на десять років! Та вже коли слідство й не досягнуло чогось, обвинувачуючи Богдиля в зраді, то саме спілкування його з Прозванцевим, людиною явно антипартійних поглядів, викликає не абияку підозру!.. Недарма Євграф Фірсович слухав оті несвітенні байки Богдиля й Прозванцева про їхню невинність.

Такі міркування заспокоїли його, й він ліг спати. Щоб відчути себе в домашніх обставинах, він став думати про Леваневського, як то було перед самим арештом. Що ж усе таки сталося з Леваневським? Чи знайшли його нарешті? В якому стані? Де?..

Ранком наступного дня камеру нарешті вивели на прогулянку майже одразу після роздачі хлібних пайок і літепла.

Хоч як намагався Євграф Фірсович лишити з чотиристаграмового хлібного кавалка половину на обід, але недоїдання за попередніх днів давалося взнаки, й він не витримав спокуси — їв далі, поки не впорав увесь, доїдаючи вже на ходу з камери. На якийсь час шлунок перестав нудотно вимагати поживи, і через те та ще під впливом заспокійливих міркувань звечора Євграф Фірсович збадьорішав і був у чудовому настрої, наскільки такий може бути в позбавлених волі людей. Як на те й день випав ясний, і після важкої камерної задухи так приємно було дихати свіжим холодноватим повітрям забайкальського вересневого ранку.

У невеликому тюремному дворі в'язні, йдучи по двоє, утворили широке рухливе коло, в якому Євграфові Фірсовичу довелося йти поряд з клюбним витівником Рум'янцевим. Це теж було до речі, бо в Рум'янцева зосереджувалися всі новини, що тим чи іншим способом просочувалися в камеру з волі.

— Так що ж чувати про Леваневського? — спитав Євграф Фірсович.

— Покищо нічого, — ворухнув плечима Рум'янцев. — Той привезений учора з Борзі дундук[1] нічим, крім свого присуду,

[1] *Дундук* (кримін. жаргон) — дурень, телепень.

не цікавиться. Тільки спромігся сказати, що пошуки Леваневського тривають, але це й без нього відомо. На сьогодні повинно бути щось конкретніше.

— Та напевно вже знайшли, — переконливо зауважив Євграф Фірсович. — Ви ж пам'ятаєте, як швидко подали допомогу челюскінцям? Раз-два — і всі челюскінці опинились на суходолі! А то шукати кілька днів одного з перших Героїв Радянського Союзу, що сам раніш забирав на літак з крижини челюскінців... Не може бути, щоб досі не знайшли!..

У цей час на ґанок вийшов начальник тюремного корпусу сержант Сиволапов.

— От хто знає про Леваневського, його б спитати! — радісно вигукнув Євграф Фірсович, але Рум'янцев схопив його за руку, наче боявся, що необізнаний з тюремним режимом новак може справді здійснити свій екстраваґантний намір.

— І не здумайте зачіпати цього вертухая! Не оберетеся потім лиха!

— А що таке вертухай? — не зрозумів Євграф Фірсович.

— Вертухаями звуть конвоїрів-українців. Це через їхні постійні вигуки: «Лягай, не в е р т у х а й с я!» Немає в світі гіршого конвою, як хахли! Замучать отим своїм «лягай», а то й пристрілять... Місяць тому в нашій камері Капустян, теж українець, просунув крізь ґрати руки, щоб перевірити, чи йде надворі дощ, і — що ви думаєте — отакий вертухай на вищці без усякого попередження прострелив йому долоню. А два тижні тому цей Сиволапов посадив на три доби в карцер лейтенанта Нескубіна за те, що той, вертаючись з прогулянки, мимохідь зауважив: «Носити командирські пояси сержантам — не годиться». Нескубін упізнав на Сиволапові свій пояс з подряпаною вгорі зіркою...

Сиволапов і сьогодні стояв на ґанку корпусу, підперезаний широким нескубівським поясом з блискучою зіркою.

Походячи відкілясь з-під Вінниці, Сиволапов, чи, власне, Сиволап (це вже на військовій службі він додав до свого прізвища закінчення «ов», щоб хоч трохи окультурити його кричущу хахлаччину), дослужився в армії до єфрейтора, й коли після демобілізації йому запропонували вступити у ВОХРу,[1] він охоче пристав на пропозицію. Ще б пак! Зарплата при всьому готовому — одяг, їжа й приміщення, а робота як то казали на селі, — не бий лежачого. Тільки не

[1] *ВОХРА* (абревіятура) — воєнізована внутрішня охорона місць ув'язнення, певних заводів, складів і т. п.

давай нікому попуску, а завжди й скрізь — суворість, пильність і дисципліна. Треба було бути дурнем, щоб не погодитись на ВОХРу й повертатись додому, до осоружного колгоспу за дармовщину гнути цілий день спину!

У ВОХРі швидко помітили запопадливість до служби Сиволапа й надали йому звання сержанта, а незабаром його наставлено начальником тюремного корпусу. Тепер Сиволап мав усі підстави вважати, що народився під щасливою зіркою.

Глянувши на ручного годинника, він у точно визначений час голосно скомандував хриплуватим тенорком:

— Кінча-ай прогулянку! За-аходь!

Заклавши руку за борт шинелі, Сиволап пропускав повз себе здвоєні ряди в'язнів. На його обличчі під удаваним виразом суворості прохоплювалась усмішка самовдоволення, немов під його рукою був не тюремний, а цілий армійський корпус з його полковниками, комбригами й комдивами. Щоправда, ні полковників, ні комдивів йому ще не попадалось до рук — їх тримали в секреті десь далі й глибше від тюрми, — але капітанам і лейтенантам Сиволап уже почав збивати роги. Он іде лейтенант Нескубін поряд з якимось дохляком. Ага, дістав троє діб карцеру й одвертаєш тепер писок! Дістанеш у мене ще більше, якщо патякатимеш чого не слід! А то й передачі позбавлю (тільки, здається, Нескубін, на жаль, не одержує передач)... Нічого, ще придумаю щонебудь, — злісно посміхаючись, подумав Сиволап і перевів очі далі, шукаючи капітана Богдиля. Он, недалеко від Нескубіна, йде він. Здоровий, стерво, й зухвалий! Він мовчить, але дивиться Сиволапові просто в вічі, так презирливо, так зневажливо, що Сиволапа аж пересмикує від люті. Попоганяв би ти мене в армії, якби я був під твоєю командою, та тільки ж тепер я над тобою командир! — визивно оглядає він з ніг до голови високого Богдиля, що, переступивши східці ганку, і сьогодні саркастично глянув на нього, і Сиволап не стримався, щоб бодай чимнебудь дошкулити непокірному капітанові:

— Підтягнись! Підтягнись! Не на бульварі прогулюєшся! — прикрикнув він на Богдиля, але той навіть не оглянувся й пішов далі з високо піднесеною головою. «Ще й досі кирпу гне, гад!» — подумав Сиволап, але тут сталося незвичайне.

З рядів вискочив миршавий чоловік, якого ще не запримітив у корпусі пильним оком Сиволап. Це був Євграф Фірсович.

— Громадянине начальнику! Тільки одне слово скажіть! Одне тільки слово, громадянине начальнику!.. — благально промовив він скоромовкою до отетерілого від несподіванки Сиволапа. — Чи Леваневського знайшли вже?..

Сиволап аж усміхнувся з простодушности миршавого.

— А то ж як! Куди він дінеться! Сидить уже. — І похопившись, що, розмовляючи з в'язнем, порушує інструкцію, незлостиво замахав убік лівою рукою: — Ну, проходь, не задержуйся! Таких Леваневських тут повнісінька тюрма, а їх теж треба на проходку виводити. Проходь!

Хтось позаду голосно зареготав, але Євграфові Фірсовичу було не до сміху. Нараз він гостро відчув, що в цій трагікомедії, де він, поза своєю волею, став одним із численних статистів, йому нема на що покладати надії і лишається тільки скоритись лихому фатумові, котрий наосліп тикнув своїм перстом серед інших і на нього.

ЩО ТАКЕ ІСТИНА?

Я закінчив вечірню роботу, відпустив кур'єра, склав папери й сам хотів іти спати, коли до канцелярії ввійшов Абрамов. Це був мій непосередній начальник, у якого я секретарював, — начальник району БАМЛАГу. Оглянувшись, чи немає ще кого в кімнаті, він глибоко зідхнув і сказав:

— У нас завтра буде дуже тяжкий день: до нас їде Большаков...

Начальника Урульгинського таборового відділу Большакова, якому підлягав у числі інших начрайонів Абрамов, я вже бачив одного разу. Це було три місяці тому, коли я прибув етапом із СИБЛАГу до Урульги. Хоч ми були й змучені довгою їздою в товарних вагонах і голодні з учорашнього дня, але раді, що попали в БАМЛАГ, про який між в'язнями ходило стільки гарних, майже фантастичних чуток. Але нас виморили три години посеред двору пересилки. Оточені конвоєм, ми стоячки чекали, коли заявиться Большаков — подивитись, що за людський матеріял йому прислано з СИБЛАГу. Уже прийшла аґітбриґада в яскравих ситцевих сарафанах і плисових штанях, уже завгосп привіз на візку нарізані пайки хліба й іржаві оселедці, а Большакова все не було.

Нарешті розвалькуватою ходою, переступивши кордон конвою, до етапників підійшла дебела, гладка людина з орденом Червоної Зірки на грудях. В'язні притихли, чекаючи, що цей, як видно, найголовніший тут начальник накаже нагодувати нас і розважити виступом аґітбриґади. Але Большаков вирішив наснажити нас перше духовною їжею. Розкарячивши ноги в начищених до блиску чоботях, певний, що кожне його слово багато важить для нас, він почав шабльонну промову, в якій раз-у-раз чулися спаровані слова — «пар-

тія і уряд», «робітники й селяни», «капіталісти й поміщики», що правили Большакову за вихідні пункти, з котрих він починав кожну нову фразу.

Нам сказано, що партія й уряд довірили нам кайло й лопати, щоб збудувати другу колію великої сибірської магістралі, й ми повинні пишатись цим й виправдати довір'я. Закінчив він трафаретною фразою, яку ми не раз уже чули й бачили на таборових написах: «У гарячій роботі тане ваш строк!»

Якби Большаков говорив своїми словами й наші кишки не бурчали, вимагаючи харчу, він, може б, і збадьорив нас, не зважаючи на свій антипатичний вигляд і хрипкий голос, — що не кажіть, а це ж БАМЛАГ! — а так ми повеселішали тільки тоді, коли одержали хліб та оселедці й, виладнавшись по чотири в ряд та уминаючи на ходу свої пайки, подались до етапних вагонів під веселий спів аґітбриґади:

Шагай вперед, комсомольское племя,
Шагай вперед, чтоб улыбки цвели!..

І ось цей Большаков їде в наш таборовий район, де я, працюючи в канцелярії, просто відпочивав після виснажливої фізичної роботи в попередньому таборі.

— Це дуже тяжка людина — буде до всього чіплятися, в усі шпарини заглядати, — сказав мені Абрамов, котрому, видно, приїзд Большакова завдавав не абиякого клопоту.

Я сприйняв цю звістку спокійно: чи не однаково мені, якого там начальника притарабанить до нас таборова бенеря? Мокрий води не боїться, й голого не обдереш! Мені — що? Справи моєї канцелярії, як кажуть бухгальтери, — в ажурі, а відносини з моїм непосереднім начильником Абрамовим — добрі. Навіть, як на таборові умови, то, я сказав би, — ніжні. Неприродно ніжні. Справді, де ви бачили, щоб таборовий начальник називав підлеглого йому в'язня не тільки через «ви», а ще й на ім'я та по-батькові?!

Ці незвичайні стосунки склалися в перший же день мого прибуття етапом до Каримського району. У БАМЛАЗі був широкий розмах робіт і тому там була велика потреба в більш-менш освічених людях. Мені запропоновано працю молодшого контролера-замірника. Не зважаючи на знадні переваги над фізичною працею, на якій я був раніш, я, знаючи вже ролю контролера-замірника в таборі, відмовився від цієї пропозиції й чекав у бараці, коли мене припишуть до якоїсь робочої бриґади.

Раптом мене викликано до начальника району.

Немолода вже людина з полисілою головою й стомленим виглядом пильно подивилась на мене й спитала:

— Чому ви не хочете бути контролером-замірником?

Він був одягнений у цивільне, без зброї, і голос його був тихий, ніби навіть сумний, що зовсім не личило таборовому начальству. Але саме це прихилило мене до нього, і я відповів одверто:

— Не хочу бути між молотом і ковадлом.

— Цебто? — спитав він, підперши голову й розглядаючи мою засмальцьовану ватянку, надіту на спідню сорочку, й рвані ватяні штани.

Я пояснив:

— Якщо я працюватиму сумлінно, я змушений буду викривати «туфту»,[1] про яку в'язні кажуть: «Без туфты и аммонала — не было б Беломорканала»...

Начальник сумно всміхнувся, а я казав далі:

— У такому разі я буду ненависний своїм товаришам по нещастю — таким же в'язням, як і я. Якщо ж покриватиму «туфту», я буду для вас поганим працівником, і ви матимете цілковиту підставу віддати мене знову під суд, де я дістану тепер уже заслужену кару...

Начальник потер долонею полисілу голову, наче хотів знайти й не знаходив слів заперечити мені, потім раптом відкинувся на спинку стільця й спитав:

— А якщо я запропоную вам бути моїм секретарем, ви погодитесь?

— Принципово я погодився б, але, на жаль, це неможливо...

— Чому?

— У мене дуже погана стаття й великий строк.

— Я знаю це. Саме тому я й пропоную вам бути моїм секретарем.

Я, вражений, здивовано подивився на незвичайного таборового начальника, не знаючи, як сприйняти його слова, а він додав:

— ... Бо знаю, що в мене працюватиме чесна, порядна людина.

Я відчув щем у горлі й вологість у очах, котрі з дитинства ще ні разу не плакали. Я зробив над собою зусилля й опанував почуття, що, поза моєю волею, вийшли з-під контролю.

---

[1] *Туфта* (кримін. жарґон) — підробка, маскування незакінченої роботи, щоб видати її за цілком виконану.

Тепер уже весело, а не сумно всміхаючись, начальник промовив:

— Ну, значить, як кажуть, — по руках? — і став писати до коменданта районного штабу — помістити мене в одній кімнаті з лікарем і завурче,[1] до штабної їдальні — годувати мене за ітеерівським раціоном, далі, глянувши ще раз на мій рваний одяг, похитав головою і написав третю записку до начальника постачання.

— Вам обмундирують за першим строком, а то вигляд у вас не того...

Після тяжкої, виснажливої роботи з недоїданням і недосипанням у СИБЛАЗі все це здавалося казковим сном, і чи треба казати, що я став працювати в Абрамова не за страх, а за совість.

Хоч мене самого завтрашній приїзд Большакова мало обходив, але, відчуваючи, що він турбує мого лагідного шефа, я спитав:

— Чим я можу бути вам завтра корисний?

— Приготуйте обліковий склад кожної колони нашого району й, поки Большаков не поїде, будьте весь час при мені, щоб я кожної хвилини міг дістати від вас потрібні відомості про людей на колонах.

Мій начальник Абрамов глибоко зідхнув.

— Пропав завтра день! Почнеться морока з вишукуванням філонів,[2] відмовників... Буде дорікати, що не виконуємо плян, а хто й де той плян виконує? — ніби думаючи вголос, промовив Абрамов і закінчив: — Так ви ж дивіться, голубчику!..

Абрамов не любив, коли я називав його, як годиться в'язневі, «громадянин начальник», але я, щоб не наскочити на можливі закиди у фамільярності з боку сторонніх осіб, уникав називати його на ім'я та по-батькові; тепер же, бачачи, як непокоїть мого доброго начальника завтрашній день і сам проймаючись його турботою, я запевнив, устаючи з-за столу:

— Усе буде гаразд, Петре Степановичу! Не турбуйтесь.

— Бог не видасть, свиня не з'їсть, — сумно посміхнувся Абрамов, але я не зрозумів, чи сказав він приповідкою заради дотепу, чи натякав на непомірно гладку статуру нашої завтрашньої грози. Подейкували в таборі, що Большаков

---

[1] *Завурче* — помічник начальника таборового пункту по труду, цебто завідувач обліком і розподілом на роботу в'язнів.

[2] *Філон* (абревіятура) — «фнктивнний нвалид лагерей особого назначения».

уже двічі їздив лікуватися — знімати зайвий жир, але, повертаючись до своєї начальницької роботи, він знову жирів. Відома була в'язням і його прихильність до «блатних». Кожного разу, коли Большаков приїжджав на колони, де переважали «блатні», його зустрічали радісними вигуками «Батя приїхав! Наш батя!» І Большаков не лишався в боргу. З глибоких кишень своєї шинелі він діставав жменями махорку й, мов новорічний Дід-Мороз, роздавав її направо й наліво, добродушно примовляючи: «Куріть, хлоп'ятка, куріть!» Але тою ж мірою, якою він потурав усяким справжнім злочинцям, він ненавидів «контриків», цебто в'язнів, засуджених за 58-ю статтею, і на роботу в штабі відділу брав осоружну «контру» тільки в крайньому разі, коли не можна було підшукати відповідних побутовців.

Ще звечора, коли від мене пішов Абрамов, я приготував окремі аркушики особового складу кожної колони, склав їх охайно в папку й ранком наступного дня, як тільки кур'єр прибіг кликати мене, я з папкою в руці пішов до кабінету свого начальника. Там уже сидів, розвалившись на стільці й не знявши кашкета, Большаков. Я кивнув головою на знак привітання й став біля дверей чекати розпоряджень свого начальника, як то годилось в'язневі.

Большаков глянув заплилими жиром очима на мене й, одразу визначивши з мого обличчя бридку йому 58-му статтю, скривився й сердито забурчав:

— Води принеси! Хіба не бачиш — карафка порожня?

Хоч це й не входило в мої секретарські обов'язки, я поклав папку на стільця, мовчки взяв карафку й пішов по воду. Раптом позад мене почувся грубий покрик:

— Та що ти дибаєш, як три дні не їв? Ану — на цирлах![1]

Це стосувалось мене, бо в кімнаті більше не було в'язнів. Я не обернувся й не наддав ходу, а тим самим темпом вийшов з кабінету й за хвилину приніс назад карафку з водою. Мовчки поставив на стіл, відійшов до дверей і повернувся лицем до Абрамова, чекаючи від свого начальника дальших розпоряджень.

Абрамов мовчки дивився кудись у просторінь крізь вікно, уникаючи зустрітись поглядом зі мною й Большаковим. Пасивність Абрамова під час цієї сцени, видимо, якось вплинула на Большакова: він тільки сердито глипнув на мене за те, що я не налив йому запобігливо води в склянку, але обійшовся

[1] *На цирлах* (криміи. жарґон) — притьмом, навшпиньки.

без грубощів. Важко крекнувши, він сам налив собі води й одним духом випив усю склянку, немов його давно мучила спрага. Большаков одсапнув і сказав Абрамову:

— Ну що ж, нам нема чого тут кантуватись,[1] їдьмо на колони.

З цієї хвилини він не звертав на мене анінайменшої уваги, наче я випарився в повітрі, дарма що цілий день я стирчав перед ним і Абрамовим.

Я сів поруч шофера в Бальшаковому «газику», а позаду розсівся Большаков, залишивши тільки трохи вузького місця Абрамову.

Кінець забайкальського серпня був ще теплий, день видався ясний, і сонце ряхтіло на голих спинах в'язнів, що вивершували другу копію Транссибірської магістралі, бавилось на щойно засклених шибках нової школи, збудованої руками також в'язнів, усе свідчило про широкий і успішний розмах роботи, лише напівзведена залізнична водокачка біля станції псувала загальну картину довершености будівництва.

— Усе чикаєтесь, чикаєтесь з водокачкою, поки морози не вдарять! — сердито глянувши на незакінчену водокачку, пробурчав Большаков.

— Докладаємо всіх сил, щоб закінчити вчасно... — ніяково пробурмотів на виправдання Абрамов, але Большаков перебив його:

— «Докладаємо», «докладаємо»! — перекривив він Абрамова, не звертаючи уваги на присутність у машині шофера й мене. — Миндальничаєте дуже, а треба... — Большаков крутнув у повітрі стиснутим кулаком, як то роблять, накручуючи неподатливий автомотор або загвинчуючи до краю гайку.

Абрамов мовчав, терпляче чекаючи на дальші докори й кпини.

Хоч усі колони були повідомлені зранку про приїзд Большакова, але поява большаковського «газика» на кожній колоні скидалася на циклон, що зриває поверхневі тонкі нашарування, під якими зяяли недоробки, невиконання пляну, занепад дисципліни й нехлюйство. Сам Большаков перевіряв особовий склад колон, скрізь виявляючи філонів та відмовників, котрі через попуск нижчої таборової адміністрації вилежувались по бараках, замість «вкалувати»[2] на трасі. Така розпущеність дедалі більше дратувала Большакова, й він аж охрип, гримаючи на начальників колон та їхніх помічників:

---

[1] *Кантуватись* (кримін. жарґон) — відпочивати, байдикувати.

[2] *Вкалувати* (кримін. жарґон) — працювати.

— Хто дав вам право не виконувати плян? Хто? Я ще візьмусь за вас! Я вам покажу, як треба працювати!

Він ще не встиг цілком прохолонути від викритого безладдя на попередній колоні, як ми вже під'їхали до зони нового таборового пункту, швидко пройшли через вахту, де виструнчились перед таким високим цабе вахтери, й попрямували до кабінету начальника колони.

Тут повторились попередні сцени, коли Большаков вимагав од Абрамова особовий склад колони, той брав у мене приготований аркушик з прізвищами в'язнів, статтями обвинувачення й строками (звертатись безпосередньо до мене по ці аркушики Большаков уважав за нижче від своєї гідности), і починалась нудна забарна морока з розпитуванням, скільки людей виведено на роботу й скільки та чому залишилося в зоні.

Завурче, стоячи перед Большаковим, під яким тріщав од великої ваги дерев'яний стілець убогих таборових меблів, перелічував, називаючи на прізвища тих, хто із залишених у зоні належить до госпобслуги або звільнений через хворобу. І все ж Большаков, рахуючи на своїх коротких, пухких, як ковбаски, пальцях, запримітив якогось Свєтлова, що не був ні кухарем, ні хліборізом, ні водовозом, ані дроворубом і не значився в списку хворих, якого шанобливо подав Большакову лікпом, а проте лишався в зоні.

— А чому цей не на трасі? — суворо спитав Большаков завурче. Той трохи зніяковів і, удавано всміхаючись, улесливо пояснив:

— Це «христосик»...

«Христосиками» в таборах звали сектантів, що були засуджені за свої релігійні переконання, але затято трималися своєї віри.

— Так чого ж ви з ним миндальничаєте? Якщо він христосик, то його в першу чергу треба було послати вкалувати на найтяжчу роботу! — заревів Большаков.

— Усе робили: виштовхували за зону й гнали на роботу дрином, зв'язували й везли в мороз на трасу — все одно нічого там не робить...

— У кандей треба було його, сучого сина, на триста грамів хліба і воду! — зауважив Большаков.

— І це робили. Останній раз цілий місяць просидів і хоч би що — вийшов із кандея такий же, як і сів туди... Зате в зоні робить що завгодно: накажи йому клозет вичистити — вишкрябає так сумлінно, аж дно блищить; чи, приміром, білизну випрати — ніяка праля так добре не випере, як він...

— Так ото через те ви й миндальничаєте з ним? Ану приведіть його сюди — я йому вставлю зараз клепку!

Досі мені майже не доводилось бачити в ув'язненні сектантів, і мені здавалося, що зараз тут стане лицемірно знічена постать, яка за єдину оборону собі обрала мовчання. Але чоловік, котрого за кілька хвилин привів завурче, аж ніяк не був схожий на той пригнічений образ, що його наперед створила моя уява.

До кабінету начальника ввійшов смаглявий чоловік з невеликою чорною бородою і низько стриженим, як у всіх в'язнів, волоссям на голові. На ньому був благенький люстриновий піджачок і старі кирзові чоботи (видимо, «христосик» тримався свого одягу й не хотів убиратися в таборове). Трохи нижчий від середнього зросту, він був цілком спокійний, дарма що виклик до високого начальника не віщував йому нічого доброго. Злегка, без найменшого прояву пошани й запобігання, він уклонився й став біля дверей. Ні цікавости — чого це його викликано до начальства, ні турботи про те, чим закінчиться цей виклик, не позначилось на його незалежного вигляду обличчі.

Большаков, зручніше вмощуючись на вузькому для його тулуба стільці, висунув далеко наперед ноги й пильно вдивлявся в «христосика».

— Ти — Свєтлов? — похмуро спитав він.

— Так, Свєтлов Іван Тимофіїв, — незворушно відповів приведений.

— Стаття? Строк?

— А мене це не обходить, питай їх, — Свєтлов мотнув головою в бік начальника колони й завурче, що сиділи поряд Большакова.

— Як то не обходить? — спитав Большаков, і в його хриплому голосі почулося ледве стримуване роздратування.

— А так: то вирікав драконів суд, якого я не визнаю...

— А який же суд ти визнаєш? — зловісно тихо допитувався Большаков.

— Божий! — коротко, але твердо відповів Свєтлов.

— Так це через той Божий суд ти й кантуєшся, в Бога, Христа, Богородицю!.. — гидко вилаявся Большаков, скаженіючи від сектантової непокори.

— Для християн усе роблю, душу свою віддам за них; для дракона ж — і пальцем не поворухну! — рішуче проказав Свєтлов, і в темнокарих очах його блиснув вогонь фанатика, готового прийняти всяку муку.

— А хто ж це дракон? — зацікавлено спитав Большаков,

потягнувши до себе праву ногу й зігнувши її в коліні, щоб міцніше триматися на вузькому для нього стільці.

— Дракон — ось, — показав Свєтлов вказівним пальцем правиці на великий портрет Сталіна, що висів посеред кабінету на стіні, й це змусило Большакова з напругою повернути гладку шию назад.

— А ці — хто? — кивнув Большаков у бік, де за Сталіним висіли Молотов, Ворошилов, Ягода.

— Це слуги дракона, — Свєтлов ступив крок наперед і, як ексурсовод у музеї, став показувати простягнутим вказівцем на портрети: — Це перший слуга дракона, це другий, третій...

Усі в кабінеті напружено мовчали, чекаючи вибуху большаковського гніву. Адже за самі тільки слова про Сталіна Свєтлову загрожували нові десять років ув'язнення, якщо навіть не розстріл як невиправному злочинцеві. Проте Большаков стримався. Він підтягнув до себе ліву ногу й, схиливши на руку голову, тихо спитав:

— А я ж — хто по-твоєму?

— Ти — дрібний слуга дракона.

Я стояв біля вікна, спостерігаючи цей нерівний двобій. І враз мені пригадалася картина художника Ґе: годований, самовпевнений Пілат питає худого, змученого бичуванням Христа: «Що таке істина?» За одним стоять залізні римські легіони й уся могутня імперія, що підкорила народи, за другим — гурток послідовників, з яких один уже зрадив, а другий тричі зрікся свого вчителя, й непохитне переконання, втілене в слово. Здається, відповідь — одна: де сила, там і право й істина. Але йдуть вони, Христос і Пілат, через віки й континенти, падають старі імперії й постають нові, зникають давні релігії й народжуються інші, але що далі, то більше й більше тьмяніє постать Пілата, й, певно, давно б уже на скрижалях історії стерлось його ім'я, якби він не віддав розіп'ясти Христа, а його безсила жертва з праху й тліну Голготи високо підноситься над світами й горне до себе людські серця...

Так де ж істина? І хто переможе зараз: наділений майже необмеженою владою в таборі Большаков чи безправний, але незламний у своїй вірі Свєтлов?

З хвилину Большаков мовчки розглядав зухвальця-зека, ніби приміряючись, куди дошкульніше його вдарити, потім перевів дух і сказав:

— Ну, я всю цю чортівно виб'ю з твоєї голови...

Раптом Большаков, ніби спам'ятавшись, осатанів:

— Виб'ю! Чуєш?! У баранячий ріг скручу, з Свєтлова

зроблю тебе Черновим, а ти таки будеш у мене вкалувати на трасі! Будеш!!

Большаков люто грюкнув кулаком по столу, аж підскочило прес-пап'є й задзеленчали мідні покришечки на каламарях письмового приладдя.

Але ніщо не ворухнулось на смаглявому обличчі сектанта, і він спокійно, як і перше, промовив:

— Мучити мене, терзати — ти можеш: це тобі дано. Але душу мою здолати... — Він підступив мало не впритул до Большакова й, нахилившись над його тушею, що розвалилась на стільці, скорботно сказав, ніби жаліючи свого мучителя: — ... тобі не сила. Моя душа підвладна не тобі, а... — він високо зметнув угору руку, і в очах його спалахнув такий вогонь, що Большаков мимоволі посунувся з стільцем назад, а начальник колони й завурче схопилися з місць, — ... а Богові! — вигукнув сектант, і була в його голосі така сила переконання, що навіть у мене, байдужого до релігійних справ, сипнуло морозом по спині.

Але надарма збентежились начальник колони й завурче. Свєтлов звільна опуситв руку, відступив назад до дверей і випростався, чекаючи кари. А обличчя його світилось радістю.

Минула якась хвилина, коли Большаков з зусиллям одірвав погляд від очей незвичайного зека й прийшов до пам'яти.

— Заберіть його! — буркнув він до завурче й, коли той вивів Свєтлова, коротко кинув Абрамову:

— Їдьмо.

Ми не поїхали до трьох колон, що нам лишалося оглянути, а завернули назад. Большаков їхав мовчазний і насуплений. У штабі району він ненадовго затримався в кабінеті Абрамова, швидко вийшов відтіля й, плюхнувшись важким своїм тілом у машину, скомандував шоферові:

— В Урульгу! Та жвавіше!

Пізно ввечорі я приніс до Абрамова чергові папери на підпис. Мій шеф помітно ожив, задоволений, що досить легко збувся клопоту з наїздом Большакова, швидко підписав папери й усміхнувся до мене:

— Ось і пронесло грозу...

Я не стерпів, щоб не спитати, як саме Большаков розпорядився щодо Свєтлова. Якщо він не дав ніяких вказівок на колоні, то, напевне, зайшовши в штабі до кабінету Абрамова, дав волю своєму гніву.

— Розумієте, — розвів руками мій шеф, — не знаю, що сталося цього разу з Большаковим: ніякого розпорядження! Ні під суд, ні в ізолятор, ні навіть на роботу — нічого не

сказав!.. Скільки знаю його, такого ще не траплялося з Большаковим!..

Через дванадцять років, коли мене привезено до Совгавані на звільнення з табору, я, одержавши належні документи й ще не звикши ходити без конвою, йшов, розглядаючись, вулицею незнайомого міста до міліції дістати пашпорт. Зненацька я бачу перед собою Абрамова, про якого давно забув уже. Мій колишній начальник, чимось заклопотаний, ішов назустріч, не помічаючи мене. Він постарів і мав досить підтоптаний вигляд, проте коли я привітався до нього, він одразу впізнав мене, зрадів і після звичайних у таких випадках розпитувань — коли, куди й чого, поздоровив мене із звільненням і, усміхнувшись, спитав:

— А ви пам'ятаєте в першому відділі БАМЛАГу начальника Большакова?

— Ще б пак не пам'ятати, а надто тої сутички його з сектантом... — Я спинився, пригадуючи прізвище.

— З Свєтловим, — підказав мені Абрамов і похитав головою. — То був номер, скажу я вам!.. Так Большаков і не покарав чогось того Свєтлова — ні тоді, ні пізніше. Але чи зацілів той сектант у страшний для таких, як він, 1937 рік — не знаю: мене переводили після закінчення основних об'єктів з відділу до відділу, поки я не опинився аж тут, на самому краю світу — в АМУРЛАЗі... А от Большаков не перетягнув через той рік.

— Як? — здивувався я.

— А так: у червні того року Большакова несподівано для всіх арештовано, а в грудні засуджено на десять років...

— Якісь зловживання виявили, чи що? — висловив я здогад, але Абрамов заперечливо похитав головою:

— У тому то й річ, що ні. Засуджено Большакова за тою клятою п'ятдесят восьмою статтею, яку він так ненавидів...

— За п'ятдесят восьмою? — перепитав я, не ймучи віри почутому.

— Так, так, за десятим пунктом тієї статті — за контрреволюційну аґітацію!

Я стояв ошелешений, ніяк не можучи зіставити розжирілого Большакова з орденом Червоної Зірки на грудях і контрреволюційну аґітацію з його охриплого голосу...

Абрамов зідхнув:

— Тоді, знаєте, така крутоверть скрізь пішла, що я й досі нічого не розумію...

Я глянув на годинника біля пошти, боячись спізнитись до

пашпортного столу міліції, і ми попрощались. Абрамов, міцно тиснучи мою руку й висловлюючи всякі побажання, наостанку сказав:

— Старайтесь тільки більше не попадатись сюди, голубчику!

Ми розійшлись у різні сторони, і я, думаючи про разючу мінливість Большакової долі, знову згадав картину Ґе. Та хоч як намагався я, але ніяк не міг уявити собі намісника римського імператора в далекій Юдеї, прип'ятого до такого ж хреста, як і той, на якому розіп'яли колись з його наказу невідомого Ісуса з Назарету.

СІЗО

ТРОХИ ІСТОРІЇ

Сізо — це не якесь французьке чи італійське слово, як то може видатись людині, не обізнаній з таборовою термінологією; це — скорочена назва спеціяльного ізолятора, цебто таборової тюрми, чи, як її називають кримінальні злочинці, — перетюртюрми. Букачачинський сізо має свою хоч і коротку, але досить характерну історію, вельми відмінну від його попередника — шізо, цебто штрафного ізолятора, де сиділи всякі порушники таборового режиму. Шізо був дерев'яний, стояв серед інших службових споруд Букачачинського вугледобувного табору, мало чим від них відрізняючись.

Практика 1937-1938 років, коли треба було не стільки карати порушників режиму, скільки ізольовувати запідозрюваних у таборовій контрреволюції, виявила цілковиту непридатність невеликого шізо до нових вимог, а патріярхальність умов утримання в ньому в'язнів одгонила таким гнилим лібералізмом, що новий начальник табору, котрий заступив невідомо де зниклого героя тих кривавих років Кожана, перебравши владу, відразу заходився будувати сізо. Йому належала не тільки ідея, а й плянування та вибір нового місця для цієї перетюртюрми.

Сізо вигнався за кілометр од табору на середині кам'янистої гори, де в'язні кайлами видовбали невелику площину, де, завдяки швидкісним темпам будівництва, незабаром виріс довгастий одноповерховий будинок, вписавшись у загальний краєвид гори.

Зовні сізо мав цілком пристойний вигляд: широкий ряд великих вікон без залізних щитів, не видно було навіть схованих усередині ґрат, вікна виходили на південну сторону,

через що на їхніх шибках мало не цілий день ряхтіло соняшне проміння й можна було подумати, що ув'язненим тут живеться далеко краще, ніж у похмурих, кепсько освітлених бараках. Такий був фасад, чоло цього «хитрого будинка», як називали його в'язні. Інша картина була з протилежного, північного боку сізо. Широкі південні вікна освітлювали тільки коридор, де інколи походжав наглядач, зазираючи у вічка окутих залізом дверей камер, що прилягали до північної сторони. У самих же камерах була вічна пітьма, бо за вікна тут правили невеликі заґратовані відтулини без рам і шибок, перед якими височіла подзьобана кайлами стіна гори. Сюди не пробивався жодний соняшний промінчик, і новакові здавалось, що він опинився на дні щойно викопаної могили. Саме в цьому й полягала головна ідея будівництва сізо. Відтулини ніколи нічим не закривались, влітку через них проходило свіже повітря в камери, а взимку тут не страшні були люті забайкальські морози: напхом напхані людьми камери достатньо нагрівались тілами ув'язнених.

Новий начальник табору так захопився втіленням своєї ідеї в сізо, що занедбав видобуток шахтами вугілля, а тим часом у Західній Європі вже точилася війна, потроху хмарило й на західніх кордонах СРСР. Потреба у вугіллі дедалі зростала, а видобуток його на Букачачинських шахтах падав. Певно, через це начальника незабаром зняли з посади, і в'язні не встигли навіть запам'ятати його прізвище. Зате вони добре пам'ятали його насмішкуваті слова, з якими він раз-у-раз звертався до них, навідуючись на будівництво свого улюбленця: «Будуйте! Добре будуйте! Старайтесь. Для себе робите. Не мені ж у ньому доведеться сидіти, а вам!»

І яка ж примхлива людська доля! Саме цьому начальникові й випало бути першим в'язнем сізо. В'язням невідомо було, за який злочин — троцькізм, правий опортунізм, націоналізм чи ще якийсь «гріх» — колишнього начальника табору засуджено до розстрілу, вони знали тільки, що не за будівництво «хитрого будинка» він доскочив такої кари. І ось, поки відбувався касаційний період, надхненник і проєктувальник сізо став його першим і єдиним покищо в'язнем. Здавалось, ідея побудови цієї «перетюртюрми» була мертвонароджена: чи варто ж було витрачати стільки будівельного матеріялу й людської праці заради одного непередбаченого в'язня! Проте, коли війна докотилася й до радянського кордону, а разом із тим прийшли від центру вказівки, згідно з якими, мовляв, тепер активізуються ув'язнені в таборах вороги народу, знадобився, а далі цілком себе виправдав сізо,

раз-у-раз розчиняючи двері своїх камер новому контингентові обвинувачених.

Ось у цю пору ми й познайомимося з цим цікавим закладом та його мешканцями.

ЦІНА МАХОРЧАНОЇ ЦИГАРКИ

Для цілковитого завершення опису сізо можна сказати, що тільки бракувало на фронтоні напису: «Прихожий, облиш усякі надії», або ще точніше: «Забудь про життя кожний, хто опиниться тут». Але живий не може не думати про життя й усе, що зв'язане з ним, тому й у сізо на цьому, здавалось би, порозі смерти точиться своєрідне життя.

У камері No. 3, де замість передбачених шістьох душ розмістилось тепер тридцять, тісно й душно. На дерев'яних нарах, що простяглись мостом від стінки до стінки, лежать тільки шестеро, решта — під нарами й уздовж стін на цементовій підлозі. Розташовуватись на нарах — привілей блатних; з фраєрів, чи, «по новій фені»,[1] чортів, тут може опинитись лише той, хто доскочив ласки блатярського отамана Івана Різаного. Перед ним шануються всі в'язні й побоюється начальство з вартою — такий то одчайдух. Його справжнього прізвища ніхто не знає, а — Різаний він через те, що не раз різався. Увесь його живіт посмугований довгастими й короткими шрамами. Проте тільки наївний новак може сприйняти ці сліди невдалого гаракірі за спроби самогубства. Іван Різаний спрагло хоче жити, його девіз: «Ти помри сьогодні, а я завтра», і накладати на себе руки — йому й на думку не може спасти. Просто він добрав ефективного способу нагаяти жах на всяке начальство й створювати собі репутацію такого зарізяки, що йому порішити когось чи самого себе — нічого не варто. Для цього він відтягає на животі шкіру, захоплюючи трохи й сальника, і протинає ножем згори вниз. Інколи, для більшого враження, він одрізає закривавлені шматочки шкіри й кидає їх в обличчя конвоїрам або вахтерам, що прийшли брати його, примовляючи: «Їжте, хапайте, підери! Подавіться, собаки!» Рідко коли напасникам щастило, витираючи обличчя від крапель крові, накинути мотузи й зв'язати Різаного, бо, озброєний гострим як бритва ножем, він спритно перетинав петлі й лишався неприступним. Звісно, простіше було б у таких випадках пристрілити Різаного, але варта не має права заходити в зону зі зброєю, а подруге,

[1] *По новій фені* (кримін. жаргон) — за новою блатною термінологією.

Іван Різаний, за офіційним поділом в'язнів, є все ж соціяльно-близький елемент — спотворена спадщина проклятого капіталістичного минулого.

Не раз сидів раніше Різаний у шізо за таборовий грабіж, ґвалтування й бійки, і тоді начувались наглядачі й варта: сидить Різаний! Пильнуй, щоб не накоїв чогось, — зухвало втік би з-за ґрат, зарізав когось, а то, гляди, й спалив би весь ізолятор.

Але тепер, у сізо, Різаний припосів і збляк. І це не тому, що він боявся начальника сізо Коржа чи наглядачів Пальчикова й Сєнотрусова — не з таких був Іван Різаний, щоб потерпати перед кожним, хто носить пушку чи дудоргу, цебто наган чи ґвинтівку, — тут йшлося про принцип замкнення в сізо. Досі Різаний ніколи не працював у таборі. Як і кожний блатяр, він вважав за нижче від своєї гідности ішачити на примусовій роботі. Якщо коли він і виходив з якоюсь робочою бриґадою, то тільки не в шахту, а на якийсь поверхневий об'єкт, щоб розважитись або вчинити нову якусь капость. Начальство, знаючи, що Різаний «у законі», цебто додержується всіх приписів неробства блатного світу, не напосідало раніш на нього, бо роботи від Різаного не жди, а мороки й клопоту буде багато, тож ліпше хай сидить у зоні.

Та ось почалась на Заході війна з фашистською Німеччиною, а тут, на Сході, кожного дня можна було сподіватись нападу Японії з території недалекої від Букачачі Маньчжурії. Букачачинські шахти повинні були тепер не тільки забезпечувати вугіллям певний відтинок Транссибірської залізниці, але й творити запас на випадок руйнування шахт ворожою авіяцією. Часи й порядки круто змінились, і на роботу в шахтах стали виганяти не перебираючи всіх в'язнів. Тепер не обминули й Івана Різаного.

— Я в шахту вугілля не клав і брати його відтіля не збираюсь, — спокійно відповів Різаний нарядчикові й повернувся на другий бік досипати перерваний сон. Нарядчик зник, але за кілька хвилин повернувся з вихователем і вахтерами.

— Поки не прийде сюди Гітлер і не нагодує білим хлібом, я на вас поклав... з прибором! — сказав Різаний, розплющивши одне око й знову його заплющуючи, щоб мирно спати далі. Але цього разу спати йому не довелось. На Різаного накинулись вахтери, зв'язали й, мов дикого коня на аркані, потягли в сізо. Та й це було пусте — на первина Різаному! Неймовірне почалось тоді, коли його почали тягати в 3-тю частину на допити, де, на свій крайній подив, Різаний побачив, що йому шиють не що інше, як 57-му статтю, обвину-

вачуючи в контрреволюційному саботажі й контрреволюційній агітації, цебто роблять з поважного блатяра якогось паршивого контрика... Такого ще світ не бачив! Що ж сталось з Радянською владою й чи є вона тепер взагалі? Це зовсім дезорієнтувало Різаного, й на якийсь час він став трохи причмелений.

Проте авторитет його між п'ятьма блатними, що були в камері, не зменшився, він і далі верховодив ними, й йому належала лев'яча частка з того їстівного, котре всяким способом добували інші блатні. От тільки нема курива, а так же хочеться затягнутися хоч раз міцним махряком! Але де ти його візьмеш, коли навіть у вольняшків[1] стало туго тепер з тютюном. Відколи почалась війна, не стало тютюну не тільки в таборовій зоні, а й у висілковій крамниці, де можна було перше купити через вільні руки. Навіть слідчим 3-ї частини — Різаний сам бачив на власні очі — начальник одсипав кожному по третині пачки.

І все ж хоч би там що, а курити треба дістати.

Довго думав над цим Різаний, поки не спинився поглядом на Чмирі. Чмир, на прозвисько Шакал, чи, як він називає себе, Шикал, нервово метляється по камері з кутка в куток. Йому чи найбільше від усіх хочеться курити, і він аж стогне:

— Хоч би одну цигарку на всіх! Хоч маленького чинарика[2] потягти!

Різаний моргнув Чмиреві, й той заліз до нього на нари.

— Ти справді хочеш курити? — спитав Різаний без найменшої інтонації, іронії чи жарту.

— Питаєш! Аж вуха опухли — так хочеться!

— Ну, коли так, то слухай... — Різаний ближче підсунувся до рудоволосого Чмиря й довго шепотів йому щось на вухо. Чмир кілька разів нишком глянув на бухгальтера таборової лікарні Герасимова, котрого тільки вчора привели в сізо й минулої ночі вперше викликали на допит. Чмир ледве помітно кивнув Різаному й поволі зліз із нар. Кілька хвилин він потинявся по камері, а потім, спинившись проти Герасимова, присів біля нього навпочіпки.

— Ну й нудота! — удавано позіхнув він. — Хочби хтось лекцію прочитав яку!

— Ну, яка ж тут може бути лекція! — промовив Герасимов, аби щось відповісти.

---

[1] *Вольняшка* (таборовий жаргон) — вільнонайманий службовець або робітник у таборі.

[2] *Чинарик* (таборовий жаргон) — недокурок.

— Та ось, приміром, чи Сонце крутиться навколо Землі, чи Земля навколо Сонця?

— Земля навколо Сонця, — відповів Герасимов, думаючи про щось своє.

Він і досі ще не оббувся в несподіваних умовах нового ув'язнення, і думка його весь час спинялась перед одним і тим же питанням: що могло спричинитись до нової репресії? Йому хотілось пригадати всі розмови останніх днів і тижнів, але Чмир, намагаючись показати на своєму густо всипаному ластовинням обличчі співчуття, спитав:

— А що ж вам шиють?

— Покищо важко щось певне сказати, — ворухнув плечима Герасимов, бажаючи швидше одкараскатись од несимпатичного, а до того ж ще й набридливого блатаря.

— А хто у вас слідчий? — не вгамовувався Чмир.

— Вихров, — коротко відповів Герасимов і, відхилившись до стінки, заплющив очі, даючи цим Чмиреві на розум, що він хоче спати.

— То гад повзучий, я його знаю, — сказав на догоду Герасимову Чмир і підвівся.

Не довго зволікаючи, він знову поліз на нари, дістав із заначки[1] недогризок олівця й клаптик паперу і, лежачи, написав: «Слідчому Вихрову. Прошу викликати мене в справі Герасимова. Пилип Чмир, він же й Шикал». Незабаром Чмир, коли почув у коридорі кроки наглядача Пальчикова, непомітно просунув через вічко в дверях охайно скручений у дудочку папірець і, як ніде нічого, знову став тинятись по камері.

Довго тягнувся Чмиреві цей день. Та ось нарешті привезли й стали роздавати вечірню баланду, в камері всі заворушились, а Чмир схопив ложку й став радісно пританцьовувати, по-дитячому вигукуючи: «Істоньки! Істоньки!»

Після недовгої вечері, коли зголоднілі в'язні швидко впорали ріденьке пійло, зайшла черга романіста. Це був штатний оповідач з блатних, що розважав камеру, переказуючи прочитані колись «рóмани»; за це він одержував другу миску баланди з додачі, а часом і якийсь шматок із випадкової здобичі блатних. Він умостився посередині нар по-турецькому й, для поваги відкашлявшись, почав:

— В один із років, а саме в той, коли це діялось, у невеликому американському місті Лондоні жив небагатий мільйонер на прізвище Джек...

---

[1] *Заначка* (таборовий жаргон) — потайне місце для переховування заборонених речей.

Чмир, котрий завжди захоплено слухав пригоди графа Монте-Крісто або таємниці печери Лейхтвеса, цього разу пропускав повз вуха незвичайні бувальці «небагатого мільйонера», бо вся його увага зосереджувалась на дверях до коридора — чи не чути кроків наглядача, що має покликати Чмиря на допит.

Уже давно закінчив оповідати романіст, уже всі в камері обляглись і стали засинати бентежним тюремним сном, не спав лиш Чмир, котрого мучили всілякі здогадки. Невже Пальчиков не помітив у коридорі на підлозі Чмиревої записки й не передав її Коржеві? Невже Корж не відніс записки до 3-ї частини, як то робив завжди? Чому ж Чмиря не викликають? Адже від цього залежить можливість покурити! Уже й наглядача Пальчикова змінив гуран[1] Сєнотрусов, а Чмиря все не кличуть...

Нарешті, десь по першій годині ночі, коли в камері хропли або вигукували уві сні беззмістовні слова, Сєнотрусов одчинив двері й тихо промовив:

— Чмир, облакайсь в лопать![2]

Дехто прокинувся й схопився з місця, але, почувши, що викликають не його, лягав далі спати; Чмир, що й не роздягався, одразу зник у коридорі.

Надія не обманула його. У 3-й частині Чмиря приведено до молодого слідчого Вихрова, який, кліпаючи сонними очима, спитав:

— Ви просили викликати у справі Герасимова? У чому там річ?

Чмир крутнувся на стільці й сказав скоромовкою наперед приготовану фразу:

— Та він в камері аґітує проти Радянської влади: каже, що в Гітлера кращі танки й більше, як у наших, літаків.

Слідчому Вихрову сонливість як водою зняло. Ще б пак! Такий чудовий матеріял для обвинувачення Герасимова, проти якого, власне, нема покищо ніякого матеріялу, а тут враз випливає обличчя запеклого ворога, котрий навіть у камері сізо не кається. Щоправда, сам слідчий Вихров мало вірить, що скромний, неговіркий бухгальтер Герасимов, якого він допитував минулої ночі, зважився б на таку зухвалість, і без того ж над ним нависла небезпека бути засудженим до розстрілу, та й навряд чи міг би інтеліґент Герасимов зблизитися з антипатичним блатярем Чмирем, котрий і в самого

---

[1] *Гуран* — прозвисько забайкальських козаків.

[2] *Облакайсь в лопать* (забайкальська говірка) — одягай одежу.

Вихрова викликав огиду йолопською усмішкою на вкритому ластовинням обличчі. Однак не має значення, з чого складено обвинувальний матеріял! Важливо — скласти, а там хай суд морочить собі голову — що робити з неприкаяним Герасимовим...

І Вихров з легкою душею взяв чистий аркуш писати протокол свідчення.

Коструватi Чмиреві слова треба було ще опрацювати, надати їм виразної юридичної форми, тому Чмиря дивувало, чому слідчий пише так багато, коли сам Чмир сказав зовсім мало.

Аж ось слідчий передихнув і спитав:

— Що ви можете додати до сказаного?

Чмир засмикався на стільці, не уявляючи, що ж можна додати ще, коли й так досить, щоб підвести Герасимова під вишку. Знизав плечима й, аби щось відповісти, нетерпляче промовив:

— Ну, взагалі каже, що Гітлер все'дно переможе...

Слідчий записав і це. Перечитав написане, зідхнув і став голосно читати Чмиреві:

«Як тільки з/к Герасимов Сергій Петрович опинився в нашій камері, він одразу ж заходився провадити серед нас контрреволюційну агітацію, намагаючись викликати в нас недовір'я до повідомлень Радінформбюро й посіяти паніку. Він усіляко вихваляв озброєння фашистської Німеччини, запевняючи, що ворог переважає Червону армію міцністю танків і кількістю літаків, чим, мовляв, пояснюється його переможний наступ і відступ Червоної армії. Взагалі, як висловлювався Герасимов, переможе гітлерівська Німеччина, що призведе до падіння Радянської влади й реставрації в СРСР капіталізму. З моїх слів усе записано правильно».

— Підпишіть.

Слідчий простягнув Чмиреві папір і показав, де треба ставити підпис.

— Усе? — спитав слідчий, коли Чмир повернув йому підписаний протокол, і хотів уже натиснути кнопку електричного дзвінка, щоб викликати конвоїра, але Чмир ошкірився, показуючи ряд коротких зубів.

— А закурити треба ж дати, громадянине слідчий! Я ж чоловіка вам продав...

— Що значить «продав»? — спохмурнів слідчий.

— Ну, матеріял, виходить, дав, — вибачливо посміхнувся Чмир, розводячи руками.

— Полегше з такими висловами! — сердито буркнув слід-

чий, але все ж дістав із шухляди пачку махорки, одрівав од газети чималий клаптик і відсипав на нього на добру цигарку махорки.

Але сталось незвичайне. Чмир її не закурив, бережно, як коштовну річ, він затиснув у кулаці цигарку й приніс цілою до камери. Він не збудив Різаного та іншої блатної братії, як того слід було сподіватись, а підійшов до Герасимова. У камері всі міцно спали, лиш Герасимов, чекаючи, що його й цієї ночі викличуть на допит, одразу підхопився, та Чмир заспокійливо махнув рукою й простягнув ще не закурену цигарку.

— Кури, пахан![1] — лагідно промовив Чмир, підносячи запаленого сірника.

Якби хтось поклав серед Герасимовим тисячу карбованців, він був би менше вражений, ніж цим безпричинним проявом блатної ласки. Закурити в сізо цигарку, коли ні в кого немає тютюну, а всім так хочеться курити — це просто щось фантастичне! Хіба що уві сні таке могло б приверзтися.

— Та що ви! Ні! Куріть самі, а мені лишите маленького недокурка, — замахав руками розгублений Герасимов.

Але Чмир наполягав:

— Кури, чого там!.. Це ж я тебе продав за цигарку, то хоч накуришся першим.

— Як «продав»? — бентежно спитав Герасимов, передчуваючи щось недобре.

— Сказав твоєму слідчому, що ти розводиш у камері контру, агітуєш за Гітлера...

— Як же ви могли таке сказати, коли нічого подібного не було й не могло бути?! — прошепотів Герасимов, потерпаючи від обурення й жаху.

— Ти сам подумай, — заперечив Чмир, — тебе ж усе'дно шльопнуть, бо ти вже маєш п'ятдесят восьму статтю, то хоч покуримо, щоб даром махорка не пропадала в слідчого...

— Та ви, ви... не людина! Мені гидко дивитись на вас! — захлинався від обурення Герасимов, але Чмир підвівся й закурив сам цигарку.

— Ну й... з тобою! — гидко вилаявся Чмир. — З ним як з людиною говориш, а він ще комизиться!

І Чмир спокійно відійшов до нар будити Різаного покурити.

---

[1] *Пахан* (кримін. жаргон) — літня або стара людина.

Такий спосіб добувати куриво блатні стали застосовувати кожного разу, коли до камери прибув хтось новий, і Герасимов, позбувшись через кілька днів нічного шокового стану, пошепки попереджав новаків не називати прізвищ своїх слідчих. Тільки Кузьму Івановича чомусь обминали блатні своїми розпитуваннями. Може, тут важило те, що Кузьма Іванович не курив і тому знецінювався благородний жест — дати йому першому посмакувати цигаркою, а може, він цікавив їх більше як сектант, що знає з Біблії минуле світу й може вичитувати з неї пророкування щодо майбутнього. Тепер, коли точилась війна й шалька перемоги хиталась явно не в наш бік, це мало велике значення...

Важко уявити, що цей невисокий чоловічок з плюсклим, як тісто, тілом і маленькими прудкими очима, котрі часто сльозились, від чого здавалось, що Кузьма Іванович плаче, був шахтар. Він був вибійник з Донбасу й добре орудував обушком та лопатою в темних закамарках підземелля. Якби не його приналежність до секти та одверта пропаґанда її віри, він був би в шані й достатку. З своїми поглядами, симпатіями й антипатіями Кузьма Іванович не крився ні тут, у сізо, ні на волі, тому було дуже дивно, що в перші ж дні війни він одхопив тільки п'ять років за контрреволюційну аґітацію, і це не було фантастикою чи перебільшенням з боку слідчих органів. Скоріше — вони виявили тут незрозумілий лібералізм і поблажливість: за такі штуки повелось карати далеко тяжче.

Перший день війни застав Кузьму Івановича в Києві, куди він приїхав клопотатись у справі сина, арештованого за якийсь хуліганський вчинок. Несподіваний наскок німецько-фашистської авіації й бомбування столиці України справили на Кузьму Івановича враження небесної кари нечестивцям, що відчувалось у його розповіді про той пам'ятний ранок:

— ... А тут як налетить Гітлер на Київ та як кине бомбу в самісіньке гніздо диявола...

— А куди ж це саме? — спитав якийсь недогадливий блатний з нар.

— Як це — куди? — здивувався з такого наївного запитання Кузьма Іванович. — Звісно, в Цека!

— А якої ж віри Гітлер? — поцікавився Чмир, на що Кузьма Іванович коротко відповів:

— Лютер.

— Як це розуміти — лютер? — не второпав Чмир, і Кузьма Іванович, запнувшись трохи, неохоче пояснив:

— Вроді як баптист...

Ця запинка пояснюється не інакше як тим, що сам Кузьма Іванович належав до секти баптистів.

Наговорив на себе в камері Кузьма Іванович такого, що вистачило б не на одну цигарку махорки за свідчення на нього, але чомусь на Кузьму Івановича не доносили 3-й частині. Дехто з інтеліґентів у камері пояснював це дією прирожденного гіпнозу, яким ніби володів Кузьма Іванович, про що він і сам не раз натякав, запевняючи, наприклад, що ніякий собака, навіть найлютіша вівчарка з ВОХРи не витримає його погляду й, підібгавши хвоста, піде геть. Та що вівчарка! Навіть гіпнотизери, що виступають по клюбах, задкують перед тою внутрішньою силою, що нею наділив свого вірного слугу Господь. З цього приводу Кузьма Іванович розповів таке:

— Приїхав якось до нас на шахту один такий штукар свої фокуси по гіпнотичній частині показувати. Я по тих клюбах, звісно, не ходжу, нема чого слухати, як там дудки всякі марші грають («дудками» Кузьма Іванович називає клюбний духовий оркестр, тоді як струнний у секті, за його термінологією, зветься просто музикою). Не пішов би я й тоді, та зайшов до мене наш пресвітер і каже: «Брате Кузьмо! Наберись духу, — посрами нечестивця, що приїхав до нас людей Божих з пантелику збивати». Я помолився, одягся в костюм, зачесався й пішов у клюб. Усі здивувались, побачивши мене, але я сів собі в кутку, подалі від стіни, й дивлюсь, як той гіпнотизер намагається людей охочих загіпнотизувати. Тільки нічого в нього не виходить, бо я не спускаю з нього очей. Не вийшло в нього з одним, другим, третім. Дехто в залі почав уже й підсміюватись, коли це гіпнотизер досадливо обернувся до залі й став шукати очима того, через якого в нього пшик виходить. Він одразу помітив мене, тикнув пальцем і каже: «Вас, товаришу, я дуже прошу вийти із залі, бо ви мені заважаєте». Хоч люди й дивувались, як то я міг заважати, тихо сидячи в кутку, проте ті, що сиділи далеко від мене, загукали: «Хай вийде! Іванов, вийди!» Довелось піти. І тільки без мене нечестивець загіпнотизував одного п'яницю, котрий і без того куняв у залі...

З дальших розповідей Кузьми Івановича, якими так зацікавились усі, що на якийсь час забули й про романіста, виявилось, що Кузьма Іванович знається й на чорній магії, чи, як він висловився, — на чорнокнижжі. Цим зацікавився на-

віть Герасимов, котрий сидів поряд Кузьми Івановича й, уже оббувшись у камері, шукав нагоди розважитись, щоб хоч на якийсь час одігнати від себе сумні думки.

— А що ж ви з цим чорнокнижжям робите? Для чого воно вам? — спитав він, намагаючись зберегти на обличчі серйозний вираз.

— Можу, приміром, викликати з того світу душу померлого.

Тут усі, надто блатні, зацікавились процедурою такої незвичайної операції й попросили Кузьму Івановича докладно розповісти про це.

— Ну ось, скажімо, ви, — повернувся він до Герасимова, — хочете викликати душу вашого батька. Для цього я садовлю вас у кімнаті з добре завішеними чорними завісками вікнами, а сам іду в другу, сусідню, й беру туди з собою чорнокнижжя. Що я там роблю — не можу сказати: то секрет. Хвилин через сорок, а то й годину ви почуєте голос вашого батька: «Сину мій, навіщо ти потурбував мій спокій?» Отут і питайте його, про що тільки хочете, і батько відповість вам на все...

— Чому ж так довго треба чекати — аж сорок хвилин? — здивовано спитав Герасимов, силкуючись стримати мимовільну посмішку.

— Так це ж не шутєйне діло — аж з того світу викликати дух! Поки розшукають його (а їх же там мільйон мільйонів!), поки приставлять...

Одне слово, Кузьмі Івановичу видається ця справа такою ж забарною, як знайти в централі серед безлічі інших в'язнів якогось горопаху й привести на побачення з прибулим із далекого краю родичем. Взагалі, поняття про леґендарне й сучасне переплітаються в Кузьми Івановича в одне неподільне ціле, але це його не бентежить. Якось після чергового оповідання про діяння апостолів хтось із блатних спитав Кузьму Івановича, чи бачив він сам котрогось із апостолів, на що Кузьма Іванович незворушно відповів:

— Тільки фотографії апостолів бачив в одному американському журналі.

Тут уже не витримав Іван Іванович Бєляєв, що сидів з другого боку Герасимова й мовчки слухав:

— Так тоді ж, коли жили апостоли, фотографії ще не було.

Як і завжди, коли в когось виникає сумнів щодо правдивости його слів, Кузьма Іванович вдається до закляття:

— Скоріше мертві не встануть на страшний суд, ніж я брешу!

У голосі його чується непохитна сила переконання, а з маленьких очей раптом виблискує такий фанатичний вогонь, що Іван Іванович Бєляєв тільки здвигнув плечима й одвернувся. Ця внутрішня сила надає маленькій постаті Кузьми Івановича якогось містичного флеру, і, може, через це схильні до забобонів блатні бояться заробляти на ньому цигарку махорки. Цю силу відчув і бувалий у бувальцях Іван Іванович, тільки він не може визначити — чи та сила походить од Бога, чи її надає сектантові, цебто відступникові від справжньої християнської віри, диявол.

ІВАН ІВАНОВИЧ БЄЛЯЄВ

Сам Іван Іванович — дуже релігійна людина, але це, як багато чого іншого, тримається в нього глибоко всередині. Він ніколи не перехреститься на людях, але молиться не тільки вранці й увечорі, але й серед дня, надто коли його викликають на допит. Тільки молиться він подумки, не ворушачи навіть губами, щоб, боронь Боже, не помітили сторонні очі. Він одружений, але, будучи сам безпартійний, узяв, не без певного розрахунку, партійну жінку. Коли Герасимов, з яким зблизився Іван Іванович і якому звірявся в своїх потаємних справах, спитав якось:

— Одружились, звичайно, цивільним шлюбом, без попа?

— Та що ви! Хіба ж я міг би допустити таке неподобство!

— Але ж ваша дружина, ви казали, — член партії?

— Ну й що з того? Шлюб був церковний, тільки при зачинених дверях, за що довелось, звісно, додатково заплатити.

Не тільки шлюб, а й багато ще чого зіткано в Івана Івановича з протилежностей. Спробуйте но визначити його вік — ніколи не вгадаєте! На вигляд він мало що не парубок (молодявости надає йому казенна блюза з низьким коміром, завжди застебнула на всі ґудзики), на прогулянках він охоче борюкається, але ніхто ще не міг його повалити. Досить Іванові Івановичу якимось своїм способом підкосити збоку лівою ногою супротивника, як той враз гепається на землю. У Івана Івановича невеликий рот, але він губатий, що заважає йому говорити, й через те він видається недорікуватим і воліє більше мовчати. Та це не вберегло Івана Івановича від обвинувачення в контрреволюційній агітації. І це тим більш йому кривдно, що попав він до табору за зловживання в торговельній справі. На волі він був завмагом великої універсальної крамниці й, хоч умів жити й ладнати з людьми,

та на чомусь осікся й заробив п'ять років. Як в'язень-побутовець, він мав у таборі не абиякі постачання і не раз їздив без конвою в службових справах до Чити й Улан-Уде. Йому лишався рік до звільнення, коли почалась війна, але надало ж Іванові Івановичу сказати в бараці, коли його спитали про невтішні вісті з фронту: «Хтозна, як воно обернеться. Чотирнадцятого року німці вже раз били нас...»

І не снилось Іванові Івановичу, що ці слова принесуть йому стільки лиха! Їх трактовано як невіру в повідомлення Радінформбюро і сіяння паніки, через що Іван Іванович і опинився в сізо.

Хоч і тепер важко було б сказати, чи йому тридцять вісім років, чи вже сорок п'ять, але на маківці вже стала пробиватись лисина — не знати, чи то від думок, чи літа підходили до того, на чолі з'явились подовжні зморшки, бо стало очевидним, що не бачити тепер скоро Іванові Івановичу своєї родини в Іркутську й не торгувати навіть у якійсь задрипаній крамничці. Проте він торгував і в сізо, але тільки в снах.

Кожного ранку Герасимов, усміхаючись, питав Івана Івановича:

— Ну як — і цієї ночі торгували?

— Торгував, — зідхав Іван Іванович, намагаючись розгадати сон. Здавалося б — що може віщувати один і той же торговельний сон! Але Іван Іванович умів розгадувати й такі сни:

— Торгував крупою — значить, буде якась прикрість: крупа — то сльози.

Якщо Іванові Івановичу снилось, що торгував мануфактурою, це трохи пантеличило його:

— Випадає дорога, значить — етап, але який же може бути етап, коли в мене ще не закінчене слідство?..

У всьому Іван Іванович вбачав якісь ознаки чи натяки. Коли в камеру передали йому розпаковану посилку з дому, Іван Іванович довго приглядався до пачок цигарок двох ґатунків, потім сумно промовив до Герасимова:

— З дому радять тікати за кордон...

— З чого це ви взяли? — здивувався Герасимов, бачачи, що ніякого листа в посилці не було.

— Та ось дивіться: одні цигарки «Вперед», а другі «Прикордонник». — Він простягнув Герасимову дві пачки як незаперечний доказ, де на одній намальовано мотоцикліста, а на другій — вартового біля кордонного стовпа.

Та чи не найбільшої віртуозности досяг Іван Іванович у своїх стосунках з блатним світом. Ще працюючи на волі

завмагом, Іван Іванович мав постійний контакт з групою злодіїв, що збували йому гуртом за безцінь увесь крам пограбованих уночі торговельних кіосків. Неоприбуткований крам продавалося потім за звичайними цінами в універмазі, де верховодив Іван Іванович. Це давало йому добрячий прибуток і ґарантувало, що в універмазі ніколи не буде нестачі.

І в той же час Іван Іванович не давав спуску там блатярам, що наважувались промишляти в його закладі. Тут він був нещадний. Але хай про це розповість сам Іван Іванович.

— Біля мого універмагу була майстерня, де виробляли ковбаси й шинки, а двір у нас був спільний. Хлопці в тій ковбасній були дебелі й знали, що їм слід робити, коли мені доводилось до них звертатись. А в універмазі я, для боротьби з крадіжками, тримав на посаді сторожа здоровенного вибивайла. Тільки сторожем він був про око людське. На його обов'язку було стояти біля вхідних дверей і вмить замикати їх, коли я подаю команду.

Сам я ходив по відділах універмагу й приглядався, як хто купує. От, приміром, бачу, що якийсь шмаркатий плюгавець вибирає кольорові стрічки. Стрічки йому, звісно, ні до чого, тут діло нечисте. Я запримітив його й тихенько пильную далі. Бачу, він нишком цупить стрічку за стрічкою і передає своєму напарникові, що стоїть позаду й ніби роздивляється крам на верхніх полицях. Я мовчу й даю їм побільше набрати. Таке ж буває й з пляшками вина, де непевний чоловік просить продавця показати йому то одну, то другу пляшку для вибору і тихцем передає їм задньому. Продавець, звісно, не може за всім доглянути, бо часом його навмисне збивають з пантелику кілька душ. А я все мовчу, чекаю, поки вони нахапаються вдосталь. Тоді зненацька стріляю з «пугача» й кричу: «Лягай!» Тої ж миті вибивайло спритно замикає вхідні двері й біжить до мене, переступаючи через лежачих покупців, між якими принишкли й злодії. Отут ми їх, голуб'ят, і беремо, вивертаємо кишені з краденим, а самих ведемо чорним ходом через двір до ковбасників. Потім повертаємось назад, заспокоюємо покупців і торгуємо далі, ніби нічого й не сталось.

— А що ж ковбасники роблять з тими, що ви здали їм?

— О, ті знали своє діло! За кожного злодюгу я платив їм півлітра горілки, і мені не доводилось на них нарікати. Одне слово, вони роздягали приведеного до тіла й підвішували за ноги, головою вниз, на гак, де звичайно висіла яловича туша. Спеціяльно вимоченими в розсолі бичачими хвостами вони шмагали повішеного, поки той не знепритомніє. Потім через

двір волокли голісінького до урвища над Іртишем, розгойдували й кидали вниз, а навздогін кидали шмутки...

Чи плюхнеться той у воду й потоне, чи розіб'ється об прибережне каміння, а чи якось вичухає і забереться геть — то вже не їхній клопіт.

— Ну-ну! — похитав головою Герасимов. — Невже не мстились вони вам за таку екзекуцію?

— Де їм було мститись після такого прочухана ковбасників! Якщо хто й виживав, то обминав потім мій універмаг десятою вулицею... А втім, одного такого я зустрів у трамваї згодом; так він, як побачив мене, зблід і вискочив на ходу з трамвая!

У таборі Іван Іванович бокував од блатних, не сходився й з п'ятдесят восьмою статтею, що йому легко було зробити через свою рухливу експедиторську посаду. Інакше було в сізо, де він зіткнувся впритул з тими й тими. На його біду, з камери No. 3 забрали кудись старосту, і, щоб призначити нового, прийшов сам начальник сізо Корж.

Він оглянув камеру, шукаючи підхожої кандидатури, й спинився на Герасимову, але, критично зваживши його щуплу статуру й типове інтеліґентське обличчя, вирішив, що такий не зможе тримати владу над уркаганською частиною камери, й перевів очі на сусіднього Івана Івановича Бєляєва. Цей ніби задовольняв усім вимогам: до сізо був побутовцем, а не ворогом народу, та й на силах, видно, не слабак — зможе, в разі потреби, дати кому слід потиличника або стусана в бік.

Отак Іван Іванович став старостою камери, й того ж вечора Корж дав йому перукарську машинку постригти зарослих в'язнів.

Діло було в суботу, а наступного дня, в неділю, Іван Іванович підстригся сам і запропонував зробити це й іншим. У камеру бритви не давали, й через те люди охоче стригли собі волосся не тільки на голові, а й бороди та вуса. Блатярі попросили собі машинку окремо й заходились робити із своїх дикозаростих борід піжонське «беланже», що було тоді серед них у моді.

Коли ввечорі Корж, дарма що був вихідний день, навідався подивитись, що діється в його підопічному сізо, й зайшов до камери No. 3, він аж оступився на порозі назад: усі урки сиділи, як мавпи, по-турецькому на нарах з борідками «беланже», що його Корж вважав за щось подібне своєю протиприродністю й бридотою до гомосексуалізму.

Він перевів сповнені огиди й гніву очі на нового старосту. Хоч Іван Іванович був підстрижений і на підборідді в нього

не було й знаку «беланже», проте Корж визвірився насамперед на нього.

— Так ти взяв машинку (Корж вимовив це слово ніжно, майже побожно, ніби це було не звичайне перукарське знаряддя, а якась священна реліквія) для того, щоб бородки дєлать... твою мать! Марш у карцер!

Іван Іванович тяжко зідхнув, мовляв, хто кислиці поїв, а на кого оскомина напала, підвівся й пішов у коридор, куди за ним Корж спровадив по черзі кожного блатяра, прикрашеного «беланже». Він ще раз скинув оком по камері, чи нема де прихованої «борідки», й, гидко вилаявшись, сердито грюкнув дверима.

НАЧАЛЬНИК СІЗО КОРЖ

Важко уявити собі сізо без Коржа й Коржа без сізо. Вони так злилися в одне ціле, як людина й кінь в образі кентавра. Навіть серед ночі забігав він інколи глянути, чи не куняють наглядачі Пальчиков і Сєнотрусов, чи не накоїли якоїсь нової капости Іван Різаний та інші блатярі, а вдень сидів у вартівні, лиш часом бігаючи до недалекої відділя 3-ї частини.

Навіть свого сина-одинака, восьмилітнього Петю, Корж часто приводив у сізо, чи то не маючи часу надивитись на нього вдома, чи то збираючись передати йому своє ремесло. В органах безпеки Корж лічився попервах як оперативник, він і досі не може розлучитись з червоними петлицями чекіста, хоч, відколи він став начальником сізо, йому слід було носити сині петлиці з червоними смужками посередині. Ніхто не знає точно, які саме доручення виконував Корж до свого призначення в сізо, але ходили упертi чутки, що в страшні місяці 1937-1938 років він був «шльопальщиком», цебто виконував смертні вироки. Про це натякала й передчасна сивизна, що після тих років посікла його голову білими цятками, зробивши її перистою, як шерсть у старого коня, та глибокі зморшки, що завчасу лягли на чоло й щоки, скрадаючи справжні літа не старого ще чоловіка.

Коли, як і чому понесло Коржа з України аж до Сибіру — того ніхто не знав, та й він сам не любив про це розводитись. Говорив Корж і досі українською мовою, хоч і дуже покрученою, і не міг позбутись її, навіть говорячи з начальством, — російська мова просто не давалась йому. Начальство ставилось до Коржевої мови байдуже, високо цінуючи його запопадливість на службі. А тут Корж був ідеальний виконавець. Усе, що виходило згори, було незаперечним за-

коном і несхибною істиною. Роздумувати над ним не доводиться. Не може бути й сумніву щодо слушности наказаного... Через те в Коржа викликало хібащо тільки подив, коли відомі всім високовідповідальні керівники оголошувались ворогами народу й зникали не тільки з газетних шпальт, які Корж уважно читав вечорами, а й з життя. Але вгорі видніше й хай там про це думають спеціяльно приставлені на те люди, і насамперед — Сталін.

Інша річ стала, коли почалась війна. Досі Корж знав, що Червона армія непереможна: її не здолали ні білоґвардійські полки, ні дивізії інтервентів, ні внутрішні підступи контрреволюції, і коли на Радянський Союз напала фашистська Німеччина, Корж був певен, що ворог дістане доброго одкоша не тільки від наших кордонів, але незабаром зазнає нищівної поразки на своїй території. Одначе перші ж фронтові зведення почали його бентежити: не ми наступали, а ворог наступав на нас!.. Це було просто неймовірно, але про це писали радянські газети, і не вірити їм Корж не міг. А коли впали Мінськ, Київ, Полтава, коли ворожа авіяція налітала вже на Москву й Ленінград, глибоко вражений Корж з гіркотою став думати, що не так воно закроюється на війні, як гадалось. Де ж сталінське «ні вершка чужої землі не хочемо й ні п'яді своєї не віддамо»?..

Та ще одну, більшу загадку поставила раптом перед Коржем війна, змушуючи думку повертатись до 1937 року, про який не хотілось навіть згадувати.

У червні того року ув'язнений інженер Стрижевський закінчив будувати скіп на капітальній шахті. Він сам спроєктував його, сам наглядав увесь час, як споруджують естакаду, припасовують бункер, прокладають рейки. Скіп був дуже потрібний, щоб витягати вугілля «на-гора» з другого горизонту, де виявлено багатющі поклади. І вже височіла над залізничною колією струнка естакада, ось-ось посиплеться в бункер вугілля другого горизонту з перекинутого вагончика, котрий, спорожнившись, побіжить по рейках назад, у шахту, тоді як на зміну йому поспішатиме з шахти другий, навантажений... Як прискорив би скіп транспортування вугілля на поверхню, як збільшився б загальний видобуток його! Мав бути незабаром пуск скіпу, але раптом...

Інженерові Стрижевському лишалось десять днів до закінчення строку, подейкували, що його, як конструктора скіпу, не тільки з пошаною звільнять після десятирічного ув'язнення, але й нагородять орденом Леніна за чудове виконання відповідального виробничого завдання, та раптом мов ру-

бонув хтось по живому: оголошено, що скіп побудовано пошкідницькому, користуватися ним не можна, інженера Стрижевського посаджено в ізолятор і розпочато над ним слідство, а через місяць на всіх таборових пунктах прочитано наказ про розстріл інженера Стрижевського, як невиправного шкідника...

І відтоді скіп став як заворожений страшною, невблаганною силою. Не тільки ув'язнені, а й вільнонаймані інженери боялись заводити про нього мову. Навіть в'язні, спускаючись трапом на перший горизонт, збочували подалі, щоб ненароком не зачепити чогось на небезпечному скіпі й не викликати тим катастрофи.

Мінялись начальники табору, мінялись інженери, прибували нові кадри ув'язнених шахтарів, стало забуватися вже й прізвище інженера Стрижевського, а скіп і далі стояв без діла заклятим страховиськом.

Аж через чотири роки, коли почалась війна й зросла потреба у вугіллі, стали думати про скіп. Як би він тепер знадобився, коли б не був побудований по-шкідницькому!..

Нарешті, молодий вільнонайманий головний інженер зважився дослідити хиби його конструкції. Він скрупульозно переглянув витягнуті з архіву креслення, перевірив практичне втілення їх у побудові, але нічого підозрілого не знайшов. Тоді вирішили обережно спробувати скіп у дії. І що ж — виявилось, що скіп бездоганно працює... Жваво бігали вгору й униз вагончики, перевертались на естакаді, сипалось через бункер вугілля на залізничні платформи, і — жодної аварії, жодного, хоч би маленького, перебою!..

Уже другий місяць працює так скіп, і коли Корж здалека дивиться на нього, в душі йому зринає така каламуть, що він не знає, чого б більше хотів — чи щоб сталась аварія, котру передбачала 3-тя частина 1937 року, коли ухвалювала вирок інженерові Стрижевському, чи щоб якимось чудом той воскрес... Але інженер Стрижевський не воскресне: він упав одразу після пострілу у ту тяжку ніч, і Корж, власне, не пам'ятає його. Пам'ятає тільки прізвище й потилицю його. Ту страшну потилицю, з якої заструменіла тоненька яскраво-червона цівка крові. Але про це ліпше забути.

Але як забути, коли скіп працює й працюватиме далі, а інженера, що створив його, нема й не буде?.. І рояться Коржеві в голові такі думки, що стає холодно. Виходить, задурно погубили людину? А може, й усі свої десять років він сидів ні за що? Та чи ж винен у тому Корж? Він тільки виконав вирок, цебто наказ, бо інакше й бути не могло! І все

ж якийсь свій і не свій голос торочив Коржеві своє: хто б там не помилився вгорі, може, навіть десь там причаївся справжній шкідник і чинив своє чорне діло, але кінець кінцем — ти погубив його, ти прострелив йому потилицю...

І Коржеві ставало страшно самого себе, поривало кудись тікати, але куди втечеш од себе! І лишалось тільки перемикати силоміць думку на щось ближче, реальніше, — на війну, що теж стала не абияк бентежити Коржа невтішними фронтовими вістями. Війна гримотіла ще десь далеко від Сибіру, але, якщо діла будуть погані й далі, то чи довго ж Японії, що отут, під боком, напасти на Радянський Союз? І що буде тоді з нашою країною, з Радянською владою, з Коржем і його маленьким Петею? На це не було відповіді...

Отут і придався Коржеві Кузьма Іванович.

Зі слів наглядача Пальчикова, котрий нишком із коридора підслуховував розмову в'язнів у камерах, Корж дізнався, що в камері No. 3 об'явився «христосик», який пророкує по Біблії і вже дістав раз за це на волі кару. Того ж вечора, після роздачі баланди, Корж звелів привести Кузьму Івановича до вартівні, наказавши Пальчикову лишитись у коридорі.

— Ну як воно? — звернувся Корж із своїм звичайним запитанням до кожного, пильно розглядаючи погорблену постать принишклого Кузьми Івановича.

— Усе в Божій волі... — невиразно відповів Кузьма Іванович, напускаючи на себе для захисту божественну ману.

— А все ж? — допитувався Корж, добираючи, як би то делікатніше підійти до питання, заради якого він викликав до себе «христосика».

Маленькі очі Кузьми Івановича забігали по кутках вартівні, як зацьковані миші. Невже якийсь Юда в камері вже доніс на нього начальникові?

— Та ти не бійся — я просто хочу з тобою побалакати про те про се, — заспокоїв його Корж, але Кузьма Іванович тримався й далі обачно.

— А чого боятись? Жодна волосинка не впаде з моєї голови без Божої на те волі.

— Так то воно так... — застукотів дрібно пальцями по столу Корж, не знаючи, як підійти до в'язня, щоб не наполохати його.

— От ти, Іванов, божественний чоловік, мабуть, і Біблію читав...

— Читав, — ствердив Кузьма Іванович.

— Так от скажи ти мені, чи правда, що в Біблії написано, як воно тепер у нас є й що буде?

— Правда, — переконано відповів Кузьма Іванович, від чого Корж ближче нахилився до нього через стіл.

— І як же воно там сказано?

— Та ось, приміром, таке: «І приїде же на землю анцихрист, ім'я же йому звірине...»

— А до чого ж це воно? — не второпав Корж.

— А пам'ятаєте, як звали Троцького? Лев! — урочисто проказав Кузьма Іванович.

— А й правда, що — Лев, — здивувався Корж, але справа з Троцьким мало цікавила його: це вже перегорнута сторінка минулого, та й який з нього анцихрист, коли він став ворогом народу.

— Ну а про теперішнє там щось є?

— У пророка Ієзекіїля сказано: «І прийде час, і літатимуть над землею залізні птахи й кидатимуть вогненні яйця...»

— Ти дивись! — зачудовано промовив Корж. — Вроді, значить, самольоти й бомби?

— Виходить, так.

— Ну а чим же воно все кінчиться? — ще ближче підсунувся Корж до Кузьми Івановича. Але ж і в Кузьми Івановича душа не повстянка, щоб не збагнути, куди гне начальник, і знову він напустив на себе непроникливого туману:

— Путі Господні — несповідимі...

На тому й спинився: нема дурних давати начальникові матеріял на себе!

Ще двічі Корж викликав Кузьму Івановича до вартівні, але так нічого й не вичавив з нього. На всі дальші розпитування Кузьма Іванович одбувався такими загальними фразами, що Корж дійшов висновку: «Або сам нічого не знає, або бреше», й дав спокій збентеженому несподіваними викликами Кузьмі Івановичу.

ЩЕ ОДНА ЗАГАДКА КОРЖЕВІ

Не раз, коли прогулювались в'язні на маленькому подвір'ї сізо, Корж, стоячи на ґанку, придивлявся ще до одного в'язня з камери No. 3 — Петренка-Черниша. Інтриґувало подвійне прізвище. У блатних це звичайна річ — скільки разів попадався до рук міліції, стільки й прізвищ — Іванов, Петров, Сидоров, він же Коваленко, він же Фінкельштейн. Але на блатного Петренко-Черниш не скидався. Блатних, котрих Корж люто ненавидів, він визначав з першого ж погляду: видно між ложками ополоника!

Якось Корж не втерпів і спитав Петренка-Черниша:

— А чого це у вас дві фамілії?

— Не дві, а одна, подвійна, — спокійно відповів той.

— Та це все'дно, а чому воно так?

— Якийсь прадід був Петренко, а по-вуличному його прозвали Черниш; згодом вуличне прозвисько приросло до прізвища.

— Це буває, — погодився Корж. — На тій вулиці, де я колись жив, були три брати Василенки, а по-вуличному їх звали Драшпани.

Корж і сам не гаразд усвідомлював, чому цей Петренко-Черниш так цікавить його. Від начальника 3-ї частини Сонова Корж дістав вказівку особливо пильнувати цього в'язня. Це — колишній письменник, написав кілька книжок, отже, мабуть, не дурний: жив на волі добре, а опинившись у таборі, він, безперечно, невдоволений з свого теперішнього становища й, мабуть, про це висловлюється: крім того, він український націоналіст: отож треба дізнатись, що він каже в камері сізо.

Корж доручив Пальчикову й Сєнотрусову підслуховувати через двері його розмови, але це нічого не дало: Петренко-Черниш був відлюдкуватий, і якщо й розмовляв, то тільки з Герасимовим, але так тихо, що не можна було нічого розібрати. Навіть блатні шанувались перед ним і не мали охоти заробити махорчаної цигарки на Петренкові-Чернишу. Тут важливо реноме письменника, що поза його волею ходило в таборі за Петренком-Чернишем. Навіть коли Чмир надумав по-земляцькому підсипатись до нього й дещо вивідати потрібне 3-й частині, Іван Різаний спинив:

— Це фраєр особливий — він письменник. Ти знаєш, що він може написати, коли вийде на волю, про всіх підерів-піратів? Розкриє всі їхні понти![1]

Цього було досить, щоб Петренко-Черниш користувався в камері своєрідною екстериторіяльністю.

У Коржа не було бажання збирати на Петренка-Черниша обвинувальний матеріял, але зазирнути в нутро цього загадкового в'язня кортіло.

Справді, незвичайний цей в'язень. Коржеві відповідав він чистою українською мовою, яку Корж хтозна коли чув, нічого не просив у Коржа й, відповідаючи на запитання, тримався незалежно, мовби говорив не з начальником, а з таким же в'язнем, як і сам. Дивно, але це викликало пошану до

[1] *Понт* (кримін. жарґон) — хитрий спосіб, підступ.

нього, і, мабуть, через те Корж казав йому «ви», а не тикав, як усім іншим в'язням.

Невтямки були Коржеві й слова начальника 3-ї частини, що це український націоналіст. Корж знав тільки про петлюрівців, гетьманців, усяких бандитських отаманів, що їх давно вже ліквідовано на Україні, а от про українських націоналістів почув уперше. Щоб ближче розпізнати в'язня, Корж одного разу взявся сам повести Петренка-Черниша на допит і дорогою спитав:

— А за що ж перший раз судили вас?

— За Україну, — коротко відповів Петренко-Черниш.

— Ну, а все ж за що? — хотів уточнити Корж, але Петренко-Черниш знову відповів коротко:

— Багато казати, та мало слухати.

На цьому й урвалась розмова. Не розводитись же Петренкові-Чернишу, що його, як і багатьох українських письменників у тридцятих роках, засуджено з фантастичним обвинуваченням, ніби він належав до якоїсь УВО, котра шляхом терору й повстання хотіла створити буржуазну українську державу! Навряд чи Корж щось би зрозумів з того, але відповідь Петренка-Черниша «за Україну» заінтриґувала Коржа ще більше, і він залишився в 3-й частині, де був за свого чоловіка, чекати кінця допиту.

Сидячи в коридорі біля кабінету, де допитувано Петренка-Черниша, Корж, прислухаючись, чув, як слідчий сказав:

— У нас є відомості, що ви казали в таборі про одного з членів ЦК партії й уряду: «Він підступний, лицемірний і боягуз». Це правда?

— А про кого ж саме я це казав? — спитав спокійно Петренко-Черниш.

— Ви знаєте про кого.

— Ні, не знаю. Може, про Молотова?

— Ні.

— Про Ворошилова?

— Ні.

«Та що він — справді, не догадується чи тільки прикидається дурником? Ясно ж, що про Сталіна його питають», — подумав Корж, але Петренко-Черниш лишався й далі недотепою.

— У ЦК й уряді багато людей, я всіх і назвати не можу. Назвіть конкретно, кого маєте на увазі, й тоді я спробую пригадати, чи казав колинебудь щось подібне. Закон вимагає точного й ясного обвинувачення.

«Дивись, який метикований! І на законах знається», —

подумав Корж, дивуючись у той же час, чому слідчий не каже прямо, про кого питає, а все торочить одне й те ж:

— Ну про одного з членів ЦК партії й уряду.

Слідчий і обвинувачений ще довго воловодились, коли Петренко-Черниш називав то Маленкова, то Калініна, то Кагановича, ніяк не втрапляючи на потрібне прізвище. Нарешті він сказав:

— Я більше не можу вгадувати, я не ворожбит!

Не витримав кінець-кінцем і слідчий. Пошепки він промовив, перевівши дух:

— Це ніби ви сказали про...

Корж не розчув далі, але йому неважко було збагнути, кого названо.

— Та що ви! — З голосу було чути, як посміхнувся допитуваний. — Про нього в таборі може голосно говорити хібащо тільки божевільний.

— Як це — божевільний? — здивувався слідчий, а за ним і Корж, що в'язень сам на себе дає обвинувальний матеріял.

— А дуже просто, — пояснив Петренко-Черниш: — Скажи про нього добре — ви не повірите й почнете тягати людей і допитувати — чи не сказано це іронічно, з насмішкою, глумом; а сказати погано — кому ж охота накладати собі на шию петлю!..

— Значить, у такому розумінні слід ваші слова сприймати? — спитав слідчий і став мовчки писати. За кілька хвилин він прочитав написане:

— «Таких слів про одного з членів ЦК партії і уряду я не казав».

На цьому й скінчився сьогоднішній допит Петренка-Черниша, і Корж повів його назад у сізо.

— Так, кажеш, за Україну сидиш? — спитав дорогою Корж, переходячи на «ти», але цього разу це не означало, що він прирівняв Петренка-Черниша до інших в'язнів: у голосі Коржа прозвучала інтонація, схожа на приязнь.

— За Україну, — ніби навіть з гордістю, як здалося Коржеві, повторив Петренко-Черниш.

— Слухай, — раптом ні сіло ні впало спитав Корж: — А ти знаєш таку пісню — «Та вже років з двісті»?..

— «Як козак в неволі», — додав, ледь усміхнувшись, Петренко-Черниш.

— Вона, вона! — зрадів не знати чого Корж.

— А чого це ви про неї питаєте мене? — підозріло повертаючи до Коржа голову, спитав Петренко-Черниш.

— Та пригадалось: колись на нашій вулиці парубки її співали...

На обличчі Коржа справді промайнуло щось схоже на згадку, й у голосі не чулося каверзи.

— Тепер уже не співають, бо за це дають строк по п'ятдесят восьмій, — саркастично зауважив Петренко-Черниш.

— За пісню? — щиро здивувався Корж.

— Еге ж, за пісню, — чітко вимовляючи кожне слово, проказав Петренко-Черниш. — А у вироку пишеться, що за український націоналізм.

Від останніх малозрозумілих слів Коржа пересмикнуло всередині, й він похопився, що далеко зайшов у розмові з в'язнем. Щоб змінити тему, Корж спитав:

— А тебе урки не зобижають у камері?

— Ні, — відповів Петренко-Черниш, і вони мовчки підійшли до сізо.

І з того дня Петренко-Черниш прикував до себе думки Коржа. Хоч би що робив — чи писав рапорт, чи газету читав, чи сідав удома їсти, а думка все завертала до того дивного в'язня та його не менш дивного обвинувачення. На Коржа не справило враження те, що закидав Петренкові-Чернишу слідчий під час останнього допиту: в цьому обвинувачували тепер майже всіх, хто попадав у сізо: інша річ оте перше обвинувачення — «за Україну», як його визначив сам Петренко-Черниш. Досі Україна була тільки краєм, де народився Корж. Правда, гарним краєм — з вербами понад шляхом, білими хатками під стріхою, тихими гаями, між якими бігла маленька річечка... Інколи згадувався той край, де гасав колись малим по садках і левадах, але з тим усім давно покінчено. І женився Корж не там, а тут, у Сибіру, і взяв собі за жінку не котру з тих дівчат, що на них почав був заглядатись підлітком, а тутешню, чалдонку, як звуть у Сибіру старожитніх росіянок; і син-одинак Петя не перебрав од батька жодного слова про той далекий край...

Але тепер, коли почув це слово «Україна» з уст незвичайного в'язня, воно стало набирати якогось нового, незбагненного змісту і звучати стало так ніжно, що Корж аж сам промовив його пошепки кілька разів:

— У к р а ї н а...

Навіть давно забуті пісні з цим зачарованим словом стали зринати в пам'яті:

Ой поїхав козак на чужину
Та там і загинув,

Свою рідну У к р а ї н у
Навіки покинув...
.....
Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На В к р а ї н і милій...

Таки розворушив, сам того не відаючи, Петренко-Черниш у Коржевій душі таке, що, може, заснуло давно або й не було його зовсім там. І Корж ловив себе на тому, що Петренко-Черниш навіть подобається йому, чимось вабить Коржа до себе.

Якось, коли Корж прийшов у сізо, його враз потягло підійти до камери No. 3, тихенько відсунути металевий кружечок і крізь вічко подивитись на Петренка-Черниша. Он він, під стіною, сидить на клунку. Не сказати б, що сумний, але й не веселий...

«Невже, — подумав Корж, — він не знає, що його жде, як приїде суд? Навіть тим підсудним, котрі вже раз були засуджені за п'ятдесят восьмою статтею, дають тепер розстріл, а він аж двічі доскочив тої проклятої статті — перший раз з волі, а вдруге в попередньому таборі. Тут — тільки розстріл!»

І раптом — де й взялося це страшне запитання, що приском обпекло Коржа: «А що, коли б тобі доручили, як тоді, 1937 року, виконати вирок — чи стріляв би в нього»? На мить тільки запнувся Корж од несподіванки й подумки відповів сам собі: «А що ж — і стріляв би! От хібащо тільки, може, здригнулась би рука й не влучив би точно в потилицю, як того вимагає інструкція...»

Він рвучко опустив кружечок на вічку й, не заглядаючи до інших камер, пішов до вартівні.

То було тільки один раз. Більше Корж не заглядав у вічко й не заходив до камери No. 3. Але тої ночі він дуже погано спав.

Наснилось, ніби він у батьківській хаті там, на Україні. А в хаті, по всій долівці, лежать розкидані кавуни. У батька не було баштану, й малому Коржеві не часто випадало ласувати кавуном — хібащо дасть хто скибку. Де там батькові розводити баштан, коли й під жито землі не ставало й доводилось іти до панської економії підробляти в наймах. Нахилився Корж до тих кавунів, аж бачить: то не кавуни, а людські голови порозкидані, і не солодкий сік тече з надрізу, а солона людська кров...

Прокинувся Корж од такого видива, потер рукою похолоділі груди, а коли знову склепив повіки, привидились йому людські потилиці. Багато потилиць. І всі стрижені, й усі прострілені, лиш потилиця інженера Стрижевського з довгим волоссям, крізь яке проступає кров...

Схопився спітнілий з ліжка, аж збудив тим Машу, що глянула на чоловіка, зідхнула й перевернулась на другий бік: не первина їй таке.

Щоб не лізли дурні думки в голову, Корж більше не заглядав у камеру No. 3 й не питав наглядачів про Петренка-Черниша. Та дарма — не так легко було тепер Коржеві відчепитись од нього.

Ще на весні, майже одночасно звільнившись із табору, відкрили у висілку маленьку майстерню два недавні в'язні — колишній матрос-машиніст Саєнко й підстаркуватий татарин-годинникар Тагіров. Це були майстрі на всяку всячину — лагодили годинники, арифмометри, велосипеди й друкарські машинки. Ще в таборі їх дуже цінувало начальство й було вельми задоволене, що Саєнко й Тагіров, боячись у такий непевний воєнний час пускатися додому, лишились тимчасово у висілку. Сам Корж звертався до них то полагодити наручного годинника, то приклепати одламану педаль у Петиному велосипедику.

І ось одного вечора вони прийшли до нього додому й поклали на стіл перед Коржем кишенькового срібного годинника й іграшкового пістолета для Коржевого сина. Годинник був на вигляд хоч і старомодний, та особливий: натисни на кнопочку збоку — і він продзвонить годину й заграє веселеньку мелодію. Хитра штукенція! Кожного взяли б завидки, хто побачив би її в Коржа. Та чи не більше враження на Коржеве батьківське серце справив витончено зроблений — чисто як справжній — пістолетик. Ото радітиме Петя, взявши в руки таку цяцьку, якої тут немає навіть у синів начальника табору й головного інженера! Малий, наслідуючи батька, змайстрував собі з дерев'яного цурупалка «наган», і коли Корж супроводив з конвоїрами й собаками в'язнів до лазні, Петя йшов поруч батька, тримаючи в руці свою «зброю». Коли в'язні, помившись, виходили з лазні й конвоїри робили шмон,[1] Петя, виставляючи наперед свій «наган», метко зазирав у лазні під лави — чи не сховався де який зек.

Ні, таки вдовольнили Коржа Саєнко й Тагіров, і він, лед-

[1] *Шмон* (кримін. жарґон) — обшук.

ве одриваючи очі від таких рідкісних тут речей, радісно промовив:

— Ну, спасибі ж вам, хлопці, спасибі!.. А що вам за це дати?

— Нічого, — відповів Саєнко, усміхаючись, що взяв Коржа на гачок.

— Як то — нічого? — здивувався Корж, знаючи, що в житті нічого дурно не дається.

— Та так — нічого: просто даємо на пам'ять.

— Е, ні, я так не хочу. Кажіть, що вам треба.

Тут виступив наперед Тагіров і витягнув з пошарпаного портфеля маленький клунок.

— У нас невелике прохання до вас, громадянине начальнику, — сказав, масно всміхаючись зморшкуватим, обличчям, Тагіров, котрий і досі не міг одвикнути після табору називати всяке начальство «громадянином».

— Яке? — насторожився Корж, і тут знову заговорив Саєнко:

— Візьміть для мого земляка Петренка-Черниша (він же такий хохол, як я та й ви) маленьку передачу.

— Та що ви, хлопці, — подуріли, чи що? Хіба ж можна таке?

Корж аж посунувся разом із стільцем назад.

— Та тут нічого особливого нема, — заспокоював Саєнко: — Трохи сала, цибуля, кілька грудок цукру й самосад...

— І не кажіть мені про це! Чи мені моя голова на плечах не дорога? Самі ж знаєте, що над ним висить, а ви — передачу!

— Та ніхто ж про це не знатиме. Покладете її в свій портфель, а там — нишком у камеру. Дуже ж хороший чоловік цей Петренко-Черниш! — ревно просив Саєнко, і йому, за кожним словом киваючи головою, підтакував Тагіров. Але це не помогло.

— Знаю, що хороший чоловік, і я — з дорогою б душею, ну тільки не можу. Самі знаєте, яке тепер врем'я й які порядки. Не візьму!

Зажурені прохачі похнюпились і спроквола подались до виходу. Корж з жалем глянув востаннє на пістолетик і годинник, зідхнув і кинувся повертати незаслужений подарунок.

— Ет! Не нада, не нада, — закрутив головою Тагіров, а Саєнко махнув рукою: — Хай лишається вам...

Однак Корж всунув речі в кишеню Тагірового піджака й тяжко зідхнув, розводячи руками:

— Не можу! Повірте, що не можу...

Він таки справді не міг. Вказівка 3-ї частини категорично забороняла будь-який контакт в'язнів сізо з зовнішнім світом — ні листування, ні побачення, ні передачі. І лишається дивуватись, що Корж повернув прохачам годинника і пістолетика, не передав їх слідчому в справі Петренка-Черниша як речовий доказ спроби захабарити Коржа, що могло б завдати великих прикростей недавно звільненим колишнім табороцям. Послаб таки якийсь ґвинтик у добре змонтованому службовому механізмі Коржа! І ще дивніше було, що Корж, явно оступившись цього разу, не почував своєї провини перед порядком і законом. Те, що він пожертвував радістю свого Петі й не взяв для нього пістолетика, було достатнє, щоб службова совість Коржа лишалася б чистою і не муляла докорами.

Але бідна ж ця совість! Їй довелось зазнати ще одного випробування.

ЧУЖА ЛЮБОВ ЗДОЛАЛА КОРЖА

Минуло два дні, коли Корж пізно ввечорі повернувся додому й застав літню жінку. Вони сиділа мовчки на стільці, терпляче дожидаючи його приходу. У хаті поралась по хазяйству Маша, але жінка не розмовляла з нею.

Корж одразу впізнав у запнутій старою хусткою жінці лікарку таборової лікарні. Йому ні разу не доводилось звертатись до неї, бо то була лікарка-гінеколог, засуджена на п'ять років чи не за якийсь нелеґальний аборт. Коржа не здивувало, що вона, бувши ув'язненою, опинилась за таборовою зоною: лікарі з побутовим обвинуваченням мали перепустку, а мешканці з притаборового висілка воліли звертатись до лікарів-в'язнів, ніж до своїх вільнонайманих з місцевої поліклініки. (Серед них хтось пустив чутку, ніби в Букачачинському таборі перебувають висококваліфіковані кремлівські лікарі, засуджені за спробу отруїти Ґорького). Лікарку-гінеколога могла викликати додому, поминаючи Коржа, і його дебела Маша, але вона ніколи не скаржилась ні на які хвороби, та й не видно було, що лікарка оглядала її. Не здивував Коржа і кошик, наповнений чимось до верху й абияк накритий дірявою ганчіркою. «Назбирала у висілку серед своїх пацієнтів подяк і тепер повертається в зону, але чого їй треба від мене?» — подумав Корж і запросив лікарку зайти до другої кімнати.

— І як воно? — спитав за своїм звичаєм Корж, коли лікарка сіла на стільця й поставила біля себе кошика.

Лікарка чогось здригнулась, прикусила нижню губу й хвилину помовчала.

— Я до вас, громадянине начальнику... — тихо сказала вона по паузі.

Корж кивнув головою, мовляв, видно, що до нього, але — чого, в якій справі?

Лікарка ще помовчала трохи, ніби збираючись на силах, а потім враз мов випалила:

— Візьміть передачу для Герасимова...

— Отакої! — аж підскочив Корж. Та хіба ж вона не знає, що це неможливо. Ніяк неможливо!

— Я вас дуже прошу: візьміть... — з болем промовила вона.

— Ні, ні, про це не може бути й розговору! — замахав руками Корж і вже став сердитись на таку настирливу жінку. Але вона не піддавалась.

— Я дуже, дуже прошу... — благала вона, дивлячись великими, колись, видно, гарними очима на Коржа. Це трохи пом'якшило його роздратування, і він почав лагідно переконувати її:

— Ну навіщо вам зв'язуватися з тим Герасимовим? У вас легка стаття: — год-два — й на волю, а там...

— Я його люблю! — майже викрикнула ця підтоптана жінка, що не про її літа казати такі речі.

— Та яка там любов! — спробував перевести на жарт Корж. — Вийдете на волю, там сотні таких Герасимових...

— У мене він один. На всьому світі — один.

— Та ну бо! — хотів спинити її Корж, але лікарка підвелася з місця й тихо промовила:

— Моя остання любов... Остання на землі! — І підвищила голос: — Остання! Чуєш, начальнику!..

Вона випростала з-під хустки голову, і на скроні їй впали пасма посивілого волосся.

— Хіба мені думати ще про якусь любов? Отут, у таборі, я знайшла її пізно. Зрозумій це, начальнику!

Вона впала перед Коржем навколішки й простягла до нього руки:

— Благаю тебе — візьми передачу!

Корж так розгубився, що забув підняти лікарку з колін і вдався до останнього способу, не помічаючи, як сам перейшов з нею на «ти».

— Та чи ти знаєш, що буде з твоїм Герасимовим, коли ось-ось приїде суд? Однаково ж ти його ніколи вже не побачиш.

— Знаю! — твердо сказала жінка. — Знаю, що — розстріл, знаю, що ніколи не побачу, ось тому й прошу тебе: візьми! Хай це буде йому мій останній привіт на землі...

Вона широко розвела й опустила руки, а очі її світилися, й по щоках текли сльози.

Такої любови Корж не тільки не бачив у своєї чалдонки Маші, а й не уявляв, що вона може бути на світі. І це зламало Коржа. Він нахилився до її обличчя й співчутливо спитав:

— Ото так любиш його?

— Так, — тихо відповіла жінка й опустила голову.

— Давай! — змахнув рукою Корж і став поспішно виймати з кошика сало, хліб, цибулю, тютюн і цукор.

Жінка звелась на ноги й кинулась ловити Коржеву руку поцілувати.

— Та що ти — сказилась, чи що! — збентежено скрикнув Корж, одсмикуючи назад свої волохаті руки й нашвидку вибираючи з кошика решту продуктів.

— Забери, — простягнув він порожнього кошика, забувши навіть попередити лікарку тримати язик за зубами.

СУД ПРИЇХАВ!

Проте Корж не одразу передав Герасимову лікарчин дарунок. Він вичекав чотири дні, коли з Хабаровська на виїзну сесію приїхала до Букачачі Спецколеґія крайсуду й усе навколо заметушилось. Він приніс передачу в старій торбині, добре обгорнутій прочитаними газетами, послав наглядача Пальчикова з рапортом у 3-тю частину, а сам викликав Герасимова з камери до вартівні й суворо сказав:

— Візьми! Від кого — сам знаєш. Тільки дивись мені!.. — Корж не доказав, але Герасимов зрозумів, що він мав на думці.

Настали гарячі дні.

Коржеві було багато клопоту: треба заздалегідь приготувати дві окремі камери — для смертників і для засуджених на десять років! (інших вироків під час війни Спецколеґія не ухвалювала), а для цього треба було переміщати в'язнів, пам'ятаючи окремі вказівки 3-ї частини; треба було виряджати в'язнів на суд і чекати їхнього повороту назад у сізо, пильнуючи, щоб засуджений до розстрілу не зайшов до своєї колишньої камери й не кричав щось у коридорі. До того ж треба було звичайним порядком роздавати в'язням хліб, баланду й окріп; приймати й розміщати по камерах новий

контингент, котрий, не зважаючи на суд, усе прибував і прибував до сізо; нарешті, водити, як і перше, в'язнів на допит, коли того вимагала 3-тя частина. Усе це потребувало спритности й напруження, і тільки Коржева оперативність і невтомність на роботі забезпечували сізо безперебійне виконання своїх функцій.

Особливої пильности потребував поворот із залі смертників. Їх ні в якому разі не можна було допускати зайти в свою камеру. Смертника спиняли перед її дверима, і Корж, не довіряючи наглядачам, сам прочиняв трохи двері й наказував старості подати йому речі засудженого. Після цього він приводив смертника до останньої в коридорі камери, кидав йому речі й сам замикав замок, смикаючи кілька разів, щоб упевнитись, що добре замкнуто.

У камері No. 3 дізнались про приїзд Спецколегії ще напередодні від баландерів,[1] котрі, роздаючи вечерю, зуміли шепнути про це старості, Івану Івановичу Бєляєву. Той зблід і, як тільки зачинились за баландерами двері камери, розповів новину іншим.

Наступного ранку камера принишкла, тривожно прислухаючись до кроків у коридорі. Але брали все з інших камер. Через дві-три години їх приводили назад і поспішно вели коридором далі — не знати, чи до камери смертників, чи десятирічників. Це напружувало всім нерви й викликало ще більшу тривогу.

У другий половині дня, коли в'язні наспіх поїли баланду, двері камери відчинив Корж і глухим голосом сказав:

— Іванов, виходь.

Кузьма Іванович важко зідхнув і прошепотів до Герасимова:

— Блажен муж, іже не ідє на совєт нечестивих...

Він пригорнув до грудей складені хрестом руки й, мов на заклання, пішов у коридор.

Повернувся він через три години, але до камери його не впустили. Корж відчинив двері й наказав Іванові Івановичу:

— Старосто, збери речі Іванова й дай сюди.

Герасимов узяв жужмом благенькі статки Кузьми Івановича, передав Бєляєву, і той тремтячими руками підніс їх до порога Коржеві, нишком глянувши на червоного, наче зліз із верхньої полиці парні, Кузьму Івановича.

---

[1] *Баландер* (таборовий жаргон) — в'язень обслуги, що розносить баланду — тюремний суп.

Корж тихо причинив двері, а Іван Іванович журно похитав головою:

— Вишака дали нашому пророкові! — І прицмокнув: — Не помогли йому ні молитви його, ні гіпнози...

У камері всі похнюпились. Навіть блатні знітились від першого вироку з розстрілом.

Наступного дня ранком повели в суд Івана Різаного, і той досить швидко повернувся. Корж, з якихось своїх міркувань, не допустив і Різаного до камери забрати свої речі, чим страшенно наполохав блатних: що? Різаному теж вишака?..

Але Іван Різаний стояв у коридорі веселий, показуючи здалека своїй братії на нарах дві долоні з розчепіреними пальцями, побачивши які, зраділий Чмир устиг крикнути йому на прощання:

— Не тушуйся! Зима-літо, зима-літо, а там зелений прокурор[1] скине.

Після того, як не стало Різаного, верх над блатними, а водночас і над усією камерою, перебрав Чмир. Він збадьорився й повеселішав: вирок Іванові Різаному стверджував чутки, що Спецколегія дає блатним не вишку, як контрикамфраєрам, а тільки десять років, котрі ніхто з них не збирався висиджувати. Знову Чмир, а за ним і все причмелене поперва товариство стало почувати себе привілейованою частиною в камері, і Чмир став уже думати, чи не обкласти хлібним податком контру — з кожного по третині горбушки на користь блатярів.

Але намірам його не пощастило здійснитись.

На третій день ранком повели Чмиря в суд, а привели назад аж надвечір.

Корж гучно відчинив двері й сердито скомандував:

— Старосто! Забери його шмутки й кидай у коридор!

Спантеличений Іван Іванович одразу збагнув, що Чмиря засуджено до розстрілу, та це й видно було з пополотнілого обличчя недавнього блатного верховоди, в якого тепер дрібно сіпалася нижня щелепа.

— Кидай додолу! — наказав Іванові Івановичу Корж і, загрібаючи передом чобота з порога Чмирів одяг, гидливо процідив крізь зуби:

— Людей продавав гад і сам у ту ж яму вскочив... твою мать!

Не інакше як Корж мав на увазі ті записки, які кидав

---

[1] *Зелений прокурор* (кримін. жарґон) — втеча навесні чи влітку, коли дерева стають зелені й легше ховатися в лісі.

через вічко Чмир і які, прочитавши, Корж акуратно носив до 3-ї частини.

Що сталося з Коржем? Такої репліки ніхто від нього не сподівався. Але ще більше вразило всіх те, що Чмиреві дали розстріл. У чому річ? Якась нова політика? Нові правила? Нова вказівка згори?..

В'язні прикидали так і сяк, хтось спирався на почуту сьогодні з коридора радіопарашу,[1] ніби з Москви дано наказ розстрілювати всіх, якщо виступить проти нас Японія, але так ні до чого певного й не додумались. Лише згодом, коли поїхала з Букачачі Спецколегія, а смертників етапували кудись із сізо, стала відома справа Чмиря.

Річ у тім, що його судили не тільки за контрреволюційну агітацію й саботаж, а долучили до справи ще й убивство зека Пиряєва. Взагалі, вбивство в таборі в'язня — не така вже й надзвичайна подія, щоб карати за неї розстрілом; інша річ, коли вбивали в'язня-начальника — нарядчика, виконроба, трудила; за це розстрілювали, хоч і тут траплялось, що вбивця в кінцевому підсумку діставав десять років «через переляк», цебто розстріл замінявся десятирічним ув'язненням.

Пиряєв не був ніяким начальником. Відомий серед блатних під прозвиськом Сухоручка, він довгий час був «у законі», цебто додержувався приписів блатного світу — не виходив на роботу, крав у фраєрів посилки й носильні речі і раптом — не знати з яких причин — «зав'язав» те все: попросився на роботу й відцурався свого блатного товариства. Мовою кримінальних злочинців він посучився, став «сукою», або зрадником. Таке не прощається.

Начальство призначило Пиряєва підземним інструментальником. Робота — майже не бий лежачого: зібрав попсовані кайла й лопати в змінної бриґади, відніс на поверхню до інструментального цеху, приніс у шахту відремонтований інструмент і — сам собі пан. Хочеш — потиняйся на поверхні коло інших лагпунктів чи заглянь на пилораму, може, пощастить де стрільнути закурити, а то йди собі на свій лагпункт вилежуватись до вечора. На такій роботі можна відбути хоч який строк!

Та сталось незбагненне: Пиряєв зник з табору. Великого клопоту завдало це начальству! Довелось робити генеральну перевірку всіх зеків за формулярами, щоб дізнатись прізвище тої одиниці, якої після кількох переліків бракувало на табірному пункті; шукали Пиряєва на горищах бараків, питалися

[1] *Радіопараша* (кримін. жаргон) — чутка, здебільшого химерна.

в шахті, послали досвідчених стрільців з ВОХРи шукати з собаками втікача, але слід за Пиряєвим запався, і для начальства лишилось загадкою, чого Пиряєв надумався тікати саме тоді, коли йому так полегшили перебування в таборі.

Минуло три місяці, й про втечу Пиряєва забули. Та ось, майже напередодні війни, ув'язнений інженер вентиляції, оглядаючи давно занедбані виробки, полишені для циркуляції повітря в шахті, натрапив на свіжу кучу породи, з усього видно, насипаної людьми. Здивований інженер розгріб кучу ціпком і побачив старанно закриті ящики з-під амоналу. Обережно зняв накривку й відсахнувся, вражений: у ящику лежали порізані й густо посолені шматки людського м'яса. Інженер поклав накривку назад і посвітив акумулятором довкола. Неподалеку була менша купка, в котрій, поворушивши ціпком, інженер знайшов одрізану голову, а біля неї — ледь присипані сокири й ніж з присохлою до леза темною кров'ю.

Повідомлені про страшну знахідку оперативники 3-ї частини, спустившись з інженером у шахту, розпізнали в одрізаній голові Пиряєва-Сухоручку. Стало ясно, що він загинув у наслідок помсти своїх недавніх побратимів.

Почали тягати на допити блатних, надто тих, що вже тікали колись із таборів і могли живитись під час втечі людським м'ясом. Викликали тоді серед інших і Чмиря, за яким уже значилась одна втеча. Проте допити нічого не дали, бо всі допитані заперечували свою участь у цьому «мокрому ділі», а певних доказів на когось не було.

По-іншому пішло діло, коли Чмиря ізолювали в сізо за контрреволюційну аґітацію і саботаж, а блатна братія, побачивши, що з ними більше не панькаються, стали виходити на роботу. Тоді знову почались допити й натиск, хтось із блатярів не витримав і признався, що Пиряєва-Сухоручку програли в козачий стос.[1] Другий блатяр посвідчив, що програш упав на Чмиря, отож виходить, що він і мав убити «суку».

Це й визначило його дальшу долю. Подарувати йому вбивство зека, що пішов на таємне співробітництво з 3-ю частиною, не можна було.

Чмир, обурений, що з нього роблять контрика, не вважав за серйозне обвинувачення в убивстві. Припертий свідченнями інших, він зізнався лише в тому, що брав участь у козачому стосі, але програш випав, мовляв, не на нього, а тому він і не вбивав «суки». Назвати ж того, хто програв, Чмир

[1] *Козачий стос* — улюблена картярська гра кримінальних злочинців.

відмовився: це було б рівнозначним зраді, а за таке Чмиреві рано чи пізно «качали б права».[1]

Смертний вирок Чмиреві справив гнітюче враження на решту блатних камери No. 3. Вони причаїлись, і нікому вже не спадало на думку заробляти цигарку махорки доносом на фраєра, а старості Іванові Івановичу Бєляєву вони запропонували навіть зайняти на нарах місце Чмиря, на що той, трохи повагавшись, погодився. Однак розкошувати на нарах йому довго не довелось. Через день викликано на суд і його. Хоч як заспокоював Івана Івановича Герасимов, та смертний вирок Чмиреві нагнав великого страху: якщо не взяли до уваги Чмиреві записки з камери, то чи довго ж суддям дрюкнути й Іванові Івановичу вишака за його необмірковані слова... Тим то, коли Іван Іванович виходив із камери, в нього трусилися жижки.

Але за дві години Івана Івановича приведено назад, і Корж дозволив йому тимчасово повернутись у цю ж саму камеру, щоб порадитися з Герасимовим, як писати касаційну скаргу.

Повернувся він трохи прояснілий, хоч і напружений ще після суду, й на запитливі погляди всієї камери ображено пробурмотів:

— Десятку дали. Їм хіба жаль — років у них багато!

Він приніс з собою олівця й два аркуші паперу, що їх дав йому Корж, і заходився писати.

Але писав він не касаційну скаргу, а листа до своєї бабусі, що доживала віку в його батьків.

«Дорога бабусю! Не раджу вам попадатися в БУКАЧЛАГ, бо тут шпандорять п'ятдесят восьму статтю будь-кому й будь за що і дають строк на повну котушку, цебто на всі десять років. А тому дуже прошу вас, бабусю, шануватись і не забувати поради люблячого вас вашого онука
Івана Бєляєва».

Іван Іванович простягнув написаного листа Герасимову й сказав:

— Прочитайте, а тоді скажете — як, на вашу думку, чи пропустить цензура такого листа?

Герасимов прочитав і здивовано спитав:

— А скільки ж вашій бабусі років?

---

[1] *Качати права* (кримін. жарґон) — судити груповим судом блатних, що кінчалось здебільшого вбивством провинного.

— Та вже, здається, вісімдесят п'ять, якщо не всі вісімдесят шість.

— То які ж у вас є підстави побоюватись, що ваша бабуся може опинитись у БУКАЧЛАЗі? — спитав, посміхнувшись, Герасимов.

— Так це ж не про бабусю мова! Треба, щоб батьки дізнались, що мені дали новий строк по п'ятдесят восьмій. Написати прямо — боюсь, що не пропустять, а отак, як я написав до бабусі, то наче якась мораль виходить...

Ранком наступного дня Івана Івановича перевели до етапної камери. За кілька хвилин прийшов Корж призначити нового старосту. Він обвів поглядом усіх в'язнів і, спинившись на мить на Петренкові-Чернишу, перевів очі на Герасимова. Не хотілося призначати на старосту такого миршавого інтелігента, але іншої ради не було; не ставити ж якогось уркача, щоб камера сторч головою ходила!

— Будеш старостою! — кинув він Герасимову й, глянувши з жалем ще раз на Петренка-Черниша, причинив за собою двері.

Корж охоче призначив би його: якщо Петренко-Черниш у розмові з Коржем умів триматися незалежно, навіть якось незрозуміло підноситись над ним, то над урками й поготів би був його верх. Але щодо Петренка-Черниша, то сталося щось незвичайне, чого й Корж не міг збагнути зараз. Ні сіло ні впало Коржа повідомили з 3-ї частини, що справу зека Петренка-Черниша припинено й, як тільки буде конвой, направити його на шахту No. 4 за шість кілометрів од сізо. Такого ще не бувало за Коржевої пам'яті. Розпочате слідство ніколи не припинялось, воно доводилось до суду, а там до вироку.

«Не інакше як завербували», — подумав Корж, хоч це було малоймовірне: не могли подарувати слідчі Петренкові-Чернишу якогось українського націоналізму, та й Петренко-Черниш, видати, не з тих, що пристав би на таке слизьке діло. А втім, може, спущено з центру якусь нову вказівку? Таке бувало. За вказівками починались і кінчались кампанії переслідування троцькістів, правих опортуністів, терористів, аліментників, валютчиків і хуліганів. Може, тепер дано якусь нову вказівку й про українських націоналістів?..

Конвою покищо не було, й Петренко-Черниш лишався далі сидіти в сізо, коли несподівано його знову викликано до 3-ї частини. Це спантеличило Коржа: навряд чи викликано для інструктажу, скоріше — минулого разу не пощастило завербувати, то ламатимуть упертого ще й сьогодні.

Коли через чотири години Петренка-Черниша привели назад, Корж стояв у дворі сізо, збираючись іти обідати. Він уважно подивився на обличчя приведеного, але не міг нічого на ньому вчитати. Трохи іронічна усмішка свідчила скоріше про радість, що здихався слідства й суду: хто ж буде радіти з того, що його завербовано в сексоти! І в Коржа крізь глибокі зморшки промайнула, наче осіннє сонце крізь насуплені хмари, тінь привітної усмішки, й він піймав себе на дивному почутті: йому було приємно, що Петренка-Черниша, мабуть, таки не вдалось завербувати й він і далі лишається таким же — не зовсім зрозумілим, зануреним у самого себе й у чомусь неприступним.

Як тільки Петренко-Черниш переступив поріг сізо, Корж із спокійною совістю пішов обідати.

Ранком наступного дня Коржеві зателефонували в сізо, що конвой прибув і ось-ось забере Петренка-Черниша.

Щоб не затримувати конвой, Корж вивів Петренка-Черниша у двір, куди ще не випускали в'язнів на прогулянку, і напівжартома, напівсерйозно сказав на прощання:

— От що тобі посовітую, Петренко: не співай ти отих українських пісень, бо сам бачиш тепер, до чого вони можуть довести...

— А російських — можна? Ті не доведуть? — насмішкувато спитав на відповідь Петренко-Черниш, і Корж із досадою подумав: «А таки націоналіст він: бач, українських пісень йому треба! А чи не однаково, яких співати? Недурно казали колись старі люди: „На чиєму возі їдеш, того й пісню співай"».

І все ж, коли конвоїр, закинувши за плече рушницю, повів Петренка-Черниша, Корж вийшов за браму сізо. Він довго дивився їм услід, поки дві постаті — насуплений, з рушницею конвоїр і беззбройний, але веселий Петренко-Черниш — не зникли у видолинку з очей. «Ге, Україна!» — зачудовано пробурмотів, хитнувши головою, Корж і спроквола повернувся в сізо до своїх чергових справ.

1975

ПРОТЕЖЕ ДЯДІ ВАСІ

Василь Іванович Шкатов страшна людина. Страшна, власне, тільки за своєю посадою. Він начальник 3-ї частини Карімського району БАМЛАГу, цебто таборового філіялу НКВС, чи, інакше кажучи, філіялу органів безпеки. Якщо в'язні, чи по-офіційному — зеки, жартома звуть працівника техніки безпеки «небезпечний технік», то Василя Івановича Шкатова вони й поготів могли б звати «небезпечний начальник», бо влада його в таборі могутня й можливості величезні. Він може будь-якого в'язня посадити в карцер без усяких прокурорських формальностей, розпочати проти нього табірну справу, що, звичайно, кінчається новим строком, а то й далеко гіршим судовим вироком... Під його наглядом перебуває й вільнонайманий персонал у таборі, якого Василь Іванович легкою рукою може обвинуватити в спілкуванні з в'язнями, контрреволюційній аґітації, шкідництві й саботажі. Та годі перелічити все, що міг би він учинити людям, але Василь Іванович того не робить. Чи то 1936 рік, коли і я опинився в полі його зору, був проміжним періодом між хвилями політичних репресій і Василь Іванович просто не одержував згори вказівок активізуватися в цьому напрямі, чи його вдача була така, що він як міг намагався сам жити спокійно й не робити шкоди іншим. Мабуть, тут збігалося й те, й друге.

Із зовнішнього вигляду можна було подумати, що природа намірялася пустити Василя Івановича в життєву круговерть атлетом — цьому сприяло й робітниче походження Шкатова, що наділило його високим зростом, широкими грудьми й дебелими кулаками. Але чи то легка робота, що не потребувала особливих зусиль, чи добрі харчі внесли до цього наміру помітний корективи: стало випинатися вперед

черево, віддималися щоки, рано почала лисіти на маківці голова, і Василь Іванович сам не помітив, як обернувся на вайло з усіма вислідами не тільки у фізичній будові тіла, а й у певних душевних властивостях. Одне слово, він став зовсім нетиповим начальником 3-ї частини, якого не тільки не побоювались вільнонаймані працівники, але не боялися й в'язні. Та що там казати! В'язні шанували Василя Івановича, ба навіть любили, називаючи його не інакше, як дядя Вася. Та й було за що їм любити цього простецького, незлостивого начальника.

У БАМЛАЗі великий обсяг різноманітних робіт: тут споруджують насип і укладають на ньому шпали з рейками другої колії Транссибірської залізниці, будують вокзали, депо, житла й школи, через те робочого ув'язненого люду тут багато й наглядати за ним нелегко. Зеки почувають себе під конвоєм тільки в таборовій зоні, а вивів їх стрілець на об'єкт будівництва — спробуй допильнувати кожного з них, що здалека мелькають перед очима конвоїра, не знати, чи йдучи по інструмент, чи шукаючи бригадира, чи так собі проходжуючись. Тим то заскочити у виселок і купити в крамниці пляшку сорокаградусної в'язнені що плюнути. Але у висілку шмигають переодягнені в цивільне оперативники 3-ї частини, і якщо у в'язня не дуже досвідчене око, щоб розпізнавати лягавих з самих їхніх фізіономій, його чекають прикрощі. Мало того, що пропала горілка, оперативник веде порушника режиму до дяді Васі на суд. І тут то й виявляється добра вдача нетипового начальника. Замість того, щоб покарати в'язня карцером, дядя Вася, відіславши з кабінету оперативника, каже до провинного:

— Як не зумів сам випити, то вип'ю за тебе я.

Він наливає півсклянки й одним духом випиває, не закусуючи, лиш дістає з шухляди пачку чаю й бере відтіля щіпку пожувати, щоб не пахло з рота. Після цього дядя Вася задоволено крякне й, сказавши: «А тепер іди ти до такої то матері й щоб я тебе більше не бачив!» — пускає «з богом» порушника режиму.

Гірше буває, коли необачний попадається вдруге, а то й втретє. Це завдає дяді Васі клопоту. Якщо злочин взагалі має бути покараний, то рецидив і поготів. Але ж і в дяді Васі є душа, щоб зрозуміти бідолаху, в якого тричі по вусах текло, а в рот не попало.

— Ну, що мені з тобою робити, коли ти пити хочеш, а донести до рота не вмієш? — каже він з явним уболіванням і по хвилині роздуму наливає півсклянки горілки й підсуває до

краю столу: — Мать-перемать твою, покуштуй, яка вона на смак, і йди на три доби в кандей.

Оце й увесь присуд. Далебі, й сам Соломон не розсудив би так мудро!

У кабінеті дяді Васі не переводиться набутий таким способом запас горілки, але було б наклепом назвати дядю Васю алькоголіком. Чи то довгий тренаж давав свої наслідки, чи душа дяді Васі знала міру й не перебирала більше від того, що могла вмістити його натура для пристойного поводження на людях, але п'яним начальника 3-ї частини ніхто не бачив. Удома в нього ніколи не водилось горілки, і про те, що дядя Вася десь трохи хильнув, дружина здогадувалась лише з доброго настрою та підозрілого блиску в збляклих очах свого чоловіка. Ну, як після цього не поважати дядю Васю!

І все ж кожного разу, коли він заходив до канцелярії штабу району, де я виконував обов'язки секретаря, щось змушувало мене насторожуватись. До горілки я не був швидкий, по висілку без службової потреби не ходив, хоч і мав постійну перепустку, та й взагалі чинити якісь порушення режиму мені за роботою було ніколи, але в мене клята п'ятдесят восьма стаття обвинувачення, за якою 3-я частина має пильно наглядати. Через те хоч який дядя Вася незлостивий і добродушний, але служба є служба. Намагаючись зберегти на обличчі спокійний, байдужий вираз, я завжди в таких випадках нишком думав, чи не прийшов цього разу цей гладкий загальний улюбленець до мене з якоюсь капостю, а їх стільки вже було в моєму попередньому таборовому житті...

Але звичайно все бувало гаразд: дядя Вася клав на стіл запечатаного чотирма сургучевими печатями пакета з написом «таємно» й хриплувато казав:

— Відправиш з першою ж поштою до штабу відділу.

Іноді дядя Вася при цьому злегка підморгує мені лівим оком, з чого видно, що він десь уже трохи хильнув. Напис на пакеті «таємно» нічого особливого не означає — йдеться, очевидно, про боєпостачання або ще якісь матеріяльні справи (у виняткових випадках дядя Вася пише «цілком таємно» і посилає такий пакет спецкур'єром). Узагалі в його конторі все таємне, тільки сам він перестав бути таємним. Я вже заспокоївся: те, що дядя Вася звернувся до мене через «ти», — добра ознака. А якщо він до цього додає матюки, це свідчить про його розчуленість і навіть ніжність. Не дай Боже, дядя Вася почне «викати» й ні разу не пом'яне матері! Це означає: він має діяти за своїм службовим обов'язком, і

тоді начувайся й не забувай, що дядя Вася теж із лягавих і під м'якою шерсткою в нього криються гострі пазурі.

Цього разу дядя Вася зайшов до канцелярії наприкінці робочого дня, коли тут, окрім мене, нікого не було.

— Тобі часом не треба прибиральниці? — спитав він по-діловому, хоч розподіл робочої сили зовсім не входив у його обов'язки.

— За штатом у канцелярії повинна бути одна одиниця — кур'єр-прибиральник чи прибиральниця, але на цьому місці вже є людина, — ухильно відповів я, не розуміючи, чого, власне, Шкатову треба від мене.

— Знаю. Але в мене є для тебе хороша дівка. Твоя землячка — українка. Візьми її! — наполягав чомусь дядя Вася, і я став уже нишком думати, чи не хоче цей начальник 3-ї частини впихнути в канцелярію свою людину — стукачку, як кажуть таборовці: органи безпеки повинні скрізь усе бачити й усе чути.

— Одна тільки біда — вона глухоніма, а так дуже хороша, роботяща дівка! — вихваляв далі своє протеже дядя Вася, і це ще більше насторожило мене. Не інакше як сексотку рекомендує, і то спеціяльно стежити за мною: бо, крім мене, тут працює тільки кур'єр Лапшин, засуджений на три роки за побутовий злочин, і він навряд чи може цікавити 3-ю частину. Усім відомо, що в Лапшина, поза бажанням щось попоїсти й десь стрельнути покурити, інших бажань нема.

— Треба, щоб начальник району дав наказ увільнити з кур'єрства Лапшина, хоч той і добре справляється з своїми обов'язками... — промовив я, але дядя Вася спинив мене:

— Не треба увільняти Лапшина, хай і Лапшин буде, й Настю візьмеш.

— Але ж то буде дві одиниці, — нерішуче зауважив я, та дядя Вася заспокоїв мене:

— З Абрамовим я поговорю, тільки ти дівку не кривдь. Хахлушка — во! — високо підняв він великого пальця й підморгнув мені.

Якби дяді Васі не було вже за п'ятдесят, я міг би припустити, що в старого чекіста волос сивіє, а голова шаліє й він під покровом канцелярії надумав приховати свою таємну коханку, але ніхто не помічав у нього нахилу до зальотів, та й подейкували, що безстрашний чекіст побоювався своєї опасистої жінки, котра не спустила б йому такого гріха.

Другого дня до канцелярії зайшов начальник райвідділу Абрамов і коротко сказав мені:

— Тут прийде від Шкатова одна зека, дівчина, візьміть її до штату прибиральницею й проведіть у наказі.

Те, що Абрамов не пояснив мені, чому ми маємо без особливих на те причин збільшувати штат канцелярії, тільки підтвердило мої вчорашні припущення. Очевидно, й Абрамов розумів, для чого Шкатову потрібна в канцелярії якась глухоніма дівчина, й не перечив таємним міркуванням начальника 3-ї частини, під яким кінець-кінцем усі ми ходимо — зеки й вільнонаймані.

Перед обідньою перервою хтось несміливо прочинив двері й якусь хвилину вагався увійти.

— Увійдіть! — голосно сказав я, але ніхто не входив, хоч відчувалося, що за дверима стоять. Я встав з-за столу, швидко підійшов до дверей і широко відчинив їх.

Потупивши долу очі й тримаючись правицею за щоку, за дверима стояла дебела дівчина.

— Чого ж не входите? — спитав я невдоволено, але похопився: вона ж глухоніма. Те, що ця дівчина протеже дяді Васі, я відчув одразу, та й з вигляду вона була типова українка: чорнява, з тонкими довгими бровами й лагідним виразом обличчя. Я показав їй на мигах зайти, і вона обережно, навшпиньки вступила в канцелярію, озираючись навкруги, немов би сподівалась тут на кожному кроці поставлених на неї пасток. Повернувшись на своє місце за столом, я показав їй жестом сісти. Дівчина нерішуче присіла на краю стільця, склала руки на колінах і, крадькома глянувши на мене, опустила очі, покірна своїй долі, що відтепер ніби опинилась у моїх руках.

На клаптику паперу я стисло написав їй про обов'язки прибиральниці й подав прочитати. Дівчина стрепенулась, глянула на папір, на мене й захитала головою. Я не зрозумів її й тикнув пальцем у папір — читай. Але дівчина, сором'язливо усміхаючись, показала мені на мигах, що ні читати, ні писати вона не вміє.

Отакої! Неписьменна! І це тоді, коли на Україні вже майже цілком ліквідовано неписьменність. Загадкова дівчина почала мене інтриґувати. Невже Шкатов пустився на такі примітивні хитрощі, що підсунув наглядати за мною псевдоглухоніму й удавану неписьменну, сподіваючись, що я, розчулений земляцтвом і вродливою зовнішністю, попущу всяку обережність і «глухоніма» буде прислуховуватись до всіх моїх розмов з людьми, а в мою відсутність «неписьменна» нишпоритиме по всіх паперах на столі й у шухлядах, шукаючи потрібного 3-й частині матеріялу? Хоч такої примітивности й

можна було сподіватися від простецького дяді Васі, але щось не в'язалось у зовнішності й поведінці дівчини з такою делікатною місією. Обличчя її не виявляло ні великого розуму, ні прихованої хитрости, але не було водночас і дурним чи йолопуватим — типова сільська дівчина, можна сказати, вже на відданні, народжена працювати в полі, доглядати худобу й поратись коло печі. Не сказати б, що вона визначалась особливою вродою, — просто гарна дівка, з більш-менш правильними рисами обличчя, хібащо трохи задовгий рот і міцна будова тіла, що більше була б до лиця парубкові, а не дівчині. Тут знову виникало питання — чому вона з такими фізичними даними працює не на загальних роботах — копає землю для насипу, носить ноші з цеглою і цементом тощо? Тут явно не обійшлося без високої протекції такого цабе, як Василь Іванович Шкатов. Ні, таки, мабуть, це його очі й вуха, послані стежити за мною.

Хоч мені й не було з чимось критись, боятись, що якесь моє необережне слово буде занотоване й передане кому слід, але ж почувати коло себе постійного таємного наглядача було бридко. Але що я міг вдіяти? Мені лишалось тільки, удаючи байдужого, жестами розтлумачити глухонімій, де стоїть мітла, відро, лежить ганчірка, й провести по кімнатах, в котрих треба підмітати й мити підлогу. Дівчина тямуще кивала головою. Так я завів її до кабінету начальника району Абрамова, показуючи, що тут треба сухою ганчіркою протирати письмовий стіл і все, що на ньому лежить.

Абрамов уже збирався йти, але, побачивши нас, похмуро спитав:

— Це та, що від Шкатова? Як її прізвище?

— Не знаю, вона глухоніма, спитаю в Шкатова, — відповів я, на що Абрамов багатозначно мугикнув і пішов. Для мене не лишилося сумніву, що й Абрамов догадується про справжнє призначення глухонімої.

Отак Настя опинилась у штаті канцелярії й щодня приходила загодя, щоб до початку роботи в штабі району попідмітати й навести лад. Потім вона сідала в канцелярії біля стіни подалі від мене, складала на колінах руки й мовчки чекала моїх можливих дальших розпоряджень. Якщо хтось заходив до мене в якійсь справі, вона не виявляла найменшої цікавости й, навіть не глянувши, хто там прийшов, дивилась далі бездумним поглядом у вікно. «Невже така натренована, що й навзнаки не дає про своє підглядання?» — думав я, дивуючись, і коли-не-коли нишком зиркав на дівчину. Іноді мені здавалося, що я схоплював у Настиних очах якусь за-

тамовану тугу, але вона враз відчувала мій погляд, повертала в мій бік голову й поспішно всміхалась. О, що то була за усмішка! Ні прихованого дівочого кокетування, ні привітности, лиш вираз покори й готовности виконати чергове моє розпорядження. То була спішно накинута маска усміху, за якою крились потаємні думки й почуття. Але про що вона думає й відкіля береться ця неперейдена туга в карих очах? Чи то мордує її совість, що погодилась на ганебне завдання дяді Васі, чи тужить за далеким селом, відкіля її хтозна за що забрали й невідомо, чи повернеться вона коли туди до своїх рідних? Це пантеличило мене й ускладнювало зробити якісь висновки.

Часом я пускався на нескладні хитрощі. Кликав, приміром, пальцем Настю до себе й наказував на мигах принести мені папку з паперами, що лежала на шафі. Коли Настя поверталась од мене, щоб виконати розпорядження, я голосно кричав їй: «Стій! Чекай!» Але вона не оберталась і приносила папку. Так симулювати глухоту міг би тільки бувалий у бувальцях уркач-рецидивіст, а не простодушна селянська дівчина.

Одного разу я зовсім похитнувся в своїх здогадах і не знав, що й думати.

Кур'єр Лапшин, з якого після приходу Насті звалилось осоружне прибирання штабних кімнат і лишилось тільки розносити по колонах усякі накази й інструкції, з чим він успішно справлявся наприкінці дня, мав тепер досить дозвілля. Чи то Лапшин і досі не міг ніяк наїстися після вимушеного тюремного постування, чи з природи був ненажера, тільки весь вільний час він шугав десь у пошуках додаткових їстівних ресурсів. Якось йому пощастило розжитись на худезного старого півня, кілька картоплин, що почали проростати, й щіпку солі. З цього добра Лапшин зварив у своєму задимленому казанку курячий суп. Своє вариво він обережно приніс до канцелярії з кавалком пайкового хліба та двома дерев'яними ложками й запропонував Насті поділити його трапезу. Не знаю, може, він і раніше пробував упадати коло неї, а це вже заходився, як кажуть, підбивати клинки, проте Настя досі мов би зовсім не помічала свого товариша в роботі. Не зрушила з місця вона й тепер, коли Лапшин приніс суп і сунув їй у руку ложку, запрошуючи жестами покуштувати його кулінарний витвір. Настя здивовано подивилась на ложку, на Лапшина, не розуміючи, чого той хоче від неї, а коли Лапшин показав своєю ложкою на казанок, вона нерішуче глянула всередину задимленої посудини.

І тут сталося щось незбагненне.

Настя скочила з місця, кинула гидливо ложку, схопилася долонями за щоки й дико заревіла. Я вперше почув її голос, що скидався більше на виття звіра, ніж на людський крик. З перекошеним від жаху обличчям Настя вискочила з канцелярії, і якусь хвилину з коридора чулося, віддаляючись, її страшне виття.

Нічого не розуміючи, я підійшов глянути в казанок. Картопля добре розварилася, перемішавшись із шматками курятини, на поверхні рідини подекуди плавали жовті плями жиру. Нічого особливого я не знайшов у Лапшиновому супі, хібащо неприємно стирчала півняча лапа із скоцюрбленими кігтями, трохи схожа на мертву дитячу руку. Певна річ, ця лапа не викликала апетиту, але не могла ж вона спричинитись до такої бурхливої реакції в Насті. Відомо ж бо, як у в'язнів через постійне недоїдання притуплюється почуття гидливости, і я певен, що Лапшин обгризе навіть шкіру на тій лапі. Лапшин аж рота роззявив, коли Настя вибігла з канцелярії:

— От дурепа! Що ж їй — фрикадельки з марципанами подавай, чи що? — І апетитно впорав сам увесь казанок.

Настя повернулась до канцелярії не скоро. Очі припухли від плачу, на обличчі такий сум і безнадійність, ніби вона повернулася з похорону найдорожчої в світі людини. Переступивши поріг, Настя стрепенулась і з острахом глянула, чи нема в кімнаті Лапшина з казанком, але той давно вже вийшов. Сіла на своє звичне місце під стіною і глибоко зідхнула. Навіть не накинула на обличчя своєї маски-усмішки, хоч відчувала мій питливий погляд, і з неприхованим розпачем дивилась крізь вікно в далечінь.

Ця дивна подія захитала мою підозру щодо особливої місії Насті в нашій канцелярії, а її дике виття, що довго відлунювало в моїй голові, змусило повірити в її глухоту — так виють, не можучи говорити, тільки німі. Але все ж таки — хто вона? За яку провину засуджена? Відкіля ця туга в очах, що прикривається штучною усмішкою? На це все не було відповіді. Я навіть не знав її прізвища, хоч треба було оформити Настю в наказі по району. Про це можна було дізнатися тільки в Шкатова, але йти в його засекречений відділок мені не хотілось, і я поклав собі чекати слушної нагоди. Така нагода незабаром випала.

Одного дня я прийшов на вечірню роботу в штабі трохи раніше, щоб до приходу начальника Абрамова підготувати термінові папери на підпис. У кабінеті Абрамова Настя саме

кінчала прибирати, і мені довелось почекати, поки вона протре ганчіркою письмовий стіл, щоб я міг покласти туди свої папери. Обов'язки прибиральниці Настя виконувала й раніш сумлінно, а оклигавши після тої події з Лапшиновим супом, бралася за них ще з більшим старанням, і навіть у її силуваній усмішці стало проглядати щось природне. Вона й тепер, закінчивши прибирати на столі, всміхнулась мені й відступила до стіни. У цей час до кабінету зайшов дядя Вася Шкатов.

З блиску очей і доброго настрою я збагнув, що дядя Вася був трохи напідпитку. Він зайшов сюди, очевидно, до Абрамова, але, побачивши мене з Настею, злегка підморгнув лівим оком і спитав:

— Ну, як вона? Ти задоволений?

— Працює добре, шкода тільки, що глухоніма й через те її нікуди не можна послати, — відповів я, але дядя Вася нетерпляче ворухнув плечима.

— Так сталось у неї. Це не природжене...

— Мені треба провести її в наказі, а я не знаю ні її прізвища, ні статті.

— Прізвище її — Грицай, Анастасія Семенівна Грицай. А стаття... — Тут дядя Вася на мить затнувся й назвав мені номер такої статті, якої я ніколи не чув ні в тюрмі, ні в таборах.

— А який злочин передбачає ця стаття?

— Злочин? — перепитав дядя Вася й — аж дивно — ніби трохи зніяковів. — Ти ж був на Україні тридцять третього року?

— Був. То що?

— А що було на Україні тридцять третього року?

Он куди гне дядя Вася! Хто ж не знає про той страшний рік! Але я був уже метикований і знав, що перед представниками органів безпеки називати деякі речі своїми іменами небезпечно: це можуть розцінити як наклеп на радянську дійсність чи контрреволюційну аґітацію, і через те відповів ухильно:

— Подекуди були тоді, здається, продовольчі труднощі...

— «Труднощі»! — перекривив мене дядя Вася і раптом роздратовано випалив: — Голод був, твою мать, а не труднощі!

З того, що він матюкнув мене, я зрозумів: лихих намірів щодо мене дядя Вася не має, але все ж треба матися на обачності. А тим часом дядя Вася не вгамовувався. Чи то він сьогодні хильнув зайву чарку, що переважила його можли-

вості нормально поводитись, чи, може, його дратувала моя явна нещирість, тоді як досі він ставився до мене добре: підписав, не вагаючись, мені цілодобову перепустку, і я не помічав, щоб за мною стежили його оперативники, коли я заходив до висілкової крамниці купити якийсь господарський дріб'язок. І тут дядя Вася сказав таке, що зовсім виходило за рамки добропорядности чекіста в розмові із в'язнем, до того ж засудженим за політичним обвинуваченням.

— А про людоїдство на Україні ти чув?

Я зовсім розгубився й був ні в тих ні в сих.

— Подейкували про таке, але я не вірив тим чуткам...

— «Не вірив»! — знову перекривив мене дядя Вася, зовсім уже роздратовуючись. — Корчиш із себе незайману, цнотливу дівчинку! Їли й трупи, і людей! Чого брехати?.. Поперва ми їх просто коцали, але всіх же не перестріляєш — от і почали за цією статтею в табори їх пакувати...

— Значить, і Настя?..

— І Настя їла людське м'ясо... Я знаю її справу. Разом з божевільною матір'ю їла зварений труп свого однорічного брата. Це в неї з тих часів і глухота з німотою сталася...

Дядя Вася зідхнув.

— Всяке тоді було...

У цей час зайшов Абрамов, і я поспішив вийти, щоб не заважати начальству говорити між собою.

Настя сиділа вже в канцелярії на своєму місці. Уникаючи глянути їй в лице, я поспішив жестами спровадити її спати.

Мішане почуття якоїсь ніяковости, жалю й відрази сповнило мене всього, і я не міг бути зараз з Настею в одному приміщенні. Настя вийшла, та однаково каламуть тридцять третього року, що осіла була в пам'яті під впливом нових життєвих струсів, знову спливла нагору.

На екрані пам'яті, як із притертої літами кінострічки, поставали призабуті вже кадри... Ось перед базаром районного міста стоїть дерев'яна арка, на якій угорі лопотить червона матерія з білими літерами: «Ми вступили в першу фазу соціялізму», — а тоді під аркою лежать на землі трупи померлих з голоду... Ось жива алегорія голоду: на землі, спершись спиною об стіну кам'яного будинку великого міста, сидить спухла селянська молодиця з немовлям. Голова її безсило відкинулась назад, а з пазухи звисає схудла на шабатурку грудь, до якої тягнеться й не може дотягтись немовля, що заходиться від плачу. Не може дотягтись, бо руки матері опустились, бо мати вже вмерла, й голодне дитинча марно шукає губами мертвого соска... Ось чорний прапорець над

сільрадою — знак, що село вимерло з голоду... Ось трупи по хатах, яких нема вже кому ховати в селі, а над хатами дерева в рясному цвіту, і, як ніколи, виспівують, тьохкають соловї...

Невже Шкатов бачив це все на власні очі й так відчув трагедію мого народу, що взяв близько до серця долю одної з його нещасних дочок?.. І я ще раз подумав: мабуть, у кожної людини — хай на самісінькому споді душі — під намулом жорстокости нашого часу, всупереч упередженням, вимогам і обов'язкам, все ж таїться зерно людяности, що може прорости й дати цвіт...

Через кілька днів, коли я йшов до їдальні, зі мною випадково зустрівся дядя Вася. Цього разу він спинився біля мене абсолютно тверезий.

— Обідати йдеш? Добре!.. От що: я там сказав кухареві, щоб підгодовував Настю, а ти простеж за цим. Хороша ж дівка, дуже хороша! От тільки... — дядя Вася розвів руками, але недоказав і швидко пішов од мене геть.

КРИСА І М'ЯЛО

Певно, якась маленька домішка польської крови текла в жилах викладача латинської мови в охтирській гімназії Олександра Едуардовича Александровича. Про це свідчило тільки те, що ніхто в Охтирці не вмів так віртуозно танцювати мазурку, як він. Куди там офіцерам, юнкерам, студентам, не кажучи вже про гімназистів старших клясів, до Олександра Едуардовича — всі вони були незграбні партачі, тоді як Александрович видавався незрівнянним танцюристом.

Один раз на рік, на різдвяні вакації, він приходив до міського клюбу на танцювальний вечір, щоб протанцювати мазурку й одразу піти додому, заговівши на цілий рік. Треба було бачити, як він легко, майже не торкаючись ногами підлоги, наче зовсім невагомий, пурхав по залі метеликом, виробляв усякі вигадливі па, ставав на одне коліно й крутив навколо себе свою даму, легко зіскакував на ноги і знову мчав у танець.

У гімназії його прозвали Криса, цебто пацюк чи щур по-українському.

Не знаю, які були підстави дати цій миршавій, низенькій людині з білястими очима й сіруватими через сивину борідкою та обрідлим волоссям на голові таке негарне прозвисько. Ні прудкости в рухах, ні хижого норову не виявляла ця людина, і хіба лиш колір волосся віддалено нагадував ту гидку тварину, але це прозвисько так прилипло до нього, що учні між собою інакше не казали, як «Криса пішов», «Криса казав» тощо.

Як педагог Криса був нікудишній: якщо ми й знали щось із латини, то це від попереднього вимогливого латиніста Петра Миколайовича Чигринця, котрий викладав у нас латину до сьомої кляси. Виконувати свої педагогічні обов'язки

Крисі заважали його фізичні вади: він недобачав і недочував. Даючи порядком клясної роботи перекладати з Овідія чи Горація, Криса нікого не міг піймати на списуванні перекладу з підрядника, і, ставлячи оцінки, Крисі нічого не лишалось іншого, як підкреслювати ортографічні помилки в російському тексті перекладу, що їх робили неуважні учні, списуючи з підрядника.

Особливо допікав Крисі його чудний слух: мало того, що він недочував, а ще й його слух мав якийсь акустичний дефект, коли звуки долітали до Криси не відтіля, де вони виникли. У погану погоду, коли надворі дощило й Криса запихав у вуха вату, Криса відповідав не до ладу, викликаючи загальний регіт. Повідомить, бувало, Криса, як наш «клясний наставник», що до нашої кляси прибуває з Польщі два нові учні. На запитання, хто вони — поляки чи євреї, Криса каже: «Це на педагогічній раді буде розглядатись». Одного разу зухвалець Білецький спитав у клясі голосно: «Олександре Едуардовичу, чому ви не одружитесь — ви ж удівець?» — на що Криса невдоволено відповів: «Я ж казав, що вам у чверті стоїть четвірка, а ви все набридаєте мені». Якщо Криса когось викликав і загадував читати заданого додому латинського вірша, можна було читати будь-що, аби тільки чулися цезури. Лиш зрідка траплялись несподівані «осічки», коли на слух Криси находило тимчасове прояснення. Одного разу Криса викликав відомого вже нам зухвальця Білецького і зажадав:

— Прочитайте «Egsegi monument».

Це були перші слова відомого латинського вірша «Пам'ятник», що його наслідував Пушкін у своєму вірші «Я памятник воздвиг себе нерукотворный» і що його переклав на українську мову М. Старицький: «Я спорудив собі надгробок вікопомний». Вивчити цього вірша напам'ять нам задано було ще раніш, і всі ми визудили його добре, окрім, звісно, Білецького, котрий, здавалось, принципово не виконував домашніх завдань з латини.

Білецький глянув на вікно, за яким сіялась надворі нудна осіння мжичка, вуха в Криси були заткнуті ватою, і можна було не сумніватись, що номер, який не раз практикувався в таку погоду, пройде і цього разу блискуче. Білецький, не довго думаючи, почав читати молитву «Отче наш», розбиваючи її на цезури, як то в латинських віршах, і наголошуючи на ці цезури:

— Отче наш, да святится имя твое, да будет воля твоя... — і т. д., поки не закінчив: — И не введи нас во искушение, но избави нас от лукавого.

Криса, схилившись над клясним журналом, мовчки прослухав до кінця, а потім сталося неймовірне: Криса повернувся до Білецького і незворушно сказав:

— А тепер прочитайте «Богородицю»...

Скандал кінчився двійкою, хоч Криса не любив ставити їх, а в чвертях найнижчим балом успішности з латини була трійка.

Взагалі Криса нікому не робив зла, і треба дивуватися, як, з якої причини, чому Криса нажив собі лютого ворога в особі мого одноклясника Олександра М'яла.

Це син сільських учителів, відомих в повіті піонерів кооперації, з досить ліберальними поглядами, через що вони перебували під негласним наглядом поліції; у нього була старша сестра, що вчилась у дівочій гімназії, хоч і не красуня, але дівчина як дівчина, Сашко ж усіма сторонами був невдалий син, не схожий ні на сестру, ані на своїх симпатичних батьків. Не можна сказати, що він був нездатний до науки, нерозвинений розумово хлопець, хоч у п'ятій клясі він залишився на другий рік, де я його наздогнав; але своєю зовнішністю він був майже потвора. Середній на зріст, він був якийсь розляпистий, незграбний і вайлуватий. Його тіло скидалося на недбало замішане тісто, абияк приліплене до кістяка, де вгорі приладнано було велику голову з плескатим тім'ям, здоровенними, лопухуватими вухами, широким ротом і сіро-зеленими каламутними очима. Він був дикуватий, замкнутий у собі, похмурий учень, і через це його бокували однокласники, і сам М'яло не виявляв найменшої охоти з кимось товаришувати. До того ж у клясі знали, що М'яло слабує на онанів гріх, з яким він попервах таївся, але згодом це стало відомо всім. Учні навіть легко вгадували, чи минулої ночі М'яло вдавався до свого пороку, чи стримувався: у звичайні дні всякий, кому не ліньки було, міг образити словами Сашка, вщипнути, штовхнути й навіть повалити додолу, і Сашко покірно сприймав це як належне. Але горе було тому необачному, котрий, не помітивши вкрай похмурого, сердитого настрою в М'яла, дозволяв собі чимось зачепити його! Сашко скаженів, сили його так збільшувались, що з ним не могли впоратись і троє учнів, у нестямі він міг встромити в напасника ручку з пером, схопити з парти каламар і облити чорнилом супротивника, а якби в Сашка був у кишені ніж, він, недовго думаючи, шпигонув би ним свого кривдника. Це знали в клясі всі учні і в такі дні обминали Сашка, щоб не зазнати страшного одкоша.

А тим часом М'яло дедалі більше віддавався своєму при-

ємному, але вельми шкідливому пороку. Дійшло до того, що в шостій клясі він прилюдно на лекціях французької мови, не соромлячись товаришів, ба навіть на розвагу їм, онанував. Пам'ятаю один епізод, схожий на трагікомічну пантоміму. Коли викликаний до катедри якийсь учень не міг перекласти французького слова, зграбна вчителька, на прозвисько Канарейка, повела короткозорими очима по клясі і спинилась поглядом на М'ялі.

— М'яло, перекладіть.

Саме в цей час М'яло перебував у трансі своєї ненормальної пристрасти, уп'явшись божевільними очима в гарненьку вчительку французької мови. Він підвівся, ледве встигнувши запхати в ширіньку грішне тіло, густо почервонів по самі вуха й мовчав.

Учителька, відчувши щось непристойне, тихо сказала:

— Вийдіть, М'яло, з кляси...

М'яло непевною ходою пройшов між партами й катедрою, не спускаючи з учительки несамовитих очей, а та, зіщулившись, дивилась переляканим поглядом слідом за ним, мов кріль на пашу полоза, поки за М'ялом не зачинились двері. Тільки тоді вчителька оговталась і, важко зідхнувши, повела далі свою лекцію.

Не дивно, що ніхто в клясі не мав охоти товаришувати з М'ялом, та й сам М'яло не виявляв наміру будь з ким зближуватись. Єдиний я становив виняток; мені було жаль цього нещасного хлопця, і я поводився з ним так само, як і з усіма в клясі, а якщо хто починав глузувати або висміювати М'яла, я ставав на оборону й рішуче припиняв знущання. М'яло оцінив це і всім серцем прилинув до мене, ставши зі мною абсолютно щирим. Він попав у зачароване коло. Знаючи свою потворну зовнішність, він і гадки не припускав, що його зможе нормально покохати колись якась дівчина, через що він не задивлявся на вродливих гімназисток, а покладався лише на продажну коротку любов повій у майбутньому, а тим часом вдавався до онанізму. Спрагло прочитавши «Статеве питання» Фореля, М'яло дізнався, що його порок призводить до імпотенції, і після кожного чергового гріха в нього поставало питання, чи не занадто далеко він зайшов у своєму падінні й чи лишається в нього хоч якась здатність до нормального злягання з будь-якою жінкою, чи він вичерпався украй. Це змушувало його ще раз перевіряти свою здатність і ще раз думати потім, якою мірою він зменшив свої шанси для майбутнього статевого життя...

Про все це М'яло щиро признавався мені, і я намагався

всіма силами розраяти його й віднаджувати бідолаху від його згубної звички. Частково це вдавалося мені, але тільки частково, бо Сашкова думка раз-у-раз поверталась до цього клятого питання.

Якщо у восьмій клясі більшість учнів цікавилася політичним життям, то М'яла це зовсім не обходило. За всіх життєвих проблем його захоплювала тільки одна: зможе він у майбутньому, як усі, жити нормальним статевим життям чи він сам уже звів себе нанівець? До всього іншого він був цілком байдужий.

І ось, не знати чому М'яло став запеклим ворогом незлостивому Крисі. Може, застосовуючи теорію Фройда, М'ялo намагався екстраваґантними вчинками компенсувати свій ганебний ґандж, а може, це було щось інше, але кожного разу, як Криса входив до кляси на лекцію, М'яло на весь голос зустрічав його своєрідним привітальним маршем: «Гоп, Криса...» — а далі йшли такі непристойні слова, що їх не витримав би жодний папір. Криса, безперечно, чув усю цю гидоту на свою адресу, але через дивний акустичний дефект свого слуху був певний, що це виспівує не М'яло, котрий стояв за третьою партою праворуч, а тихенький, гладкий син крамаря Бойка, що сидів на першій парті проти катедри й нічим особливим не відзначався.

Криса сідав на катедру й гнівно казав Бойкові:

— Бойко, перестаньте бешкетувати!

Ніякі запевнення Бойка, що він нічого поганого не робить, тільки ще більше дратували Крису:

— Вижену геть із кляси й поставлю одиницю!

Бойкові нічого не лишалось, як благати М'яла припинити виспівувати свої зустрічні марші Крисі, але М'яло не міг відмовити собі в приємності непристойно вітати Крису, і Криса й далі входив у клясу під вигуки «гоп, гоп!», сідав на катедру й сердито казав доведеному до розпачу Бойку:

— Ви знову, Бойко, бешкетуєте? Це дуже погано для вас закінчиться!..

Звісно, Бойко не міг сказати Крисі правди, бо цього не дозволяла сувора товариська етика. Тільки під впливом моїх переконувань, що нечесно, користуючись хибою Крисиного слуху, пускатись на оті дурощі, ховаючись за спиною безневинного Бойка, М'яло вгамувався, хоч інколи зривався, побачивши Крису на порозі кляси, але після першого вигуку «гоп!» замовкав, а Криса, як і перше, підозріливо поглядав на принишклого Бойка.

У восьмій клясі, коли ми, гімназисти, зацікавились полі-

тикою і спрагло читали газети, де публікувались опозиційні виступи в Державній думі Мілюкова, Чхеїдзе й Керенського, М'яло зовсім не цікавився ними, ніби то все відбувалось не те що в якійсь іншій країні, а на далекій планеті, і його абсолютно не обходило. Не збудили його й не зворушили бурхливі події Лютневої революції — він не брав участи в нічних патрулюваннях по місту, коли розбіглась старорежимна поліція і її замінили гімназисти двох старших клясів, його не видно було ні на гімназіяльних мітинґах, ні на зборах учнів-українців. Єдиним питанням, що завжди стояло перед ним, було давнє — чи він остаточно вичерпав свою потенцію, чи ще лишилась якась маленька надія на нормальне статеве життя.

Після закінчення гімназії ми розлучилися з ним: я поринув у просвітянську діяльність, потім подався до Харківського університету, а далі до українського війська, тоді як М'яло лишився, мов заворожений, на Охтирщині.

У круговерті політичних подій, змін влад на Україні, зустрічей з багатьма новими для мене й досі не відомими людьми я забув про М'яла, а на весні 1920 року, повернувшись до Охтирки, я зустрівся з поодинокими гімназистами, що вчилися разом із М'ялом і знали його дальшу долю. Те, що я почув від них, так мене вразило, що мені важко було повірити, і тому я спеціяльно поїхав у село Білку за 28 кілометрів від Охтирки до батьків М'яла дізнатись про їхнього сина правду. І ось що вони розповіли мені.

Коли взимку 1919 року прийшла на Україну вдруге Червона Армія й встановилась Радянська влада, М'яло мов прокинувся від тривалої летаргії. Він раптом захопився політичним життям, уважно читав газети й старанно вивчав програму Комуністичної партії більшовиків і ковтав безліч політичних брошур, що сипались на людність, мов із рога достатку. Ніхто М'яла не аґітував, батьки були з переконань демократами, і будь-яка диктатура, навіть диктатура пролетаріяту, не імпонувала їм, а їхній син Сашко дедалі більше проймався ідеями Комуністичної партії і, нарешті, поїхав до Охтирки й подав заяву про вступ до партії. Його охоче прийняли, бо в більшовиків бракувало інтеліґенції, та й соціяльне походження М'яла — від «червоних» піднаглядних за царських часів учителів — було цілком пристойне, щоб його прийняти одразу, навіть без кандидатського стажування. Він міг би лишитись у Охтирці й комісарювати десь у наросвіті, але він попросився на фронт, хоч у гімназії терпіти не міг військової муштри, запровадженої в старших клясах під час війни.

У Червоній Армії нашого М'яла, як людину з середньою освітою, але без усякої військової підготовки, призначили комісаром піхотного полку, що вирушав на денікінський фронт. Полк складався здебільшого з рекрутів, набраних у центральних губерніях Росії, та мобілізованих до Червоної Армії офіцерів старої російської армії. Вищому командуванню полк видавався не цілком певним, про що попередили М'яла, сказавши йому, що полк, куди його виряджають, скидається на редиску: зовні червоний, а всередині білий, і тому комісарові треба матися на обачності.

Хто зна, як склалися стосунки полкового комісара М'яла з командним складом і червоноармійцями, — гадаю, що навряд чи М'яло здобув там симпатії, бо, звикнувши ще в гімназії до всяких кпинів, до того ж бувши попереджений про цей полк під час призначення, М'яло, певно, ставився підозріливо до всіх, а це, звісно, не подобається людям. Так чи так, а коли на денікінському фронті стався ворожий прорив, полк, де комісарював М'яло, кинули затикати ту небезпечну дірку...

Як і слід було сподіватись, полк не витримав натиску білих, став відступати, а далі почали розбігатись червоноармійці й переходити до ворога офіцери. М'яло, побачивши, що кулеметник покинув свій кулемет і побіг за іншими, кинувся до кулемета. Шквальним вогнем він став косити ворожі лави, гадаючи своїм прикладом спинити втікачів його полку. Але марно: ніхто на нього не звертав уваги й у паніці біг далі. М'яло лишився, прикипівши до кулемета, один на полі бою, поки донські козаки, промчавшись десь із флангу, наскочили на М'яла з тилу й порубали його на шматки...

Що це? Яскравий зразок фройдівської компенсації неповноцінної людини чи щось інше? Ні. Я схильний думати, що це один із тих випадків, коли Жовтнева революція силою своїх гасел про цілковиту перебудову світу підіймала мало не з могили, здавалось, зовсім загиблих людей і підносила їх до вершин самовідданости й героїзму.

«КІННИЙ МІЛІЦІОНЕР»

Це тільки на перший погляд Беймбет Кунанбаєв видається дикуном і відлюдком, але досить придивитись до нього пильніше, спробувати поговорити з ним, як побачиш, що цей літній казах, якому перейшло вже за п'ятдесят, є добродушна, але вельми скривджена в житті людина. Так скривджена, що й досі не може очуматись, дарма що відтоді, як заподіяно йому страшну кривду, минуло вже чотири роки. Легко сказати — чотири роки, а скільки за цей час випало лиха на бідолашного Беймбета! Скільки довелось йому зазнати поневірянь, голоду, холоду, муки, куди тільки не носило його скаламучене житейське море, мов безвільну тріску, в які сніги й морози не закидало Беймбета! Якби хтось сказав йому раніш, що все це станеться з ним насправді, а не насниться в гарячковому страшному сні, Беймбет не повірив би. А ще ж треба шість років дожидати, коли він знову зможе повернутись у свій степовий аул, спати не на верхніх нарах, а в юрті, на кошмі, пасти коні, пити кумис, відкочовувати влітку на свіжі пасовиська в гірський район Алатау... Та й чи діждеться того Беймбет, чи витримає ще шість років, коли й протягом чотирьох у нього так надломилось здоров'я, що Беймбета вивели з шахти як непридатного до важкої підземної роботи й поставили працювати на поверхні — у вентиляції.

Робота ця неважка, та, власне, й ніякої роботи нема: виведуть Беймбета разом з іншими за таборову зону, поставлять біля шурфу, через який скидають у шахту кріпильне дерево, й лишать його під нагляд конвоїра з дудоргою.[1] Біля шурфу розкарячив чотири залізні ноги вентилятор, що його має пильнувати Беймбет: увімкнути рубильник, щоб венти-

[1] Дудорга (*кримін. жаргон*) — рушниця, гвинтівка.

лятор нагнітав у шахту свіже повітря, й коли-не-коли помацати залізні боки вентилятора — чи не перегрівся мотор. Якщо це взимку чи ранньої весни, Беймбет повинен назбирати трісок та всякого ломаччя, що лишилось од кріпильного дерева, й розвести багаття, бо треба грітись конвоїрові й самому собі. Оце й уся робота, а далі сиди і думай невеселу думу. Беймбет і побалакав би з конвоїром про те, про се, але конвоїрові з ВОХРи[1] не годиться розмовляти з в'язнями, та, коли б той і переступив з нудьги через заборону, Беймбет однаков не зміг би з ним розговоритись. На заваді стала б російська мова, котру Беймбет, людина з глухого, віддаленого аулу, зовсім не знав до ув'язнення, а, опинившись у таборі, відчув себе застарим, щоб вивчити її до пуття.

Певна річ, за чотири роки Беймбет навчився сяк-так висловлювати по-російському свої бажання, й у нього утворився невеликий запас російських слів, але які ж ці слова, підхоплені з таборового оточення, непевні, ба навіть небезпечні!

Занедужав якось Беймбет — кололо в боці й судомило ногу. Ледве дійшов до медпункту, де, дочекавшись з бідою своєї черги, каже лікарці:

— У боці мені дуже х...

Лікарку аж пересмикнуло всю від такого непристойного слова, та ще з уст літнього казаха.

— Це що таке, Кунанбаєв? Як ти смієш так висловлюватись? Я тебе й слухати не хочу!

Не вірить, мабуть, лікарка Беймбетові, думає, що він з якоюсь мастиркою[2] прийшов, щоб закосити[3] звільнення. Але, якщо лікарка не звільнить Беймбета від роботи, як йому працювати в шахті, коли він ледве на ногах стоїть? І Беймбет став благати:

— Поліно Сергіївно! Я не косарик,[4] ні, косити не треба, недобре це. Я правду кажу: мені джуда джаман![5] — вихопилося в нього з одчаю по-казахському, але похопився, що лікарка не зрозуміє його, й знову повторив непристойне російське слово.

Сама засуджена за щось на десять років, лікарка Старовєрова не терпіла цинічної таборової лайки й була б прогна-

---

[1] ВОХРА — воєнізована таборова охорона.

[2] Мастирка (*кримін. жаргон*) — штучна рана чи опух, щоб дістати звільнення від роботи.

[3] Закосити (*кримін. жаргон*) — незаконно, симулюючи, дістати звільнення від роботи.

[4] Косарик (*кримін. жаргон*) — симулянт.

[5] Джуда джаман (*казах.*) — дуже погано.

ла Беймбета, якби позад нього в черзі не стояв колишній адвокат Гостицький, що, посміхаючись, пояснив лікарці:

— Та він же інакше й не може сказати, Поліно Сергіївно. Це невинне дитя природи трохи вже перевиховалось у виправних таборах, і ось маєте наслідки...

Лікарка, все ще сердито поглядаючи на Беймбета, натерла йому бік якоюсь мастю, записала на звільнення від роботи, але наостанку насварила ще раз:

— Дивись мені, Кунанбаєв, щоб я від тебе більше такого не чула!

От і говори після цього по-російському, де раз-у-раз можеш ускочити в халепу через якесь ніби звичайне, а насправді дуже підступне слово! Надто коли говориш з начальниками. Єдине тільки й є в росіян певне слово — «давай». Його і начальство раз-у-раз каже: «давай на допит», «давай на етап», «давай на роботу»; і навіть коли в'язневі випадає зрідка щось приємне, однаково — давай: «давай у лазню», «давай одержуй посилку». Цим словом і користується Беймбет у всяких життєвих випадках — чи то просить у їдальні свою порцію баланди, добродушно кажучи «давай-давай-давай», чи коли конвоїр біля шурфу накаже розвести багаття коротким «давай вогонь», Беймбет і тоді відповідає погідливо: «Давай-давай-давай», — хоч конвоїр після цього підозріло скошує на нього очі: чи не кепкує з нього ця азіятська контра?..

Ось тому й мовчить здебільшого Беймбет. Залізе в бараці на свою верхотуру — верхні нари, куди загнали його спритніші молодші в'язні, сяде на розстеленому старому бушлаті по-турецькому й думає.

І досі в пам'яті йому та ніч, коли в аул приїхали по Беймбета на машині росіянин у цивільному й казах у кожушку з наганом при боці. Перевернули шкереберть усе в юрті, чогось шукаючи, й, нічого не знайшовши, повезли Беймбета спочатку в Джамбул, а далі в Алма-Ату.

Ще раніш, так само вночі, забрали в аулі вчителя й колгоспного зоотехніка, і люди не знали, що й думати. Що ж воно тепер кажуть в аулі про Беймбета, котрого всі знали як доброго, лагідного чоловіка, що нікому не завдав ніякої шкоди, ніколи нікого не образив? Сказати б, помилково забрали його, припускаючи, що Беймбет щось украв або переховує чуже, так ні ж — нічого чужого у Беймбета не знайшли, лиш узяли давню-предавню газету, в яку жінка загорнула колись хустину, куплену на базарі в Джамбулі для маленької єдиної доньки: коли підросте й стане дівкою на виданні, тоді й носитиме, а покищо хай лежить у скрині.

Незрозуміло було, чому взяли не хустину, що коштувала таки добрячих грошей, а газету, нікому не потрібний папір, що його досить у всякого начальника? Та чи не в тому газетному папері й таїлася та лиха сила, що призвела Беймбета до його дальших поневірянь? Не раз на допитах в Алма-Аті слідчий потрясав тою газетою й гримав з огидою на Беймбета: «Ах ты ж, левосерый конный милиционер!»

Що таке «левосерый», Беймбет і досі не розгадав — занадто бо мудре російське слово, але чому слідчий закидав йому службу в міліції, та ще до того ж у кінній, Беймбет не міг зійти з дива. Та й хіба за службу в міліції карають? Ні в тюрмі, ні на етапах, ні в таборі Беймбет ще ні разу не бачив колишнього міліціонера. Всяких людей доводилось йому зустрічати по цей бік життя — колгоспників, робітників, учених, навіть з начальства попадались часом в'язні, але міліціонера жодного. В аулі, де жив Беймбет, взагалі не було міліції; у Джамбулі, куди зрідка приїздив на базар Беймбет, йому траплялося бачити міліціонерів, але він завжди бокував від озброєних людей. Діла до них у Беймбета не було, а випадково з ними стикатися не слід: за тими, що мають шаблю й наган, стоїть право й сила, і ліпше бути від них подалі.

І все ж слідчий вважав його за кінного міліціонера...

Беймбет таки побачив учителя з їхнього аулу. В Алма-Аті на зводинах, де їх звели вдвох, щоб вони призналися в своїх злочинах, викриваючи один одного.

Учитель, змарнілий, блідий, видно, чимсь дуже наляканий, говорячи по-російському, стверджував, що він сам і Кунанбаєв таки були «левосерыми». Хоч як напружував думку Беймбет, але так і не міг збагнути значення того загадкового російського слова й тільки, знай, торочив, що він ні в кінній, ні в пішій міліції ніколи не служив... Розпитати вчителя про «левосерого» Беймбетові не вдалося, бо їх швидко розвели по різних камерах. Звели їх ще раз усіх трьох — Беймбета, вчителя й зоотехніка — на суді, але там розмовляти підсудним між собою не дозволялося, й Беймбет нічого не міг розпитати в учителя. На суді вчитель хоч і говорив по-російському, та Беймбет зрозумів, що він визнав себе за «левосерого», зоотехнік щось заперечував, а Беймбет був ні в тих ні в сих, проте це не допомогло нікому з них, і суд одважив кожному по десять років далеких таборів.

Хтозна, може, вчитель і справді був якимось «левосерым», — він чоловік учений, знав не тільки арабське письмо, а й російське, і Беймбетові до нього не рівнятись. Але чого

Беймбета приплели до цієї дивної історії? Не інакше як хтось щось набрехав на Беймбета. Але для чого? Хто? Адже Беймбет ні з ким не сварився, нікому не заподіяв шкоди...

І знову думки, гадки, припущення, від яких тільки болить голова, але так ні до чого й не додумаєшся.

Особливо напосідають на Беймбета думки й спогади на весні, коли й у Букачачі починає пригрівати ясне сонечко й навіть у дворі таборового пункту крізь затоптану багатьма ногами землю пробивається зелена травичка. В такі дні Беймбет не витримує своєї вимушеної самотности, злізає з своєї верхотури, підходить до колишнього колгоспного рахівника відкілясь з України, Бондаренка, й сідає поряд нього на нарах.

Трохи помовчавши, Беймбет глибоко зідхає й каже:

— Ех, Бондаренку, якби ти бачив, як у нас у цю пору росте трава в степу, а степом іде один верблюд, а за ним другий, третій, четвертий, а збоку біжить маленьке верблюденя й скубе зелену травичку, — ти б плакав великою сльозою!..

Бондаренко не глузує з Беймбета, не проганяє його, як інші, він тільки мовчки хитає головою на знак згоди й пише далі, підклавши під папір диктову дощечку собі на коліна. Пише він у вільний від роботи час скарги в'язням і на тому трохи заробляє грошима або продуктами з посилок. У бараці є ще один чоловік, що пише людям скарги, — це колишній адвокат Гостицький, що знається на законах і має навіть маленьку книжечку Кримінального кодексу. Але, хоч як переконливо пише Гостицький, доводячи, що слідство й суд підійшли до справи обвинуваченого однобоко, не врахували, мовляв, того й того, а до того ж ще й порушили якусь статтю Кримінально-процесуального кодексу, відповідь на його скарги одна й та ж сама: підстав для перегляду справи нема. Навіть самому собі, не зважаючи на неодноразові скарги, він не може добитись бодай зменшення строку. Через те Гостицький мало популярний як с к а р ж н и к, і до нього звертаються по допомогу або новаки в таборі, або велемудрі інтеліґенти, яких густо згребла останнім часом у табори єжовська мітла.

Зате Бондаренко зажив серед в'язнів великої популярности своїми скаргами, й до нього звертаються навіть з інших таборових пунктів, обіцяючи за написання скарги добру винагороду. Пише він без усяких юридичних дефініцій, не посилаючись ні на статті Кримінального кодексу, ні на урядові постанови, а просто: мене тяжко били на слідстві, і я наговорив на себе чортзна-що. А насправді я не такий, а он

який. Тут Бондаренко коротко викладає біографію засудженого й наприкінці звичайно пише: «І де це в радянському законі сказано, що людей можна мучити й змушувати їх казати на себе неправду? Це ж не старий режим!..»

Дехто побоювався, як би такі гострі вислови не призвели до біди, й на того, хто скаржиться, не впала з Москви ще більша кара, але чи Бондаренкова немудрована писанина розчулювала когось у верховній прокуратурі та у Верховному Суді, чи просто в Бондаренка була легка на скарги рука, — не раз уже бувало, що людині зменшували строк, а одного разу навіть зовсім випустили на волю в'язня, що мав за плечима аж п'ятнадцять років далеких таборів.

От якби написав Бондаренко й Беймбетові скаргу — може б, і його швидше пустили в рідний аул! Така думка не раз уже западала Беймбетові, він і сьогодні підсів до Бондаренка не тільки для того, щоб поділитись спогадами про весняний казахський степ, а й з практичною метою — попросити написати йому скаргу. Але як до цього підійти? Адже за написання скарги годиться віддячити, але що може дати Беймбет, коли в нього нема ні грошей, ні посилок він не одержує?

Відколи забрали Беймбета з аулу вночі, і сліду від нього не лишилось. Ні жінка з донькою не знають, куди він подівся, ні Беймбет не уявляє, чи вони ще живі, що роблять, з чого хліб їдять... Хоч би хтось із Казахстану тут був, то, може, Беймбет і довідався б щось про рідню, але на весь таборовий пункт він тільки один казах. Усі інші з різних країв, про які Беймбет і не чув раніш у своєму аулі. Багато було казахів у алма-атинській казармі, чимало їхало їх з ним степами, та всіх їх розтрусило на довгій дорозі, що тривала мало не місяць, і в Букачачу привезли з Казахстану тільки одного Беймбета.

Але скаргу конче треба писати — може ж, і на Беймбета зглянеться якщо не аллах на небі, то прокурор у Москві. І Беймбет нарешті зважується просити:

— Слухай, Бондаренку, давай пиши скарга. Скільки скажеш, стільки буду давай тобі балик і горбушка.

Баликом Беймбет називає по-казахському шматочок солоної риби горбуші, що дають в'язням на обід, а горбушкою в'язні звуть хлібну пайку. Не така вже це й знадна плата, бо й горбушка в Беймбета не шахтарська тепер, а поверхнева, важить якихось там шістсот грамів, і хоч Беймбетові доведеться жити якийсь час надголодь, це йому не первина — аби тільки погодився взяти таку плату великий майстер у справах скарг Бондаренко.

— Скаргу, кажеш? — питає замислено Бондаренко, чухаючи потилицю.

— Скарга, скарга! — збадьорішав Беймбет, що діло ніби йде на лад. — Давай, пиши! Балик, горбушка тобі — скільки скажеш.

Бондаренко ще подумав, зідхнув і погодився. Що ж, у таборовій житусі знадобиться й зайвий хліб з горбушею...

Через кілька днів Бондаренко покликав до себе на нари Беймбета й почав розпитувати:

— Ну, так кажи, що саме тобі шили,[1] щоб я знав, як писати.

Бондаренко поклав на коліна диктову дощечку з вирваною із зошита сторінкою і взяв олівця.

— Слідчий шив міліцію. Казав: «Ти, Кунанбаєв, «левосерый конный милиционер», а я ні в кінній, ні в пішій міліції не служив. Неправду казав слідчий...

— Стривай, стривай, — спиняє Беймбета Бондаренко, який нічого не може второпати. — Який «конный милиционер»? А що таке «левосерый»?

— Слідчий так казав, так писав; суд казав — «левосерый», десять років давав... — розводить руками Беймбет і знову повторює: — А я ні в кінній, ні в пішій міліції не служив.

Бачачи, що з уст Кунанбаєва нічого не добереш, Бондаренко каже:

— Доведеться до трудила[2] йти — розпитати про твою справу, бо щось ти не так кажеш.

— Усе так, усе так! «Левосерый конный милиционер», а я ні в кінній, ні в пішій... — запевняє Беймбет, і Бондаренко вірить йому, але від цього густий туман у загадковій справі, що зацікавила вже й Бондаренка, не розвіюється.

Увечорі він пішов до завурче спитати, за якою статтею засуджено Беймбета.

Завурче дістав із шафи формуляр з/к Кунанбаєва й каже:

— Стаття 58, пункти 10 і 11, цебто контрреволюційна агітація й контрреволюційна організація, до того ж ще й 5 років по рогах.[3] А що таке?

Бондаренко розповів про незрозумілого «конного милиционера», але завурче зневажливо махнув рукою:

---

[1] Шили (*крим. жаргон*) — обвинувачували в тій провині, якої нема.

[2] Трудило (*крим. жаргон*) — помічник начальника таборового пункту по труду; офіційно — завурче, цебто завідувач обліком і розподілом на працю в'язнів.

[3] По рогах (*крим. жаргон*) — поразка в правах після відбуття кари.

— Бреше, падло! Звик морочити слідчим голову, то й тут темнить.[1]

Не добившись нічого в завурче, Бондаренко, якого став доймати запал слідопита, звернувся до Гостицького, хоч звичайно уникав радитися з ним в юридичних справах.

— «Конный милиционер»? — стенув плечима Гостицький, одягаючись на нічну зміну. — Може, вилаяв якогось міліціонера або дав чи не дав хабара? — висловив здогад Гостицький, і Бондаренко побіг одразу питати Беймбета:

— Кунанбаєв! А може, ти вилаяв якогось кінного міліціонера? Пригадай добре.

— Ніколи й не говорив ні з яким міліціонером.

— Може, калим давав?

— Калим джок,[2] — відповів по казахському Беймбет, почувши з уст Бондаренка рідне слово «калим».

Так і не з'ясувавши нічого, Бондаренко поспішив і сам на нічну зміну, щоб дорогою до шахти поговорити ще з Гостицьким.

— Мені здається, суть не в «міліціонері», а в чомусь іншому. Може, це був якийсь вигук, що його часто чув Кунанбаєв від слідчого, але розтлумачив по-своєму, — промовив замислено Гостицький і додав: — Але це належить не так до сфери юстиції, як до звичайних кросвордів, а я не мастак їх розгадувати.

Проте наступного ранку Гостицький, повернувшись з роботи й, видно, сам зацікавившись цією юридичною крутиголовкою, підійшов до Бондаренка:

— А чи не означає цей «конный милиционер» контрреволюціонера?

Вони обидва підійшли до Беймбета, й Бондаренко нетерпляче спитав:

— А може, слідчий казав тобі, Кунанбаєв: «контрреволюціонер»?

— А так, так! Сказав: «конный милиционер», — ствердив Беймбет.

— Ну, ось бачите! — розвів руками, посміхаючись, Гостицький. — А тепер треба розшифрувати «левосерого».

Та «левосерый» ніяк не піддавався тлумаченню. Хоч як прикидали його і Гостицький, і Бондаренко, але нічого з того не виходило. Збивав з пантелику невиразний колір — сірий,

---

[1] Темнити (*кримін. жаргон*) — плутати, пантеличити, казати про щось не так, як воно було насправді.

[2] Калим джок (*казах.*) — не було калиму чи якоїсь виплати.

що був основою інкримінаційного прикметника. Усякий інший колір ще можна було зрозуміти: червоний — щось революційне, чорний — ідеться про анархізм, навіть зелений — чимось зв'язаний з ісламізмом, але сірий? Та ще до того ж — лівосірий?..

— Нічого не доберу в цій нісенітниці! — стенув плечима Гостицький і вже хотів був іти, але спинився й порадив Бондаренкові: — А ви спитайте про «левосерого» нашого вихователя Дєлова...

— А що може сказати цей зледачілий придурок?[1] — здивувався такій несерйозній пропозиції від серйозної людини, за яку всі вважали Гостицького, Бондаренко.

— Не кажіть, не кажіть так, — заперечив Гостицький. — По перше, Дєлов — колишній оперативник органів, тільки прокрався й одхопив за це десятку. Не виключена можливість, що він знає секрети специфічної термінології. По друге, він, здається, працював якийсь час у Казахстані.

І все ж Бондаренко мало сподівався на придатність Дєлова в цій загадковій справі, але іншої ради не було, і хоч-нехоч він пішов шукати Дєлова.

Знайти вихователя Дєлова в таборовому пункті було нелегке діло.

Засуджений за побутовий злочин, Дєлов належав до привілейованої частини в'язнів і не був зв'язаний ні з місцем роботи, ні з якимись певними обов'язками. На цьому таборовому пункті, де зосереджені були політичні злочинці, він почувався у ворожому оточенні. Знаючи наперед, що перевиховати цих людей, які вважають себе за невинно засуджених, однаково не можна, вихователь Дєлов обмежив свою діяльність роздаванням газет та листів і неодмінною присутністю на розводах і перевірках. Порядком виховного нагляду він частенько заходив до хліборіза й на кухню і виходив відтіля ситий і задоволений. Таке дозвільне життя призвело до того, що Дєлов сам став подумувати про потребу якось активізуватись. Надто після того, як хтось на дверях його комірчини написав олівцем: «У Дєлова нет дєлов». Це, безперечно, була явна контрреволюція, і не завадило б на автора напису завести нове таборове діло, але як ти його знайдеш серед маси замкнутих у собі людей?

А втім, може, саме це й спричинилось до того, що Дєлов зацікавився Беймбетом та його справою.

---

[1] Придурок (*кримін. жаргон*) — в'язень, що перебуває в привілейованому становищі й не працює фізично, належачи до таборового начальства.

— Пункт десятий і одинадцятий? — перепитав він Бондаренка. — Але в якій же організації він міг бути?

Вони пішли вдвох допитувати Беймбета.

— Ти в Алаш-Орді[1] був? — суворо спитав Дєлов, але простодушний Беймбет заперечливо захитав головою:

— Ні в Алаш-Орда, ні в Кзил-Орда[2] ніколи не бував. Тільки в Джамбул на базар їздив.

— Значить, Алаш-Орда відпадає, — промовив, роздумуючи, Дєлов. — А ти есером не був часом? — спитав він підозріло й пошепки пояснив Бондаренкові: — У Казахстані траплялись з таким обвинуваченням, але то були здебільшого росіяни...

— Сером? — здивовано перепитав Беймбет і приклав долоню до вуха, щоб краще розчути дивне слово. — Сером не був. Колгоспником був, пас коні, вівці...

— А може, ти «левый эсер»? — допитливо прищулив око Дєлов, і Беймбет одразу закивав головою:

— Так, так, слідчий казав: «Ты левосерый конный милиционер», — а я ні в кінній, ні в пішій...

— Ну, тепер усе ясно, йому сказано: «Ты левый эсер, контрреволюционер», — закінчив консультацію Дєлов і пішов із барака в своїх виховательських справах до хліборіза.

— Мн-да, політик!.. — саркастично процідив Гостицький, що здалека спостерігав сцену допиту, а Бондаренко, задоволений, що нарешті з'ясовано провину Кунанбаєва, сів з ним поряд на нарах писати скаргу.

— Давай-давай! — радісно потирає долоні. Беймбет, щасливий, що і йому напишуть скаргу. — Так і пиши: ні в кінній, ні в пішій міліції не служив...

---

[1] Алаш-Орда (*казах.*) — єдина націоналістична, контрреволюційна партія в Казахстані за перших років революції.

[2] Кзил-Орда — обласне місто в Казахстані.

ТРИ ЧЕЧЕНИ

У букачачинському таборі ГУЛАГу відбували десятирічне покарання троє братів чеченців, чи, як їх називали, чеченів. Старшому Алі було десь під п'ятдесят років, середульшому Ахметові — сорок, а наймолодшому Мустафі нещодавно минуло тридцять. Злочин їхній полягав у тому, що вони втрьох зарізали уповноваженого по колективізації, і їм не минути б розстрілу, якби родичі, скинувшись грошима по дванадцяте коліно, не захабарили б кого слід, і братам хоч і дати по десять років ув'язнення кожному, але замінили статтю «терор» на «розбій». Протягом довгого етапу з далекого Кавказу до північного табору в центрі Сибіру чеченців зовсім обскубли: де поділися їхні гарні бешмети, черкески з газирями, вузенькі паски із срібними насічками! Лишились тільки чорні шапки-папахи, через які чеченців можна було здалека пізнати.

Букачачинський, табір шахтовий, на поверхні роботи дуже мало: бухгальтерія, лямпова, де видавали шахтарям лямпи й акумулятори, та маленький тартак, так звана пилорама, де порались три-чотири робітники. Кожен новоприбулий етап в'язнів спускали в шахту добувати вугілля. Така ж доля чекала й трьох братів чеченців. Але кавказькі верховинці, що звикли працювати в горах, високо над землею, виявились зовсім непридатні для праці під землею. Вони навіть не доторкнулись до кайл і лопат і цілу зміну сиділи, схиливши голови в папахах, похнюплені, мов приречені. Довго морочилося з ними шахтове начальство, не знаючи, куди поставити чеченців, щоб вони хоч трохи працювали, нарешті комусь спала на думку прекрасна ідея: зробити чеченців колобочниками. Для вибухових підземних робіт треба заготовляти колобки, цебто глиняні кулі, з яких вибухівники беруть

потрібну кількість глини, щоб замазувати отвори в породі або вугіллі перед тим, як зробити вибух. Для цього між шахтою, лікарнею та дальшими бараками з в'язнями стояла невелика халупка, в якій заготовляли ці колобки. Сюди й перевели чеченців. Така робота була їм до вподоби, діло в них пішло на лад, і чеченами стало задоволене і начальство, й вибухівники.

Усе йшло гаразд, але через якийсь час сталась пригода, що змусила начальство замислитись, чи можна чеченців тримати далі на такому жвавому місці, де стільки виявилось спокус для трьох братів, наділених палким східнім темпераментом.

У таборовій лікарні працювала медсестрою дівчина на прізвище Берьозкіна, що зовсім їй не пасувало. Їй би зватись Жабоєдова чи Жабокрячева, бо обличчям вона була потворна, справді щось жаб'яче прозирало в ньому, через що, не зважаючи на сприятливі умови лікарняного гуртожитку, вона була єдина, за якою ніхто не упадав, тоді як навколо вихрились усякі романтичні історії, але що вдієш, коли хтозна за яку провину доля пустила її у життєвий тираж з такою майже непристойною зовнішністю!..

Одного разу Берьозкіна проходила неподалік від колобочної. Її здалека побачили чеченці й стали заманювати до себе. Показували гаманці, ляскали по них долонями, махали руками, бо до негарного обличчя чеченам було байдуже — їм потрібне було інше.

Природна жіноча потреба чоловічих пестощів змусила Берьозкіну недовго роздумувати, і вона, майже не вагаючись, пішла на запрошення чеченців. Ті замкнули колобочну й узяли не займану досі дівчину в кілька пекельних обертів, пустивши її по своєму вузькому колу.

Бідолашна Берьозкіна потрапила в таку крутоверть східньої пристрасти, яка не могла їй наснитись навіть у кошмарному сні. Натішившись досхочу, чеченці сунули їй за пазуху десять карбованців і, ледве притомну, виставили з колобочної. Йти вона не могла й сяк-так доповзла до лікарні, де й пролежала десять днів, здригаючись від конвульсій, коли при ній хтось не тільки говорив щось про чеченців, а навіть просто вимовляв слово «Кавказ»...

Пригода з Берьозкіною стала широко відома, і начальство мусило думати, куди прибрати чеченців з колобочної: адже повз них інколи проходили вільнонаймані жінки, і не можна було допустити, щоб вони також зазнали хижацько-пристрасних чеченських обіймів: з цього могли виникнути

великі прикрощі для адміністрації шахти й керівництва табором.

І тут комусь із начальства спало на думку: а чи не поставити чеченців сторожами на базу постачання?

База постачання, де я працював помічником бухгальтера, містилася в центрі великої таборової зони; тут була хлібопекарня й комори з продуктами й одягом та взуттям для в'язнів, відціля забезпечувались усім потрібним три таборові пункти й лікарня. Усе було б гаразд, якби не одне лихо, з яким не могло дати собі ради начальство: щоночі на базу постачання робили наскок блатярі. Перелізши через високий паркан, вони зламували замки на коморах і брали там усе, що їм заманеться. Завели були проти цих злодюг здоровенного собацюру-вівчарку, якого спускали на ніч з ланцюга, але злодюги дібрали способу знешкодити пса: ліву руку в зимовій рукавиці обмотували всяким ганчір'ям, щоб вона ставала схожа на ляльку. Озброївшись такою «лялькою», блатяр спокійно йшов назустріч здоровенному собаці, і коли той ставав на задні лапи, щоб укусити злодюгу за горло, блатяр спокійно запихав йому в пащу цю свою «ляльку». Осатанілий собака шматував зубами ганчір'я, щоб дістатись до людського тіла, а в цей час злодюга спокійно правою рукою з гострим ножем розпорював псові черево. З вивареними тельбухами собака падав додолу й тут же здихав, а блатяр після цього міг спокійно хазяйнувати в коморах.

На новій роботі чеченці показали себе як незрівнянні й незамінні сторожі. Жили вони тепер на базі в маленькій комірчині, щоб, виспавшись удень, виходити на варту, як тільки починало смеркатись. Їм наказано було нещадно бити злодіїв, але не вбивати і ледь живих односити в недалеку таборову лікарню конати: вбивство на території бази могло завдати не абиякого клопоту начальству.

Озброївшись ломаками, чи по-таборовому — дринами, брати робили засідки й чекали появи злочинця. Коли нарешті глупої ночі блатяр перелазив через паркан, чеченці давали йому змогу зайти на базу подалі від паркана, а потім по хижому свисту-сигналу середульшого Ахмета кидалися з дринами на злодюгу, якому й на думку не спадало, що він вскочив у пастку. Брати нещадно били дринами свою жертву, і, мабуть, не один труп лишався б у дворі бази, якби старший Алі, вчасно похопившись, не припиняв екзекуції й осатанілі молодші брати не опускали неохоче свої страшні дрини. Ледь теплого, непритомного злодія брати волокли в недалеку лікарню, де той невдовзі віддавав Богові душу...

Такі чеченські розправи призвели до того, що через тиждень блатарі стали обминати базу постачання десятою дорогою, аби не втрапити під чеченські дрини.

Не знаю, чи були вони письменні на своїй батьківщині, але по-російському не вміли ні читати, ні писати й говорили дуже погано. Взагалі були досить дикі. Блатних вони ненавиділи смертельно з часів довгого етапу з Кавказу за те, що ті, користаючись своєю кількісною перевагою в етапному загоні, «розкурочили» братів, поодягавши в них їхній національний одяг. Не інакше як цим можна пояснити той азарт, з яким чеченці розправлялись із спійманими на базі блатними. Тут, як каже приказка, чернеча злоба до гроба.

Якось під час інвентаризації старий чеченець Алі, виспавшись після нічної варти, зайшов до комори, де я й старший бухгальтер переписували канцприладдя та всякі кабінетні речі. Алі побачив великий портрет Карла Маркса. На наше запитання, хто це такий, він, не задумуючись, відповів: «Це цар»...

Цікаво відзначити, що після переселення чеченців на територію бази «жіноче питання» не виникало, хоч на базі працювала завідувачкою взуттєво-швальної майстерні молода, гарна собою жінка Лизавета Петрівна, котра не мала власної провини, а була ув'язнена за свого чоловіка, як член родини високого партійного діяча, розстріляного за якийсь політичний злочин.

Чеченці й помислити не могли повестися з нею, як з Берьозкіною: поперше, вона видавалася їм усе ж таки якимось начальством, а подруге, в цю вродливу молоду жінку шалено закохався, з усім палом свого східнього темпераменту наймолодший брат Мустафа. Він частенько заглядав у маленьку кімнатку взуттєво-швальної майстерні, де Лизавета Петрівна завжди щось писала. Урочисто висипав на стіл перед Лизаветою Петрівною пригорщу горіхів, або родзинок, або цукерок, чи ще якихось ласощів, що їх одержував у посилках або купував в інших «посилочників»... Лизавета Петрівна, мило усміхнувшись, дякувала, але вимагала, щоб Мустафа забрав назад свій подарунок і більше цього не робив, та Мустафа, пожираючи закоханими очима свою неприступну богиню, клав праву руку на серце й незмінно казав: «Не скучай!» Низько вклонявся й миттю зникав, щоб через кілька днів повторити таку ж саму сцену...

«Жіноча проблема» виникла на базі постачання трохи пізніше, коли в прохідній будці посадили в ролі вахтера молоду вродливу бльондинку. Тут східній темперамент чеченців роз-

бурхався на повну силу. Якось мені випало чергувати ніч на базі постачання. Як то належить черговому, я пішов перевіряти, чи висять на коморах замки й чи є на них пльомби, хоч тепер у цьому й не було потреби, бо відколи чеченці оселилися на базі, припинились нічні наскоки злодіїв, але правило є правило і порядку треба додержуватись.

Уже смеркалось, коли я пройшов через прохідну, і тут мене вразила незвичайна сцена: три брати чеченці, притуливши дашком до очей долоні, вдивлялись у віконце прохідної будки, де сиділа білява красуня.

— Алі, Ахмет, Мустафа! Ви чому не стоїте на своїх місцях, а робите тут чортзна-що? — накинувся я на них. Алі й Мустафа ніяково одійшли вбік, а середульший Ахмет, котрий зі мною найбільше спілкувався, підійшов до мене ближче й запально промовив:

— Слухай, Антоненку: ти сидиш, руський баба сидить — білий баба, гарний баба, на голова білий шерсть... Був тюрма — нема тюрма, був строк — нема строк, був стаття — нема стаття!

Очевидно, це мало означати, що, дивлячись на таку красуню, забуваєш усе на світі...

— Так то воно так, але все ж треба йти на свої місця, — відповів я. Чеченці послухались і одразу пішли з дринами у свої засідки.

А втім, «жіноча проблема» незабаром зникла сама собою: білява красуня виявилась непридатною в ролі вахтера на прохідній: її обдурювали всі, кому не ліньки, через що начальство мусило її зняти й поставити на її місце чоловіка. Тільки Мустафа, як і перше, заходив вряди-годи до кімнати Лизавети Петрівни й, висипавши перед нею на столі свій черговий подарунок, промовляв майже наказовим тоном своє постійне: «Не скучай!»

Найбільше зі мною контактував Ахмет. Часто, коли я повертався з роботи, він підходив до мене й незмінно питав:

— Як там війна?

— Воюють... — відповідав я.

— І хто кого?

— То вони нас, то ми їх...

Така невиразна відповідь цілком задовольняла Ахмета, і через якийсь час він знову підходив до мене з таким самим запитанням, і знову моя абстрактна відповідь цілком задовольняла його.

Одного разу, саме на свято Першого травня, він прибіг

до мене в таборовий барак з бази постачання захеканий і схвильований.

Таборове начальство завжди побоюється, що саме Першого травня, коли в'язні перебувають не на роботі, а лишаються купно в бараках, там може статися заколот чи ще якесь неподобство, і через те раз-у-раз навідується в таборові пункти, базу постачання й навіть у лікарню. Цього разу воно приїхало в новій уніформі з погонами (саме тоді в уніформі Червоної Армії запроваджено погони, про що чеченці, звісно, сном-духом не відали).

— Слухай, Антоненку: сам бачив. Сам! Приїхав на базу, а в нього, — Ахмет показав рукою на плечі, де бувають погони, — золото сюди, золото туди. Сам бачив! Що це таке?

— У Червоній Армії запроваджено погони чи, як ти кажеш, «золото сюди, золото туди», — пояснив я.

— Золото сюди, золото туди — закон? — перепитав Ахмет, не ймучи віри почутому.

— Так, це тепер закон, — спокійно відповів я.

— Скажи, Антоненку, а князь, мулла, барашки — закон?

Ахмет вирішив, що коли повернулися в уніформі погони, як то було колись за старих часів, значить, має повернутись і старий лад.

— Ні, Ахмете, князь, мулла, барашки — не закон.

— Не закон? — перепитав здивовано Ахмет.

— Не закон, — ствердив я.

В Ахметовій голові, мабуть, утворилася страшна плутанина, де годі дібрати, що воно й до чого. Він похнюпився й, глибоко замислений, журно пішов від мене...

ЗУСТРІЛИСЯ...

Стрілець ВОХРи, старий уже Пєтухов прийшов цього разу не ввечорі, як завжди приходив до медпункту на прийом, а невдовзі після ранкового розводу. Сів на збитого сяк-так руками таборового столяра-партача дзиґлика, зідхнув і здивовано розвів руки:

— Сам не розумію, Дмитровичу, що воно в мене сьогодні з животом.

— Пронос чи, навпаки, запретилось? — підказав я, щоб швидше збутись непередбаченого пацієнта й піти до стаціонару оглянути шістьох хворих в'язнів, але Пєтухов, чи, як звик я його звати, Порфирій Іванович, і не думав поспішати. Перш ніж відповісти на моє запитання, він подумав трохи й знову розвів руки:

— Сказати б, нічого такого й нема: і їм як належиться, й до вбиральні ходжу по потребі, ну, тільки став примічати якусь пульсацію в животі...

— Бурчить, чи що? — спитав я, вкладаючи Порфирія Івановича на тапчан.

— Умгу, — відповів він кректячи й, не можучи відмовитись від нового слова, що так йому сподобалось, додав: — Пульсацію виробляє.

Я помацав оголений, трохи здутий живіт і переконався, що, крім легкого метеоризму, в мого постійного відвідувача з ВОХРи сьогодні нічого серйозного нема, а прийшов він просто «перевіритись», як це вже траплялося з ним. Мені хотілось виставити невчасного пацієнта з медпункту, але як ти це зробиш, коли я, ув'язнений лікпом, маю лікувати не тільки хворих зеків, а й стрільців ВОХРи, ба навіть звільняти їх від вартування в разі серйозної хвороби. До того ж Пєтухов таки справді часто нездужав. Йому нещодавно перейшло

вже за п'ятдесят, він був добре підтоптаний, і, якби не війна, сидів би собі спокійно Порфирій Іванович у своєму глухому Камишлові десь на Уралі, але два роки тому його мобілізовано й послано служити в таборову внутрішню охорону — ВОХРу, де він з бідою тягне своє службове тягло, нетерпляче дожидаючи недалекої вже перемоги, щоб повернутись до сім'ї у власний дерев'яний будиночок на околиці міста. І що ближче було до кінця служби, то більше й більше облягали його всякі старечі немощі: то ноги вночі судомить, то діймають ревматичні болі, то кашель не дає спокою. Але поза тим йому часто хотілося вирватись хоч на часинку з осоружної казарми, що видовжилась дерев'яним бараком одразу ж за високим парканом зони, й побалакати зі мною про те, про се. Для нього я був не тільки «свій» лікпом, а ще й, як виявилось, знайомий. Рік тому мене, тоді старшого лікпома тумнінської таборової лікарні, призначено супроводити етап безнадійно хворих до центральної лікарні в Совгавані. Це були сухотники й дистрофіки, що не піддавались лікуванню, а між ними й один психічнохворий, недавній червоноармієць, відомий усім Вася Бєдін. Ще зовсім недавно його частину везли на схід воювати з Японією. Вася понуро дивився через одчинені двері товарного вагона на густу тутешню тайгу, де хирі модрини й ялиці росли одна при одній і, намагаючись вихопитися з тої тісности, виганялись тонкими стовбурами високо вгору. «І оце треба буде воювати за цей нікудишній ліс, що з його дерева ні хати збудувати, ні навіть ложки зробити? Та віддали б його японцям — на чорта нам такий!» За ці необережні слова Васю знято з ешельону й незабаром військовий трибунал одважив Васі Бєдіну десять років за контрреволюційну аґітацію.

Певно, у Васі Бєдіна був природжений нахил до психічного захворювання, принаймні про це свідчили низький лоб, брови, що зрослись на переніссі, й близько, як у мавпи, посаджені очі, і несподіваний для Васі суворий вирок став останньою краплею, що перелилась через вінця, — Вася одбіг розуму.

З табору він попав до тумнінської таборової лікарні, де, за браком психіятричного відділення, перебував у терапевтичному корпусі.

Тихий і майже непомітний, Вася об'являвся лише коли давали їсти й завжди вимагав добавки баланди. Якщо йому відмовляли, він вигукував на всю палату: «Александр Невский, явись ко мне со штыко-ом!» — але вже в кінці фрази видихався й заспокоювався. Він байдуже пив бромистий калій і ковтав заспокійливі пігулки, що йому давали лікпоми, а

коли робили йому іньєкції, Вася голосно реготав, ніби його лоскотали.

Певна річ, Васю відправили на етап разом з невиліковними хворими, щоб помістити в Совгавані в психіятричну лікарню.

Чи то зміна обстановки й рух поїзда вплинули на Васю, чи хвороба почала загострюватись, але він так активізувався, що я мусив залишитись біля нього, боячись, щоб Вася чогось не накоїв без мене.

Тоді як інші хворі, що ледве доплентались із лікарні до вагонів, тихо лежали покотом на нарах, Вася ніяк не хотів лягати на вказане йому місце й, розташувавшись біля залізної грубки посередині вагона, взяв на себе обов'язки опалювача. Хоч була вже середина березня, надворі добре підмерзло, й нас удосталь забезпечили нарізаними дровами, які Вася — полінце за полінцем — весело кидав у грубку. Та якби ж то тільки цим і обмежилась Васина активізація, а то ні сіло ні впало він почав без усякої передмови виспівувати такі частівки, що слухати їх була чиста мука першій-ліпшій радянській людині. Кине полінце в грубку й, удаючи руками, ніби акомпанує собі на балалайці, задріботить голосно на весь вагон:

При царе, при Николашке,
Ели белые калашки,
А теперь новый режим:
Все голодные лежим....
Тирим-ти-ти, тирим-ти-ти...

Ніякі мої умовляння лягти й відпочити не діяли на Васю. Він ніби й чув їх, а після короткої павзи з тіримтітіканням під балалайку, ні на кого не дивлячись, виспівував далі свій черговий номер:

«Вставай, Ленин, вставай, детка,
Заморила пятилетка».
Ленин встал, махнул руками:
«Что же делать с дураками?»
Тирим-ти-ти, тирим-ти-ти...

Чутка про Васин дивертисмент швидко передалась по всьому ешельону, й у нашому вагоні стали збиратись вільні від варти конвоїри. На одній зупинці вліз до вагона й сам начальник конвою. Прослухавши похмуро одну Васину частівку, він суворо звернувся до мене:

— Чому не вкладете його й не припините це неподобство?!

— Психічнохворий перебуває у збудженому стані. Застосувати силу до нього — означає викликати ще гіршу реакцію, — спокійно відповів я, і начальник конвою, ще раз сердито глянувши на Васю, що не звертав на нього ніякої уваги, трохи подумав і вирішив, мабуть, що мати діло з психами не належить до його компетенції. Невдоволено мотнув головою й вискочив з вагона на ближчій зупинці.

Зате конвоїри мовчки сиділи на покладеній біля дверей дошці й уважно слухали. Вася й на них не звертав ніякої уваги, а преспокійно співав собі далі.

Когда Ленин умирал
Сталину приказывал:
«Людям хлеба не давай,
Мяса не показывай...»
Тирим-ти-ти, тирим-ти-ти...

Цих частівок у Васі виявилось безліч, і він витягав їх одна за одною з потаємних закамарків пам'яти. Коли ж увесь запас вичерпувався, Вася прокручував усю програму наново.

Конвоїри, прослухавши раз різкуватий Васин тенорок, поволі втрачали цікавість до його частівок: спів людини несповна розуму — однаково що маячіння хворого під час високої температури, й один за одним виходили на зупинках із вагона. Тільки один старий конвоїр лишався й, прослухавши кілька разів одне й те саме, слухав уважно далі, наче сподівався, що Вася утне ще щось нове.

Це й був Порфирій Іванович Пєтухов, котрий тільки тоді, коли сам Вася видихався й ліг нарешті на нари, підвівся й тихо промовив:

— Ну й артист!..

І важко було дібрати — чи то прозвучала в його голосі іронія, чи прихований захват людини, що вперше в житті почула нечуване.

Коли, на літній період мене послано на сільгоспколону пильнувати сезонних пошестей, де служив на той час у ВОХРі й Пєтухов, Порфирій Іванович одразу впізнав мене й пригадав частівки Васі Бєдіна:

— Таке кіно хібащо тільки тут почуєш. Спробував би хто на волі таке заспівати — одразу б його за шкірку й у конверт!

— Він же божевільний — що з нього візьмеш, — сказав я.

— Божевільний то божевільний, а співає... — Порфирій

Іванович недоказав своєї думки. — Ну, звісно, голого не обдереш. — І знову прозвучало в його словах тодішнє потаємне захоплення: — Що не кажіть, а цікавий співак!..

З того часу Порфирій Іванович унадився до медпункту. Він приходив на кінець прийому і, коли не треба було нести до командира взводу мою довідку про звільнення від вартування, лишався ще посидіти й у розмові зі мною розраяти душу. Ми були з ним майже однолітки, а те, що він стрілець ВОХРи, тоді як я в'язень, не бентежило Порфирія Івановича. До того ж мені лишався рік до кінця строку, я був розконвойований, мав перепустку ходити за зоною, не кажучи про те, що від того, чи я дам звільнення від вартування через хворобу, залежало — спатиме мирно Порфирій Іванович у тепло натопленій казармі чи буде мерзнути на вишці зі своїми недугами й болями.

В'язні вважали за щастя попасти на сільгоспколону хоч на короткий літній сезон. Це не лісоповал, де, пиляючи, обрубуючи, а потім замість коней тягнучи на собі важкі стовбури дерев, треба було напружуватись з останніх сил, — прополювання картоплі й турнепсу, поливання в парниках редиски й огірків, посаджених для начальства, — діло неважке, норми тут нема, а головне, коли вистигне городина, можна збільшити свій раціон харчування й нишком поласувати свіжим огірком чи редискою. На такій роботі хоч увесь строк відбувай, не стомишся!

Але якою ж бридкою видавалася ця навколишня дійсність Порфирієві Івановичу! Чи ж йому, поважній людині в літах, плентатись з гвинтівкою за плечем, конвоюючи ув'язнених дівчат і молодиць за два кілометри на картопляні ділянки, а там стояти «попкою», як дурний, ніби пильнуючи, щоб ув'язнені не розбіглись. Та й хто тут побіжить? Куди? Пощо? Завезли людей аж на край світу: десь кілометрів за сорок — море, а далі — Японія. Отой божевільний співак, Вася Бєдін, та й то, мабуть, відціля нікуди б не побіг!..

І думки Порфирія Івановича линули назад, у Камишлов, до сім'ї, де так потрібні були б тепер його присутність і нагляд. Там лишилась запрацьована жінка й троє дітей. За старшого сина Івана йому немає клопоту: працює на залізниці, одружився й живе в жінки біля вокзалу. Нема особливої журби і з найменшою, дочкою Катериною: їй тільки одинадцять років, і ходить вона до школи. А от за середульшу, Маруську, болить душа Порфирію Івановичу. Їй минуло сімнадцять років, саме закінчила школу, коли його взято до війська.

— Самі розумієте, Дмитровичу, яка це небезпечна пора в дівчат, — казав він мені, важко зідхаючи. — Саме об цій порі дівчата казяться. Не допильнуй, не доглянь — зірветься з вуздечки, й тоді, вважай, пропала... Я й тут, хоч мені й жаль їх, часом нагримаю на дівчат, коли почнуть дуріти на картоплі. Та це їм на користь, без цього не можна! А хто ж догляне, хто осмикне Маруську, як буде треба? Мати? Де їй, старій, пильнувати дочки! Уночі сторожує біля крамниці, а вдень і на базар сходи, і страву звари, і полатай старе дрантя, та й поспати ж колись треба. Ні, тут без господаря діла не буде.

І Порфирій Іванович раз-у-раз бідкався мені долею своєї Маруськи. Як на те й листів з дому чомусь уже понад рік нема. Щоправда, пошта була тут ще не налагоджена. Хоч і укладено вже рейки на колії нової залізниці Комсомольськ — Бухта Ваніно, але поштово-пасажирські поїзди ще не ходили, лиш привозили нею невеликі етапи в'язнів та на двох-трьох платформах підвозили пісок підсипати насип. Листи відправляли відціля й привозили сюди дуже рідко, коли когось у важливій справі посилали до Совгавані й той де пішки, де на попутній машині діставався якось туди й назад.

— Чи вони там повимирали всі, чи подались кудись: два листи написав їм, а вони мовчать, мов заціпило їм! — скаржився часто Порфирій Іванович і неодмінно додавав: — Надивився я тут, у таборах, як молоденькі дівчатка пішли по руках усяких паскудників, та й думаю про свою Маруську: чи довго ж там якомусь шелихвостові обдурити недотепу! Самі знаєте, які тепер хлопці!..

Хтозна-скільки просиджував би в мене за такими розмовами Порфирій Іванович, якби не думка про командира взводу, немолодого вже сержанта Бурду, що скоса дивився на ці часті відвідини стрільця Пєтухова медпункту. Сердитий Бурда якось прискочив до мене після чергового звільнення Порфирія Івановича:

— І що ви, лікпоме, цяцькаєтесь з цим Пєтуховим? Знову звільнили! А ким я його заміню на варті? У мене є теж свій графік, і ламати його раз-у-раз мені не випадає!

— Пєтухов хворий, температурить, — коротко відповів я.

— А коли хворий, куди мені накажете його класти? У стаціонар до зеків не маю права, а в казармі нема кому його доглядати. Біда мені з вами! — І побіг дуже незадоволений і вкрай заклопотаний.

У Бурди було справді багато клопоту, щоб іще морочитись з Порфирієм Івановичем, та Порфирій Іванович не злов-

живав його терпцем і, поковтавши два дні саліцилку чи аспірин, брав свою ґвинтівку й кректячи йшов на варту.

Не знати, чи довго б сьогодні скаржився він на пульсацію в животі, щоб потім перейти до своєї болючої тем про сім'ю, коли до медпункту вскочив захеканий Бурда.

— Пєтухов! Я тебе скрізь шукаю, а ти знову на медпункті проходжуєшся? — І тоді до мене: — Невже й сьогодні, в такий ясний літній день, він занедужав?

Я підвівся, як належить в'язневі перед таборовим начальством, і офіційно промовив:

— Стрілець Пєтухов сьогодні здоровий.

— Нарешті! — аж усміхнувся Бурда. — Біжи, Пєтухов, у казарму по ґвинтівку, й підемо на полустанок приймати новий етап. А вам, лікпоме, теж доведеться піти з нами, бо є наказ без медицини не приймати етапи, щоб не завезли, бува, до нас якої холери.

Я сунув у кишеню термометр і пляшечку з амоніяковим спиртом, і через десять хвилин ми втрьох поспішали лугом до недалекого полустанка.

Ранковий туман, що ним завжди починається в Примор'ї літній день, давно розвіявся, з неба щедро сипало тепло червневе сонце, у вологій траві без увагу стрекотіла якась комашня, в придорожніх кущах щебетали пташки, від усього віяло миром і злагодою. Але кобура нагана на поясі Бурди і ґвинтівка з багнетом за плечима Порфирія Івановича нагадували, що далеко ще в світі до тої ідилії і люди, як і перше, поділяються на вільних і поневолених, дужчих і скривджених.

Бурда боявся припізнитись і наддавав ходи, Порфирій Іванович намагався не відставати й ішов насуплений і невдоволений, що замість вигріватись коло казарми на сонечку він має конвоювати новий етап.

Прийшли ми завчасу. Десь за двадцять хвилин до полустанка, важко відсапуючись парою, підійшов паротяг з двома товарними вагонами. З гальмової площадки заднього вагона легко зіскочив молодий начальник етапу й весело звернувся до Бурди:

— Приймайте вісімдесят «проказниць». — І за хвилину додав: — Правда, є між ними й чотири контрички, але загалом дівчата — во! — і підняв угору великого пальця правиці.

Це означало, що етап складається з «указниць», цебто засуджених недавнім указом за спізнення на роботу, — найспокійніший континґент в'язнів воєнного часу. Таких хоч самих пусти без конвою — прийдуть у зону. Інша річ контрички, цебто вороги народу. Їх треба добре пильнувати, але

відсоток їх у сільгоспколоні, де легка робота, невеликий, і особливої мороки з ними не передбачається.

Ув'язнених жінок висадили з вагонів і виладнали в дві шереги перед начальником етапу й Бурдою.

Після переклику, коли кожна з ув'язнених озивалася й начальник етапу передавав Бурді формуляр за формуляром, лишалося ще оглянути новоприбулих, що я швидко зробив, запитуючи, чи нема хворих. Які там хворі, коли не тільки в дівчат, а й у літніх жінок були веселі, бадьорі обличчя, наче вони приїхали не на нову примусову працю, а на таборовий курорт. Видимо, чутки про переваги сільгоспколонии дійшли й до них, і вони нетерпляче чекали, коли закінчаться формальності передачі й прийому і їх поведуть в обітовну землю сільгоспколонии.

Порфирій Іванович понуро стояв осторонь і терпляче дожидав, коли Бурда накаже йому вести жіночий етап у нашу колону. Він не прислухався до прізвищ ув'язнених, що їх вигукував начальник етапу: його діло не прізвища, а кількість конвойованих — скільки прийняв, стільки й здай. Він не звернув уваги, що в якоїсь етапованої таке ж прізвище, як і в нього, — Пєтухова: чи ж мало тих Пєтухових розкидано по неосяжних просторах Росії! Трохи тільки менше, ніж Іванових, Петрових та Сидорових, Порфирій Іванович не помітив навіть, що коли Бурда, притискаючи руками до грудей перебрані формуляри, сказав: «Ми складемо тут акт, а ти, Пєтухов, веди етап до колони», — якесь дівча перейшло з другого шерега в перший і уп'ялось у нього очима. Він зняв з плеча ґвинтівку, нагнав на обличчя сердитого виразу й суворо проказав завчену фразу:

— Крок управо, крок уліво вважається за втечу, конвой застосовує зброю! — І, передихнувши та намагаючись не зменшувати офіційно-суворого тону, скомандував: — Направо! Кроком руш!

Ув'язнені всміхнулись, почувши знайоме суворе попередження конвоїра, прутко повернулись праворуч і задріботіли ногами по наїждженій дорозі, в кінці якої видно було вдалині таборову вишку.

Порфирій Іванович одміряв оком належні п'ять кроків дистанції між собою й останньою парою і, почепивши на плече ремінь ґвинтівки, подався за етапом, зберігаючи й далі на обличчі відчужено-похмурий вираз. Часом він покрикував на передніх, щоб не поспішали, й підганяв задніх, боячись порушити відстань між собою і в'язнями, наче від цієї відстані залежала і його власна доля, і доля етапованих жінок.

Я йшов узбіччям дороги, мов стороння людина, що не належала ні до конвою, ні до в'язнів, і здалека поглядав на обличчя прибулих — чи нема кого раптом з України.

Мою увагу привернуло дівча, що, міняючись місцями, перебігало від пари до пари назад, увесь час оглядаючись на конвоїра.

Дивна забаганка, подумав я, — сунутись назад, коли всі поспішають вперед, де їх чекає лазня, їжа, відпочинок після етапу й нові люди. Але яке мені до того діло! Я не зобов'язаний пильнувати ладу й допомагати конвоєві, до того ж я такий самий в'язень, як і ці жінки та дівчата.

Тим часом дівча опинилось у задній парі й увесь час оглядалось на старого конвоїра. Воно спіткнулось і мало не впало, привернувши нарешті на себе увагу й Порфирія Івановича.

— Ти що, дівко, крутишся, наче тобі хто мило в зад встромив! Ану підтягнись!

Він навіть зняв з плеча рушницю, щоб налякати порушницю ладу, бо вже засвоїв на службі, що зекам спуску не давай, а то сядуть на голову. З ними що суворіше, то ліпше!

Але дівча не злякалось. Ідучи тепер задом наперед, воно широко розплющеними очима дивилось на конвоїра й щось шепотіло, ворушачи губами.

— Та ти чого вилупила на мене баньки? Ану обернись і йди як належиться! — гримнув спересердя Порфирій Іванович.

— А як мені на вас не дивитись, коли ви мій тато...

— Та ти що — зовсім з глузду з'їхала, що мелеш чортзнащо?! — гаркнув був Порфирій Іванович, але щось здригнулося в ньому, й він став пильно вдивлятись у зухвалу дівчину.

А тим часом дівча казало далі:

— Ви мій тато, а я ваша дочка Маруся. А звати вас Порфирій Іванович, а мою маму — Ольга Семенівна. І жили ми в Камишлові, там і брат старший Ваня, і молодша сестричка Катя...

Порфирій Іванович аж став вражений.

— Цебто як же так? — шепотів він, усе ще не ймучи віри ні своїм вухам, ні очам.

— А дуже просто: спізнилась на роботу на двадцять хвилин, бо мама захворіла, от і дали три роки, — потупила дівчина очі, але в голосі її не чулось виправдувального тону.

Порфирій Іванович закліпав повіками, ніби йому запорошило очі, й, важко ступаючи, підійшов ближче й у постаті та очах сформованої вже дівчинки став упізнавати підлітка Маруську.

— Так ти, ти Маруся? Моя дочка?

Дівчина кинулась до батька й припала до його грудей. Порфирій Іванович схопив її скроні, наче хотів остаточно переконатись, і, вдивляючись у дівочі очі, з яких рясно лилися сльози, шепотів:

— Донечко! Марусько!.. — але далі говорити не міг, бо сльози бризнули із його очей.

Сцена була така зворушлива, що не тільки дехто з дівчат став схлипувати, а й я відчув, як мені щипає очі й якийсь клубок підкочується до горла. Колона ув'язнених, що одійшла була на кілька кроків уперед, спинилась, з передніх пар подались назад роздивитись, що сталось у хвості колони, ряди змішались і принишкли.

А серед дороги стояли, обійнявшись, старий конвоїр і розпатлане дівча і плакали — чи то сльози радости, чи смутку...

Сержант Бурда, закінчивши формальності з прийомом етапу, поспішав нас наздогнати, але той безлад серед етапованих, який він помітив ще здаля, а головне, незрозумілі й категорично заборонені обійми конвоїра з якоюсь зекою, змусили його побігти й ще здалеку кричати:

— Що за бардак? Пєтухов, ти здурів, чи що?!

Але ні етаповані, з-поміж яких дехто втирав на очах сльози, ні Порфирій Іванович зі своєю Марусько немов би й не чули тих обурених криків. Надбігши до конвоїра, Бурда зовсім визвірився:

— Під трибунал віддам! Усі по місцях! Зараз же мені!..

Порфирій Іванович, не випускаючи з обіймів Маруськи, сипло промовив:

— Сам бачиш, товаришу сержант: рідну дочку під ґвинтівкою в зону веду. Як це накажеш мені розуміти?..

Бурда замовк, непорозуміло дивлячись на конвоїра й маленьку зеку, потім, наче спам'ятавшись, вхопив притьмом папку й став швидко гортати формуляри, поки не натрапив на прізвище «Пєтухова Марія Порфирівна». Тоді, враз збагнувши винятковість становища, зовсім лагідно, наче його підмінили, сказав:

— Добре, добре! Давай, Пєтухов, ґвинтівку, я поведу їх, а ти йди з дочкою позаду. — І вже зовсім ласкаво до етапованих: — Розберіться, дівчатка, по двоє і помаленьку тюпайте. У нас вам буде добре: свіжа картопелька ось-ось поспіє, а там турнепс усякий... Тюпайте, тюпайте...

Колона виладналась і тихо рушила. За нею, накинувши на плече ремінь рушниці й не додержуючись належної дистанції,

пішов і Бурда. Він не гримав ні на кого, не робив навіть зауважень, а лиш зрідка, приязно, мов до дітей, що їх привезли до піонерського табору, підбадьорював:

— Тут вам буде дуже добре, дівчатка; тюпайте, тюпайте!

Далеко позаду, забувши про сержанта, етап і свої обов'язки, йшов, обіймаючи дочку, Порфирій Іванович, і вони тихо розмовляли про своє.

Того ж дня ввечорі Порфирій Іванович прийшов до мене після прийому на медпункт. Він уже очумався від несподіваної зустрічі з дочкою і був вельми вдоволений, що Бурда дозволив їй раз на тиждень приходити в казарму на дві години до батька, але його турбувала дальша доля Маруськи.

— Зроби ласку, Дмитровичу, зважи на моє прохання, бо вже більше не проситиму в тебе нічого — ні звільнення, ні ліків, от тільки це прошу: візьми ти мою Маруську до себе — чи хвоєваркою, чи санітаркою, аби лиш вона була під твоїм наглядом. Ти чоловік самостійний, — він сказав це слово в розумінні «поважний, статечний», — і не дозволиш з нею ніяких балощів, а в зоні є ж і бриґада трактористів, а там, запримітив я, і блатярі трапляються. Чи довго ж до біди, якщо Маруську пошлють на картоплю або турнепс! А як ще дізнаються, що це дочка «лягавого», — пропала тоді дівка!..

Я виклопотав у начильника сільгоспколонии собі Марусю, бо попередня хвоєварка ставилась байдуже до своїх обов'язків і замість настою з ялиці робила густе вариво — огидне на смак і без вітаміну «С». Маруся пильно додержувалась усіх моїх вказівок і до пізньої осені частувала перед обідом у їдальні в'язнів справжнім настоєм ялиці. Вона охоче допомагала санітарці мити в амбуляторії та стаціонарі підлоги й приносити хворим їжу. Була роботяща, привітна, й з усього було видно, що однорічне перебування в таборах ще не встигло накласти на неї печаті фізичного й морального розтління. У вільний від роботи час вона радо оповідала мені про сім'ю й той далекий Камишлов на Уралі, відкіля вперше поїхала в світи після судового вироку. Чомусь тільки про свого батька уникала говорити, лиш раз у неї прохопилось:

— У Камишлові й тато наш був зовсім не такий; взагалі в Камишлові всі люди дуже добрі, та й сам Камишлов такий гарний, що кращого за нього, мабуть, немає міста на світі.

УСЕ МОЖЕ БУТИ

— Чули, товариші, новину? — спитав Іван Петрович Куторкін, поглядаючи, коли ми закінчимо скручувати цигарки й станемо уважнішими. Сам він не курив, але разом з нами чекав, коли надійде до нашої шістки засланців виконроб і загадає роботу на сьогоднішній день. — По радіо передавали: Сталін захворів...

Перед початком роботи ми завжди ділились новинами, але сказати прилюдно та ще й голосно таку новину міг хіба що дурень, за якого не тільки ми, засланці, а й дехто з вільних мешканців села Таловки мали колишнього завідувача чотириклясової школи в Саранську Івана Петровича Куторкіна. Ще б пак! З гіркого досвіду ми вже навчені, що про Сталіна краще мовчати: скажи про нього добре — не повірять і почнуть докопуватись на слідстві, а що саме та як сказав ти; скажи погане — заробиш нову десятку далеких таборів, а то, гляди, під кампанію доскочиш і «дерев'яного бушлата», цебто майнеш на той світ, прострелений у потилицю... Ні, раз опечешся, вдруге стережешся!

Усі ми замовкли, уникаючи дивитись один одному в вічі й мимоволі думаючи, як би не опинитись у свідках, якщо станеться з цього якась халепа. Тільки завжди веселий Доллер цього разу спохмурнів і сказав:

— Видно, хвороба серйозна, якщо й по радіо передають... — І по хвилині додав: — Як би він і справді не того...

Він недокінчив своєї фрази, але ясно було й так, що він недоказав, і це вразило нас чи не більше, ніж сама новина. Та як можна припустити, що Сталін помре?! Сталін!.. Це вже занадто. Всі люди, навіть усі члени ЦК помруть таки колись, але Сталін... Про це не те що сказати вголос, а навіть подумати страшно — така в цьому припущенні таїться зухвала

контрреволюція! І це тим більше дивно, що так дозволив собі висловитись не якийсь недоумкуватий Куторкін, а колишній учитель математики, досить розсудливий, хоч і легковажний де в чому Ніколай Євгенійович Доллер. А втім, нещодавно комендант призначив Доллера за десяцького над таловськими засланцями. Він мав тепер повідомляти нас, щоб ішли на чергову реєстрацію, коли комендант приїздить у наше село, а головне, сповіщати коменданта, якби хтось із нас, хоч на добу, зник із Таловки. Доллер, як і до всього тепер у житті, поставився насмішкувато до своєї нової місії, але смішки смішками, а хто знає, чи не засватано його на щось більше, і, може, зараз він просто тягне нас за язика, щоб потім доповісти про все, сказане тут, комендантові.

Отак, мабуть, і сприйняв Доллерові слова німець з Надволжя Карл Май і одразу відійшов од нас набік, і навіть байдужий до всього на сніжній чужині узбек Мурад Хакімов похняпився й низько схилив голову. Та все те було б, як кажуть, півбіди-біда, коли б раптом не прорвало завжди неговіркого, який звичайно мовчав і слухав, що кажуть інші, нашого симпатягу, білоруса Васька Микитьонка. Хоч і притишеним голосом, він бовкнув таке, що аж повторити страшно:

— А що ви думаєте, братця, все може бути!

Це вже переходило всякі межі обережности, і кожний із нас став міркувати, як би його подалі відійти од гріха, але в цей час до нас підійшов виконроб, і небезпечна розмова урвалася.

Розмова урвалась, але нудотного відчуття якоїсь небезпеки, що не знати звідки насувається на нас, ми не могли позбутись і далі, під час роботи. Ми працюємо на будівництві нової таловської МТС, і протягом минулого літа й ранньої сибірської осені ми не тільки викопали добрячий котлован, а й звели із цегли капітальні стіни, на тлі яких стара дощана споруда МТС виглядає потворною карикатурою. Люті морози не дали нам змоги затинькувати будинок усередині й накрити дахом. Тепер, у другій половині березня, морози набагато зменшились, і ми стали руйнувати непотрібне вже риштування й зносити нагору бантини й крокви.

Сьогодні, на велике невдоволення нам обом, мене спаровано з Куторкіним, але ми засланці й нам не випадає ні перечити, ні відмовлятись від роботи. Мені нудно слухати теревені недалекого, але хитруватого мордвина, який до того ж криється з своєю національною приналежністю, а Іванові Петровичу, як звуть Куторкіна всі, вкладаючи в це величання

неприховану іронію, я видаюсь «занадто вченим» і через те гордим. Він волів би працювати з Мурадом Хакімовим, який чи не єдиний ставиться до Івана Петровича з пошаною як до колишнього вчителя й охоче бере на себе частину його роботи. Крім того, Іван Петрович мав би можливість досхочу нареготатись, слухаючи в котрий там уже раз, як Мурад, живучи в узбецькому кишлаку й нікуди не виїжджаючи далі колгоспних ланів, дібрав способу стати афганським шпигуном — так принаймні оформило його справу слідство, а Особлива нарада десь у Москві одважила йому п'ять років далеких таборів і навічне заслання. Івана Петровича смішило не стільки навіть те, що Мурад за своє двадцятивосьмирічне життя не бачив жодного афганця й не уявляв, де той клятий Афганістан, як формулювання обвинувачення — ПШ, цебто не конкретний пункт шостий проклятої 58-ї статті Кримінального кодексу, а лиш «підозра в шпигунстві». Мурад вимовляє це «ПШ» скоромовкою і з такою огидою, немов на язик йому попала бридка негідь, від чого Іван Петрович аж заходиться, сміючись. Щоправда, і в самого Івана Петровича у вироку Особливої наради стоїть КРА — контрреволюційна аґітація, але чому його засуджено не за десятим пунктом Кримінального кодексу, що означає те ж саме, а за якимось воронячим КРА — Іван Петрович пояснити не може та й не треба. Якось у розмові він висловив був думку, що, певно, під КРА його оформили для різноманітности, а потім цілий тиждень потерпав, як би ці слова не вилізли йому боком, бо такі балачки до добра не доводять.

В інші дні Іван Петрович бокує від мене, обвинуваченого в терорі, вважаючи, що не інакше, а щось таки було за мною, — не пришили ж терору йому, бо знали, що він узагалі ні в чому не винний. Але сьогодні спільна робота, а головне, та невиразна небезпека, що немов би повисла над усіма нами, змусили його шукати якогось контакту зі мною. Кілька разів Іван Петрович стурбовано мовив, не звертаючись до мене особисто:

— Погано, що все це Май чув! Дуже погано... — А що я промовчав і ніяк не реаґував на його думки вголос, Іван Петрович спитав мене: — А ви не бачили, куди Май пішов після рознарядки? — І, не дожидаючи моєї відповіді, висловив здогад: — До коменданта дзвонити він тепер не піде, побоїться, а от якщо Коврижкіна де побачить, неодмінно с т у к н е.

Заступника директора МТС по політичній частині Коврижкіна, справді, легко побачити на будівництві, але його

цікавлять не розмови засланців, а їхня робота: чи скоро буде готовий виділений йому кабінет у новому будинку МТС. Проте можлива поява Коврижкіна турбує Івана Петровича, і він час від часу кудись бігає, а повернувшись, каже мені:

— Не вірю! Ой, не вірю цьому німцеві!..

Я не поділяю ні турботи, ні побоювання Івана Петровича, бо знаю, що мій хитрун напарник не від того, щоб під якимось приводом перекласти частину своєї роботи на мене; навряд чи його серйозно бентежать наслідки тої розмови, яку сам він розпочав, бо в разі чого він буде тільки свідком, а не обвинуваченим, як Доллер, а ще гірше Васьок Микитьонок, — Іван Петрович егоїст, і доля інших людей його мало обходить. Найімовірніше, що він у цій історії побачив нагоду ще раз спробувати підбурити нас проти Карла Мая, якому він заздрить і через те ненавидить.

Річ у тім, що обидва вони члени партії, тільки Іван Петрович колишній, виключений напередодні арешту, тоді як Май, втративши пашпорта, зберіг партквитка й навіть узявся на облік у парторганізації таловської МТС. Це не чиясь помилка чи якесь непорозуміння, бо в нього нема ні вироку, ні якоїсь постанови, і опинився він на засланні під час останньої війни тільки через те, що він німець. Так, так, тільки через те! У Таловці є ще кілька німецьких родин, але всі вони безпартійні, і лише Май становить виняток. Винятку для нього нема тільки тоді, коли приїздить реєструвати засланців комендант: як і всі інші, Май стає в чергу й терпляче чекає, поки комендант не позначить у своєму зошиті присутність Мая на місці.

Це давало можливість Іванові Петровичу не раз глузувати з нього:

— Ну, що з того, що ти й досі партійний, а які в тебе тепер права? Ніяких! Тільки й того, що маєш право платити членські внески. А ще звешся — К а р л!..

Мовчазний, спокійний Карл лиш посміхався, не ображаючись, але коли він трохи пізніше почув, що Іван Петрович позаочі базікає, ніби Карлові залишили партквиток тільки тому, що він с т у к а є, цебто доносить на засланців, Май узяв Івана Петровича за барки й, добре струснувши, сказав:

— Піди до амбуляторії, щоб тебе оглянули. Лікар подивиться на тебе, послухає і дасть довідку, що ти дурний. Тоді все буде гаразд — що з тебе візьмеш? А так я за всякі твої слова можу і покалічити тебе!

Май на вітер слів не кидав, і довелось Іванові Петровичу прикусити язика, але сьогодні він не витримав. Протягом

робочого дня він оббігав усіх засланців з своїми побоюваннями, обминаючи тільки Мая, що як на те працював сьогодні сам: виконроб загадав йому виправляти старі, погнуті цвяхи.

Мая всі добре знали, й тривоги Івана Петровича ніхто не поділяв, хоч і не перечив йому — з дурнем тільки зчепись! А Доллер навіть засміявся йому в вічі:

— Та скоріше ти, Іване Петровичу, всіх нас гамузом продаси, ніж Карл щось стукне на нас!

Іван Петрович не звернув уваги на Доллерів сміх. Хто не знає легковажного Доллера! Нащадок полоненого наполеонівського солдата, Доллер, якого Іван Петрович вважає за потаємного єврея, мав у своїх жилах веселу французьку кров; він увесь час наспівував уривки оперет, деклямував вірші, оповідав фривольні анекдоти, і важко було уявити, як Доллер міг колись з такою вдачею викладати в технікумі суху математику. Те, що його засуджено за шпигунство й дістав він, як кажуть і в'язні, «повну котушку», цебто всі десять років таборів, до того ж не за якимось смішним ПШ, а за шостим, «шпигунським» пунктом 58-ї статті Кримінального кодексу й судила його не заочно загадкова Особлива нарада в далекій Москві, а свій обласний суд спецколеґії, трохи дивувало нас: Доллерові куди більше личив би десятий пункт тої ж статті, цебто контрреволюційна аґітація, під яку підганялось здебільшого не тільки розповідання анекдотів, а й пасивне слухання їх. А втім, ми розуміли, в чому тут річ: не інакше як слідчі органи знадились на іноземне прізвище Доллера, його підозріло смагляве обличчя з чорними, як маслини, очима й темне, як вороняче крило, волосся. Ну, чисто всі зовнішні ознаки шпигуна! От тільки морока була довести, на чию користь шпигував цей невисокий на зріст чи то зросійщений француз, чи прихований єврей, чи бозна хто, але в усякому разі вельми непевна особа. Кілька днів безперервного стояння на слідстві, коли слідчі мінялись, а Доллер стовбичив перед ними, надломили веселого математика, й удари руків'ям нагана по голові остаточно «розкололи» Доллера, цебто змусили визнати, що його завербувала польська дефензива. Як саме він примудрився, живучи в колишній Пермі, а тепер Молотові, накладати з тою дефензивою — не цікавило ні слідчих, ні суддів: злочин був доведений щиросердим, як написано в обвинувальному висновку, визнанням своєї провини з боку самого підсудного...

Та й живуча ж людська натура! Опинитись ні сіло ні впало в неволі, втратити родину (Доллерова жінка, щоб і собі не вскочити в біду, мерщій узяла офіційну розлуку з

ним), тяжко працювати, завжди відчуваючи голод і втому, не мати ніяких перспектив не те що на краще, а навіть на повернення до свого колишнього фаху вчителя, здавалося б, підкосить хоч кого, але дбайлива природа наділила людину, а особливо цього гібридного покруча рятівною мімікрією. Доллер швидко пристосувався до важких таборових умов, вважаючи їх усе ж таки легшими за нидіння в тюрмі й круті розмови із слідчими, а на засланні він і зовсім оклигав. Подумати тільки: ходи куди хочеш селом, знаючи, що за тобою не йде вартовий, пиши кому хочеш листи й кидай у поштову скриньку, а не здавай таборовій адміністрації, навіть можеш, не криючись, одверто випити чарку-другу горілки — та це ж щастя! І весела вдача знову повернулась до небораки.

Його жартівливість, підбита часом стриманим цинізмом, уможливлювала Доллерові сприймати життя в його реальному вигляді, без усяких прикрас, і прощати людям їхні хиби й природжені вади. Якщо всі ми ненавиділи блатних, які так надопекли нам у таборах, то Доллер ставився поблажливо й до них, називаючи цих невиправних злочинців лиш невдахами-математиками:

— Ну, що ви від них хочете, коли з чотирьох арифметичних дій вони практично засвоїли лиш — одняти й розділити, тоді як скласти, а ще гірше помножити в них ніяк не виходить!

Коли з новою партією засланців до нашого села прибув артист балету з якоїсь обласної опери, Доллер одразу познайомився з ним і жваво заговорив. Це не подобалось Іванові Петровичу, який додержувався погляду, що входити в близькі стосунки педагогові годиться тільки зі своїм братом — учителем, а тому гірко дорікав Доллерові:

— З ким надумав, Ніколаю, водитись! Хіба не знаєш, за що його заслано?!

— Кажуть, за гомосексуалізм. Ну і що з того? — Доллер посміхнувся й сказав у дусі свого одноплемінника Анатоля Франса: — Просто чоловік робить граматичну помилку, користуючись не тим родом, що треба, — чоловічим замість жіночого...

Як двадцятирічний дженджик, Доллер жартома залицявся до всіх таловських дівчат і удовиць, називаючи їх не інакше як «дорогуші».

Якщо немудрованих сибіряків розважали такі штуки й Доллера, чи пак Столяра, як прозвали його в Таловці, не можучи вимовити чудернацького прізвища, радо запрошували

на всякі гуляння, цебто пиятику з горілкою і саморобною бражкою, то дехто із засланців небезпідставно побоювався, як би Доллерові не довелося знову сьорбати таборову баланду: така не в міру весела вдача може хтозна куди завести нетягу!

Повертаємось, приміром, ми з роботи, і Доллер, в якого у передчутті недалекого обіду й відпочинку підноситься настрій, починає горлати на всю вулицю, наче це йому в армії або йде в колоні на першотравневу маніфестацію:

Смело, товарищи, в ногу,
Духом окрепнем в борьбе...

І перший же Іван Петрович Куторкін намагається зацитькати Доллера:

— Ти що — здурів? Ану ж ненароком чорт коменданта принесе й той почує: «Вышли мы все из народа, дети семьи трудовой», — що тоді буде?

— А що такого? — не розуміє попервах Доллер. — Це ж революційна пісня.

Але життя навчило Івана Петровича підходити до всього, навіть і до пісень, діялектично. Він хитро посміхається, мовляв, старого горобця на полові не обдуриш:

— Це як сказати! Одна річ, коли це співають вольняшки, — вольняшками Іван Петрович називає за таборовою звичкою всіх людей, що не належать до гордого племени зека, цебто в'язнів або засланців, — і зовсім інше виходить, коли таку пісеньку дозволяємо собі співати ми.

— Цебто як? — усе ще не може збагнути Доллер, куди то гне Іван Петрович.

— А те виходить, що в нас судять і засилають не ворогів народу, а народ! А це вже, будь ласка, — стаття 58, пункт десятий: контрреволюційна аґітація, що виявилась у зухвалому наклепі на діяльність слідчих і судових органів... Он який кандибобер виходить! І дуже просто...

Коли Доллер, що жив якийсь час на одній квартирі з Іваном Петровичем, розважаючись його дурощами, заспівав після зайвої чарки «Інтернаціонал», Іван Петрович жахнувся від першої ж фрази — «Вставай, проклятьем заклейменный».

— Та ти що — хочеш і себе погубити, й мене потягти?! — І, сатаніючи, погрозив: — Їй-богу, доведеш ти мене до того, що я сам заявлю на тебе комендантові!

Заявляти Іван Петрович нікуди не заявляв, але другого ж дня перейшов на іншу квартиру, подалі від Доллера.

Не абиякого клопоту завдає часом Доллер і Васькові Микитьонку, цьому білоруському Самсонові з ягнячою вдачею і якимось кошачим прізвищем. На глибоке переконання Васька, світ, у якому ми живемо, такий, що в ньому, як він висловлюється, все може бути, а тому треба передбачати всякі можливі прикрості й намагатись уникати їх. Але спробуйте утовкмачити це нерозважному Доллерові!

Одного разу влітку, коли ми лежали в затінку на роботі під час обідньої перерви, Доллер знічев'я, вивернувшись горілиць, деклямував Лермонтова. Все було гаразд, поки він не дійшов строфи:

Посмотри, в тени чинары
Пену сладких вин
На узорные шальвары
Сонный льет грузин...

Тут Васьок скочив на ноги й докірливо сказав Доллерові:

— Я ж тебе просив не раз, Ніколаю, при мені таких дурниць не казати!

Усі ми кинулись заспокоювати Васька:

— Та це ж з твору Лермонтова, написаного понад сто років тому! Тут нічого поганого нема...

Але годі було заспокоїти Васька.

— Знаю я, чим кінчаються такі твори, — підніс руку, немов би для оборони, Васьок. — Візьмуть тебе за твої зябра, а ти спробуй довести, що це лермонтовський грузин, а не той, про якого думає слідчий!..

Васьок боявся всього, що хоч би й здалека могло нагадати про Сталіна, навіть натяку на його грузинське походження. Іншим разом, коли в неділю ми пішли гуртом у тайґу збирати чорниці й Доллер заспівав «Славное море, священный Байкал», Васьок не стерпів, почувши слова:

Эй, баргузин, пошевеливай вал,
Плыть беглецу недалече!..

— Ну, ви собі як хочете, а я з вами далі не йду й пісні цієї не чув.

— А в чому річ, що сталось? — спитав здивовано Доллер, уриваючи свій спів.

— Та ти що, Ніколаю, думаєш, я зовсім дурний і не розумію, про кого це: «Эй, брат-грузин, пошевеливай»?..

Ніякі пояснення, що в пісні співається «баргузин», а не

«брат-грузин» і означає воно вітер на озері Байкал, не допомогли, і Васьок, повернувши назад, швидко зник за ялинами й модринами.

Тим більше було дивно, як це він сьогодні, почувши про хворобу Сталіна, зважився бовкнути свою сентенцію, що її ми вже не раз чули від нього за інших обставин. Поїхав, наприклад, виконроб до Красноярська по нашу зарплату й щось не вертається третій день, що наштовхує нас на думку, чи не пропив він десь наші гроші або чи не зник з ними хтозна куди; не приїхав вчасно реєструвати нас комендант — і Доллер висловлює здогад, чи не посадили за ґрати й самого коменданта; і завжди в таких випадках Васьок неодмінно скаже своє:

— А що ви думаєте, братця, все може бути!

Звісно, і виконроб може прокрастися й зникнути, і коменданта, як і кожного смертного, можуть заарештувати (нас, що бачили в тюрмах і таборах колишніх слідчих, прокурорів і суддів, цим не здивуєш!), але як міг Васьок навіть помислити, що Сталін помре, не вкладалося в наше поняття. Не інакше як Васька підвела під необачність ця його нескладна, але вельми практична філософія, що її він всмоктав у себе не з молоком матері, а лиш десять років тому в наслідок одної незвичайної пригоди.

Але про це слід розповісти окремо.

Здавна, ще до тої клятої пригоди, що перевернула шкереберть усе його життя, Васьок був чорнороб. Саме цим він дуже відрізнявся від усіх нас: якщо всі ми були «колишні» — колишній учитель, колишній письменник, колишній колгоспник, то Васьок і до ув'язнення, й після нього, в умовах заслання, лишався чорноробом, чи, як тут казали, різноробом, цебто роби, що накажуть тобі, і не комизися, йди, куди пошлють, і не переч, інакше кажучи, як висловився дотепно Доллер, Васьок увесь час перебував у тому невагомому стані, коли ти «то академик, то герой, то мореплаватель, то плотник...»

Чи то природа, наділивши Васька Геркулесовою силою, обминула його кебетою щодо науки, чи та природжена фізична міць потребувала щонайскоріше виявитись у чомусь і прикласти дужі руки до діла, тільки Васьок, закінчивши з бідою чотириклясову початкову школу, далі прохолонув до науки й більше ніколи до неї не тягнувся. Та й навіщо вона Васькові? Писати листи не було кому, бо рано повмирали батьки, а єдина близька істота, зграбна жіночка Марфутка, була завжди при ньому, й писати їй листи, коли можна все,

що треба, сказати, — зовсім ні до чого. З читанням Васьок теж не журився: всіх книжок однаково не перечитаєш, тож нема чого й нема коли сліпити над ними очі; без газет теж легко обійтись, бо рано чи пізно все'дно дізнаєшся, що в них було написано, а як станеться щось надзвичайне, профорг на будівництві одразу скличе загальні збори, на яких доповідач пояснить, що саме сталось і як його треба розуміти. Проте час від часу Васьок купував газети — не так для годиться, як на куриво. Річ у тім, що в крамницях не стало цигаркового паперу, отож хоч-не-хоч, а треба було переходити на газетний папір, і тут Васьок віддавав перевагу «Известиям» над «Правдой», бо з паперу «Известий» легше скручувались цигарки й не так дерли горло.

Не порядком моралізування, а просто констатуючи факт, слід зазначити, що нечитання газет кінець-кінцем обернулось Васькові на велике лихо, та про це далі. А тим часом Васьок добре працював, з його роботи було задоволене начальство, і сам він не мав підстав нарікати на свою долю, бо коли в тебе є робота й заробіток, то чого ж іще треба? До делікатесів Васьок змалку не привчений, — поїсть борщу, що зварила домовита Марфутка, впорає бульбу, присмачену вишкварками, заїсть кислим молоком і — слава Богу. Трохи сутужно стало з хлібом: на картки дають його небагато, а на базарі не купиш тепер, але то нічого — бульба виручає. Її зібрав Васьок з Марфуткою чимало на тій ділянці за містом, що виділили йому під город, тож буде він тепер уконтектований, як то й належить робочому чоловікові, і порожні кишки не гратимуть у животі марша. По обіді лишається викурити добрячу цигарку з махри, в суботу випити шкалика, а в неділю піти з Марфуткою в кіно — на цьому й вичерпуються Васькові бажання.

Усе життя Васьок десь щось будував: будував мости і гатив греблі в Білорусі, споруджував Дніпробудівську греблю на Україні, копав канали зрошення у Ферганській долині в Узбекистані, носило його й на Чирчикбуд під Ташкентом. Не був тільки в Сибіру, поки не повезли його туди казенним коштом будувати під вартою залізниці в Горношорії та за Байкалом і нарешті зводити будинки нового міста Комсомольська. І скрізь, куди тільки не закидала Васька примхлива доля, за ним поспішала маленька, прудка, зовсім не до пари Васьковій кремезній, вайлуватій постаті його вірна жіночка Марфутка. Навіть коли Васьок поневірявся за високими парканами сибірських таборів, Марфутка, як чайка, крутилася десь неподалеку, наймаючись у вільних людей на всяку гос-

подарську роботу, щоб заробити щось і з того допомагати своєму чоловікові. І сюди, до Таловки, Марфутка прилетіла відразу ж, скоро дістала від Васька звістку, що йому після табору дано ще й заслання.

Скільки світу довелось їй об'їздити за своїм Васьком, між якими тільки людьми не тертись, але й досі казала по-білоруському «йость» замість «є», називала Таловку вьоскою, а не селом, а в розмові з нами, Васьковими сябрами, раз-у-раз вставляла своє улюблене слівце «вєдаєтє». Нас це розважало, а Іван Петрович Куторкін був не від того, щоб і поглузувати з простодушної Марфутки, якби не боявся великих, як недостиглі кавунці, Васькових кулаків. Але ці побоювання були даремні: під вузлами могутніх м'язів таїлась незрівнянна лагідна вдача, що, можна напевно сказати, ще нікого й ніколи не скривдила і не скривдить, а великі, блакитні, ясні очі дивились на всіх приязно, зичливо й трохи ніби здивовано, хоч сам Васьок тепер уже ні з чого не дивувався. Досить було йому один раз у житті так здивуватися, що потім довго не міг зійти з дива, щоб йому вистачило цього довіку. А призвела Васька до цього така проява.

Сталося це того пам'ятного 1937 року, коли в світі стали діятися взагалі дивні речі. Після того, як років з десять усе було тихо й спокійно навкруги — люди працювали, їли, пили й спали, раптом об'явились вороги народу, й що далі, то більше й більше чулося про них. Це були не ті, відомі Васькові ще з дитинства контрреволюціонери — пани, жандарми, буржуї всякі, одне слово, біляки, як прозвали їх у народі. Про них стали вже й забувати люди, бо як прогнала біляків Червона Армія за кордон, так і слід за ними запався... А тепер ні сіло ні впало — вороги народу! Про них, чув Васьок, писали тепер газети, доповідали на спеціяльно скликуваних для того загальних зборах партєйні товариші, малювали у стінгазетах карикатури. Бував на тих зборах і Васьок не раз, сідав у першому ряду й уважно слухав доповіді, проте мало що розумів з того потоку гнівних слів, які вивергали промовці то на якусь опозицію, що її Васьок плутав з «позицією», то на якесь праве крило, яке чомусь виросло в партії, а не в якогось птаха. Утворювалась у голові така каша, що її годі було одразу перетравити простому робочому чоловікові, який звик працювати руками, а не мудрувати неспокушеним мозком над усякими новітніми загадками. Взяти, приміром, хоч би й Троцького, що командував Червоною Армією, коли та трощила на всіх фронтах біляків. Як могло статись, що він чи не перший опинився серед ворогів народу? Та тут

Васьок сам догадувався: Троцький був жид, ну, а де ви бачили, щоб жид, ставши до спілки з руськими, на чомусь та не обдурив би їх! Жид лишається жидом. От тільки невтямки, чому Троцького випустили за кордон — до капіталістів і поміщиків, замість тримати його десь у тюрмі? Дуже кортіло Васькові спитати про це доповідача, але не насмілився. І добре зробив, бо коли через рік Троцький став викидати за кордоном усякі контрреволюційні коники й один старий робітник сказав на загальних зборах, що, мовляв, помилку зробило ЦК нашої партії, випустивши Троцького, — цього робітника тут же, на зборах, обвинувачено, що він своєю критикою політики ЦК партії «ллє воду на млин троцькістів», а через якийсь час невдалого критикана заарештовано й, подейкували, засуджено на десять років як «трактиста» (так вимовляв Васьок важкувате для його язика нове політичне слово). Ні, хай їй абищо, тій політиці, — сам чорт на ній ногу зломить! Не те скажи, не туди ступи — і не оберешся потім лиха... Не Васькового розуму те діло. Хай над ним сушить собі голову начальство — воно газети читає і знає, що треба казати й як діяти. І Васьок терпляче висиджував на загальних зборах, намагаючись не задрімати від утоми після роботи й не пропустити тої хвилини, коли почнуть голосувати й начальство в президії стане підіймати за щось руки. Тоді Васьок високо підіймав і свою правицю, полегшено зідхаючи, що виконав ще один обов'язок.

Навряд чи зміг би він сказати, за що допіру проголосував. Яке йому діло, в чому саме прошпетились маршали Тухачевський, Якір, Єгоров та інші, що їх прізвища й не запам'ятав Васьок, навіщо йому доскіпуватись, що там накоїв Зінов'єв або на якого біса заманулось Бухаріну та Рикову заважати товаришеві Сталіну побудувати соціялізм? Не інакше як показилися з жиру всі ті люди! Васьок знає, що єдиний, хто ніколи не помилиться й не оступиться ні вправо, ні вліво, — це товариш Сталін. Недарма ж бо він учився в Леніна — є навіть картинка така: сидить товариш Сталін на лавці поряд з Леніним, тримаючи в руці чи то папери, чи якусь книжку, і сидить скромно, поштиво, як і належить учневі. І нікого на тій картинці, крім Леніна й Сталіна, більше нема. Отож, хто виступає проти товариша Сталіна, той іде й проти Леніна, а що за Леніним пішов був увесь народ, то, виходить, той виступає проти народу, є ворог народу. І не дивно, що цих ворогів народу так пильно заходилось вишукувати й витягати за хвіст та на сонце ГЕПЕВА (так Васьок називав ГПУ — Державне політичне управління, що заступило ЧК). І дуже добре, що на чолі ГЕПЕВА стоїть такий меткий і вірний

помічник товариша Сталіна, як Ягода, котрого портрети висять скрізь по канцеляріях, клюбах і навіть у парках.

Трохи стало пантеличити останнім часом Васька те, що у вороги народу полізли не тільки маршали, наркоми, члени ЦК, а й простіші люди, яких знали й бачили на будівництві, де тепер, повернувшись з Марфуткою на рідну Білорусь, працював Васьок. Ось, приміром, нещодавно забрали виконроба Миклашевича, а він же й сам на зборах виступав не раз, вимагаючи розстрілу то маршалам, то Зінов'єву, то ще комусь... Посадили в тюрму й столяра Бородича, а трохи згодом муляра Фесюка. Ну, а цим чого було треба? Мало хліба дають на картки й м'яса не докупишся? Так то ж усе через шкідників, що їх ще не всіх виловив товариш Ягода, й вони не дають побудувати соціялізм! Соціялізм — діло непогане, і Васьок проти нього нічого не має, бо робочій людині треба, щоб заробити й з'їсти, ну, звісно, щоб і при здоров'ї бути. Інша річ комунізм. Його Васьок трохи побоюється: хтозна, як тоді буде з роботою — чи легко буде її дістати, коли все робитимуть машини; знову ж таки не знати, які тоді будуть ціни на харчі, та й про жінок за комуністичних порядків люди всяке кажуть... Але комунізм буде ще нескоро, а соціялізм Васька цілком улаштовував, коли б тільки мануфактуру давали та хліба трохи більше на картки. Ні, не міг Васьок ніяк збагнути, чого Бородич і Фесюк пошились у вороги народу, хібащо ті кляті вороги стали такі хитрі, так спритно напинають на себе робітничу личину, що й не розпізнаєш тепер, де ворог, а де свій чоловік.

Одного разу в суботу зранку пройшов по будівництву профорг і сповістив усіх, щоб не розходились після роботи, бо відразу ж відбудуться загальні збори, де оголосять важливі повідомлення. Взагалі Васьок нічого не мав проти зборів — він звик на них ходити, як і на роботу в звичайні дні. Але сьогодні була субота, переддень вихідного дня, коли треба піти до лазні помитись, спокійно повечеряти й рано лягти спати, щоб хоч раз на тиждень добре виспатись. А тепер усе це відпадало: збори, як звичайно, затягнуться, прийдеш додому пізно, коли нема чого й думати про лазню, все перекапуститься і жадана субота обернеться на звичайний будень. Це зіпсувало Васькові настрій, і робота, що завжди горіла у Васькових руках, того дня не клеїлася, тліла, як мокре.

Однак наприкінці роботи знову прибіг захеканий профорг і оповістив, що доповідач затримується в іншій організації і через те збори переносяться на понеділок. «Отак би з самого

початку треба було перенести на понеділок, а не каламутити людей!» — подумав Васьок, але вголос не сказав: такі речі начальство не любить слухати.

Добрий настрій знову повернувся до Васька, і все пішло як по-писаному: чудово помився в лазні й прийшов додому рум'яний і свіжий, як огірок, смачно поїв, випивши шкалика горілки, якого дбайлива Марфутка припасла чоловікові на суботу, й рано ліг з своєю щебетухою жіночкою спати. Виспався в неділю так, що аж боки перележав; не поспішаючи поснідав і пішов до перукарні підстригтися. Після цього лишалось повернутись додому, пообідати, відпочити добре, а ввечорі піти з Марфуткою в кіно. На цьому можна було б вважати недільну програму за цілком вичерпану.

Почуття задоволення, що все так гаразд іде, не покинуло Васька навіть у перукарні, де зійшлось у неділю багато народу й довелось довгенько чекати своєї черги. Ну, що ж, можна й почекати, однаково Васькові нема куди поспішати. Він сів біля маленького столика з газетами й журналами, поглянув знічев'я на ілюстрації в «Огоньке» й, не знайшовши там нічого особливо цікавого, поклав журнал на місце й став розглядати публіку. Сьогодні в перукарні зійшовся все чистий люд, видати, із службовців, бо в одного на колінах лежав великий шкіряний портфель, — мабуть, чоловік збирався, дарма що неділя, ще в установі попрацювати, а може, прихопив його з собою так просто, для поваги.

Серед тих, коло яких уже порались перукарі, Васькові впав у очі довгастий чолов'яга з запалими щоками й синцями під очима. Він розвалився в кріслі, витягнувши далеко ноги в начищених до блиску чоботях, морщився й пирхав від мила і час від часу невдоволено бурчав щось перукареві. «Мабуть, якесь цабе», — подумав Васьок, бачачи, як перукар пританцьовує коло довгастого і не голить, а просто пише бритвою по його мерзклому, похмурому виду.

Двоє Васькових сусідів пильно вичитували разом щось у газеті, мурмотячи між читанням і докірливо хитаючи головами. Васьок спочатку дивився на них байдуже, більше думаючи, як би то швидше підстригтися й іти додому, але потім зацікавився, що там такого вони могли вичитати, й став прислухатися до їхніх реплік. Тим часом сусіди кінчили читати й стали голосно когось лаяти:

— Подумати тільки — так йому довіряв товариш Сталін, так покладався на нього, а він он яким негідником об'явився!

Га? Страшно навіть подумати, куди заліз мерзотник, як довго маскувався!..

Васьок не витримав з цікавості й делікатно спитав:

— Я, звісно, вибачаюсь, але скажіть, будьте ласкаві, про кого це ви так?

— Як про кого? — здивувались з такого наївного запитання сусіди. — Про Яґоду.

— Про кого, про кого? — ошелешено перепитав Васьок, гадаючи що йому помилково причулося таке відоме й шановане всіма прізвище.

— Та про підлого ж зрадника Яґоду! Ви що, з неба звалились і нічого не знаєте?

Від крайнього подиву Васьок закліпав очима.

— Як ви можете говорити таке про, можна сказати, першого після товариша Сталіна комуніста? — промовив Васьок, затинаючись і не уявляючи гаразд, чи це йому наснилась така дивина, чи справді він почув і побачив на власні очі відвертих ворогів народу, що наважились прилюдно ганьбити самого Яґоду.

Але це був не сон, бо Васьок помітив, як, спинивши помахом долоні перукаря, круто обернувся в кріслі довгастий, похмурий начальник, як замовкли в перукарні всі після Васькових слів, не інакше як схвалюючи, що Васьок отак пробоєм пішов на зухвальців. Це збадьорило Васька, і він, на догоду довгастому начальникові, що вп'явся в нього гострими очима, став гримати на сусідів, сам собі дивуючись, що може так розприндитись:

— Та як ви смієте? І хто дав вам повне право так говорити на товариша Яґоду, якого поважають і люблять усі радянські люди!

Та й затяті ж трапились Васькові вороги народу! Один, захлинаючись і бризкаючи на Васька слиною, щось кричав, а другий насмішкувато подивився на Васька й сказав:

— Ви що — газет не читаєте чи з лісу вийшли?

Тим часом довгастий начальник, нашвидку покінчивши з перукарем і визволившись з-під простирадла, що досі закривало його френч з червоними петлицями, на яких Васьок побачив дві шпали й якийсь значок у вигляді золотого меча, впевненими кроками підійшов до Васька й, тицьнувши йому в груди вказівцем, коротко наказав:

— Ідіть за мною!

А потім до Васькових сусідів:

— Ви також.

Це приголомшило Васька. Чого це він має кудись іти й

ламати так добре заплянований порядок дня? Якщо довгастому начальникові потрібні два вороги народу, хай бере їх і тягне куди слід, а Васька це не обходить — він сам собі, а вони самі собі. Проте погляд у начальника був владний і голос категоричний — такий спуску не дасть! — і Васьок не посмів відмовитись. Почухавши за вухом, він неохоче поплентався за начальником з перукарні, забувши навіть застерегти за собою чергу.

«І нащо було встрявати в суперечку! Хай би собі ляпали язиками що завгодно, — то не моє діло; моя хата скраю, нічого не знаю», — картав себе Васьок, передчуваючи, що через дурну необачність тепер пропаде марно вихідний день, а там, гляди, ще стануть тягати його по судах за свідка, і буде Васьок оббивати пороги «казенних домів» замість шпаркою працею заробляти собі й Марфутці на прожиття...

Змалку не любив Васьок тих казенних домів, де, крім лиха, нічого доброго не може бути, десятою вулицею обминав їх, а зараз сам напросився туди з дурного розуму. Кілька разів дорогою йому кортіло нишком вислизнути геть, але начальник пішов вулицею позад Васька, наказавши двом іншим ступати поряд нього. «Боїться, мабуть, втратити мене як свідка», — подумав Васьок, дивуючись у той же час, чому це довгастий начальник учепився саме за нього, коли в перукарні було багато людей і всі чули, що варнякали ті два зухвальці. Не інакше як тому, що Васьок не стерпів, чуючи огуду на щонайголовнішого чекіста, і начальник певен, що такий свідок, як Васьок, не буде відмагатися й викручуватись, мовляв, хоч і був там, але не слухав, не чув, нічого не знаю...

Це припущення трохи скрасило Васькові невеселі думки про змарнований день і на якийсь час навіть заспокоїло, надто коли він прочитав на таблиці біля дверей будинку, куди завів їх начальник, напис — НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ. «Щось мов би то міліція, чи що?» — роздумував Васьок, але скоро побачив, що на міліцію, де одного разу йому трапилось побувати по п'яному ділу, цей будинок зовсім не схожий. У вестибюлі стояв вахтером не міліціонер, а військовий з такими ж червоними петлицями, як і в довгастого начальника, а головне — тут панувала така насторожена тиша, якої ніколи не буває в міліції. До того ж увесь будинок здавався таким безлюдним, немов його заворожено й усе живе покинуло це прокляте місце. А втім, у колінчатих коридорах, де їх повів начальник, вони зустріли чоловіка в цивільному, знати, з тої вищої кате-

горії людей, яку Васьок називав службовці; цей чоловік обмінявся з довгастим начальником значущим поглядом, з чого Васьок зрозумів, що вони обоє служать у цьому «хитрому», як кажуть вуркагани, будинку.

З-за ріжка, де коридор завертав ліворуч, почулась тиха хода й хтось там, попереджуючи, заляскав пальцями. Довгастий начальник одразу спинився й суворо наказав Васькові та тим двом його сусідам з перукарні повернутися лицем до стіни. Васьок слухняно скорився, але периферійним зором зумів усе ж таки побачити, що повели якогось роботягу. І тільки коли вони знову з наказу начальника рушили далі, Васьок збагнув, що їх приведено до ГЕПЕВА (бідолаха не знав, що десь уже два роки тому Державне політичне управління перейменовано в НКВС — Народний комісаріят внутрішніх справ).

Довгастий начальник завів їх у свій кабінет, де посадив Васька ближче до себе — за маленький столик, поставлений перпендикулярно до великого письмового столу, за який він поважно сів сам, недбало показавши рукою Васьковим сусідам сісти далі — на стільцях під стіною.

«Чого це він так заскакує переді мною?» — подумав Васьок, скоса поглядаючи, як начальник дістає з шухляди папір і починає щось писати на ньому. «Мабуть, підхлібити хоче, щоб я нічого не замовчував, усе виказав!» — з гордістю подумав Васьок і приготувався цілком задовольнити, хоч і суворого, але, видати, справедливого начальника, який став йому навіть подобатись.

Але як же здивувався, — та ні, це не те слово, — як зачудувався, як остовпів, аж не міг спочатку й говорити Васьок, коли за хвилину дізнався, що він не свідок, а — обвинувачений і за свідків сюди приведено тих двох зухвальців, котрі в перукарні лаяли товариша Яґоду!..

— Цебто як?! Мене?.. Я вибачаюсь, але... — залепетав Васьок, коли мова трохи повернулась до цього.

— Ніяких «але»! — грюкнув кулаком по столу начальник, визвірившись на Васька. — Повторіть тут усе, що ви сказали в перукарні про ворога народу Яґоду!

— Ворога народу?.. Яґоду?.. — бурмотів Васьок, усе ще не можучи зійти з крайнього дива.

— Так, про Яґоду! — гнівно ствердив начальник, просвердлюючи Васька наскрізь гострими очицями. — Того Яґоду, мерзенні вчинки якого вчора обговорювали на загальних зборах підприємств і установ міста, а сьогодні надруковано в усіх газетах.

Аж тепер стало помалу доходити до Васька, про що мав казати вчора той доповідач, що десь забарився й не прибув до них на будівництво; догадувався він і що вичитали в газеті його сусіди в перукарні, які тихо сиділи тепер проти нього під стіною, але збентежений розум Васька не міг сприйняти такої неймовірної дійсности.

— Так що ж це — світ догори раком став чи як це треба розуміти? — промовив він, непорозуміло дивлячись то на свідків, то на сердитого начальника, котрий від Васькових слів зовсім осатанів і, переходячи на «ти», заревів:

— Я т-тобі покажу, де раки зимують! Світ т-тобі немилий стане, як я візьмусь за тебе!!..

І він узявся...

Довгі ночі він мучив Васька допитами, хоч не було про що й допитувати: від сказаних у перукарні слів Васьок не відмовлявся, свідки їх ствердили, і єдине, що Васьок міг сказати собі на виправдання, — він же нічогісінько не знав про арешт Яґоди, не знав навіть, що якийсь час тому Яґоду переведено з НКВС до НАРКОМПОЧТЕЛЮ, і де вже було йому знати, що НАРКОМПОЧТЕЛЬ став правити тепер за етапний пункт, через який спровадили вже казна куди самого голову Раднаркому Рикова, а далі спустили в політичне небуття й Яґоду...

На такій каруселі міг би спантеличитись і досвідченіший у політиці за Васька чоловік, але довгастий начальник, що, як виявилось, був не просто собі слідчий, але старший слідчий в особливо важливих справах, на те не вважав. Як дідько за грішну душу, він учепився за Васька й, ніби приміряючи до нього різну злочинницьку мірку, то намагався втиснути його в ряди «трактистів», то раптом пришивав спантеличеного не відомими йому прізвищами Васька до правих опортуністів, то нарешті закидав Васькові бльок білоруських нацдемів з правими опозиціонерами... Від цих не знаних досі назв Васькові йшла обертом голова, і, якби в камері, де він сидів після допитів, не було ще таких же, як і він, людей, Васькові б здавалось, що він уже не живе, а лиш марить у страхітливому сновидді.

У камері, куди Васьок повертався з чергового допиту змучений, з таким болем у голові, ніби розламувався череп, він потроху приходив до пам'яти, відповідав товаришам на їхні розпитування й помалу став розуміти, що слідчий забиває йому баки, чи, як казали в'язні, «бере на пушку». У камері Васьок дізнався, що таке «трактизм», чи пак троцькізм (хай йому абищо!), що таке білоруська нацдемівщина й хто за-

містив праву опозицію. От тільки невтямки було Васькові, чи всі оті троцькісти, праві опозиціонери й нацдеми справді існують десь і чогось домагаються, чи їх вигадав слідчий, щоб більше шити справ таким же невинним, як і Васьок, людям.

Кінець-кінцем, чи то слідчому набридло морочитися з Васьком, чи набігло багато важливішого діла, коли заарештовані затиналися й не хотіли визнавати за собою провини, через що доводилося вибивати з них потрібні зізнання, а тільки слідчий став закінчувати Васькову справу, оформивши його необачні слова в перукарні як контрреволюційну аґітацію. З тим Васьок і пішов на суд Спецколеґії, покладаючи кволу надію на виправдання. Повинен же суд розібратись, як було діло, й зрозуміти, що ніякий Васьок не контрреволюційний аґітатор, а якщо й сказав щось не так у перукарні, то тільки через недомисел і тому, що за всяким клопотом та роботою не читав газет. На суді Васьок пообіцяє надалі щодня читати газети, пролетарський суд повірить йому, робочій людині, й пустить Васька до його бідолашної Марфутки...

Але не так сталось, як гадалось. Суд був короткий, і вирок чіткий.

Коли далеко пізніше, вже на засланні, ми задля розваги просили розповісти про той суд, Васьок супився й махав рукою:

— Ат, що той суд! Трах-бах, БЕСЕСЕР, десять літ далеких таборів!..

— Це тобі ще пощастило, Ваську! — зауважив якось, слухаючи цю трагікомічну розповідь, Доллер. — За такі слова, та ще під кампанію, тебе могли б і того... пустити через розстрілярій.[1]

Раніш, до свого арешту, Васьок тільки чув про якийсь солярій, але ніколи не доводилось йому там бувати, зате в планетарії був одного разу з Марфуткою в Мінську й дивився там через трубу на зорі, а от про «розстрілярій» уперше почув від Доллера, проте відразу збагнув, що воно таке:

— А що їм дати людині вишку — плюнути й розтерти! І навіть дуже просто!..

Якщо пустили під укіс самого Яґоду, то чи ж дивно, що й Васька могли б «розпорошити»! Нема нічого дивного, бо світ став тепер такий, що в ньому все може бути.

Два дні ми ходили на роботу, не знаючи, чи Сталін і далі на тонку пряде, чи завдяки кремлівським лікарям і закордон-

[1] На таборовому й тюремному жаргоні — найвищу кару, цебто розстріл.

ним лікам став одужувати. Після тої страшної фрази, що її необережно випалив позавчора Васьок, ми боялись навіть питати когось про стан здоров'я Сталіна, щоб нас не запідозрили в зловтішності, якщо стан погіршав, або не помітили смутку в наших очах, якщо Сталіну полегшало.

Та ось третього дня, йдучи на роботу, я зустрів недалеко вже від нашого будівництва Карла Мая. Побачивши мене, він швидко підійшов, міцно потиснув кілька разів мені руку й чи не вперше за все своє перебування на засланні радісно усміхнувся:

— Кінчилася гра в кота-мишки! Er ist ganz fertig schon![1]

І я зрозумів, що Сталін помер.

Чи то для того, щоб ми могли удосталь пожуритись, чи щоб дати змогу й нам, як і всім трудящим, почути трансляцію з Москви великого похорону, виконроб оголосив, що сьогодні роботи не буде.

Несподіваний вихідний день — для кожного роботяги радість, а для нас, засланців, і поготів, тим більше що до неї спричинилась така незвичайна подія, яку ми не могли ще гаразд усвідомити. Хотілося поговорити про неї, обміркувати, як то воно тепер буде без Сталіна, але за звичкою все ще було страшнувато. Тільки Мурад Хакімов, що спізнився на роботу й пристав до нас, коли ми вже йшли з будівництва, спитав, протираючи заспані очі:

— Сталін дубаря врізав, правда?

Мурад так гостро висловився не тому, що набрався духу після смерти вождя народів, до якого в Мурада не було ніяких претензій, — занадто далеко й високо стояв той вождь над простим узбецьким колгоспником, а лиш з тої причини, що російську мову Мурад вивчив тільки в таборі, де про смерть будь-кого інакше не кажуть.

— Стривайте! — спинив нас дорогою Доллер. — Невже ж ми так і не відзначимо сьогодні вихідний день? А може, все ж таки зміркуємо на літра?..

Усі охоче пристали на таку пропозицію й скинулись по карбованцю, тільки Іван Петрович Куторкін завагався був на мить, а потім і собі поліз до кишені. Проте зважив за потрібне на всякий випадок голосно уточнити підставу для випивання горілки в такий день:

— Ну, що ж, за давнім звичаєм годиться пом'янути покійного...

У Доллерової квартирі, де за перегородкою без увагу

---

[1] Він уже сконав, готовий! (*Нім.*)

тріщав хазяйський гучномовець, ми мовчки випили по чарці. Тільки Мурад, хоч і дав гроші на гурт, одмовився пити через мусульманську відразу до алькоголю.

— А все ж він багато набудував! — закусуючи квашеною капустою, сказав Іван Петрович і важко зідхнув.

— Хто це — він? — спитав насторожено Май.

— Як — хто? Сталін...

— Не Сталін, а народ! Такі дурні, як я і ти, будували, щоб лакузи й підлабузники приписали все й о м у! — одрубав Май, і дивна річ — ніхто, навіть Васьок, не злякався зараз його слів, тільки Іван Петрович не хотів піддатися й промовив, щоправда, не так уже й твердо:

— А пляни все ж таки й о г о були...

У цей час з гучномовця почулося:

«... Маршали виносять на оксамитових подушечках ордени... безконечні делеґації трудящих несуть вінки...»

— Почала-ась остання возня!.. — махнув рукою Май і повернувся до господаря квартири Доллера: — Налий, Ніколаю, ще чарку, там уже нема чого слухати.

Ми трохи зніяковіли: не годилось би так казати, та ще й членові партії, хай і засланому, в урочисту хвилину похоронної процесії, але що робити, коли надволзький німець мав обмежений запас російських слів і не зумів інакше висловитись про той рух десь далеко в Москві, коли Сталіна понесли вперед ногами.

Доллер, стримуючи сміх од слова «возня», поспішив налити повні чарки й напівсерйозно, напівжартома проголосив тост:

— Ну, товариші, «мертвый спи в земле спокойно, жизнью пользуйся живущий»!

— Не «в землі», а в — Мавзолеї: по радіо передавали, що там покладуть його поруч з Леніним, — виправив Доллера Іван Петрович, який з обачности все ще удавав, ніби сидить на поминках.

— Сталіна нема. Хто тепер Сталін? — спитав Мурад, бажаючи дізнатись, хто буде на місці Сталіна.

— Мабуть, Берія, а може, й Молотов або Маленков... — нерішуче відповів Іван Петрович, нишком думаючи, як би хибним передбаченням не накликати на себе згодом біди, коли при владі стане хтось інший.

— А чи не буде між ними того... — замислено промовив Доллер. — Чи не перегризуться вони між собою, кому бути першим?..

І тут Васьок, що досі тільки слухав інших і мовчки уми-

нав квашену капусту й солоні гриби, раптом озвався. Таємничо оглядаючи нас, він сказав:

— А що ви думаєте, братця, все може бути! — І, підчепивши з миски складаним ножиком, що правив йому за виделку, ще солоного грибка, категорично додав: — Усе що завгодно!

ЗУСТРІЧІ НА ДОВГІЙ ДОРОЗІ

ВСТУП

Життя моє йде послідовно до свого природного кінця. І це не дивно: мені вже 82-й рік, а позаду довгий, нелегкий, а часом і трагічний життєвий шлях, коли було стільки сприятливих для загибелі моментів, а я, мов той ґумільовський божевільний трамвай, що, прогримівши по трьох мостах різних епох, «заблудился в бездне времени»...

Людям похилого віку часто не спиться і пригадуються нічницями ті, котрих давно вже нема серед живих, мелькають у пам'яті окремі епізоди, а то й цілі сцени постають так виразно, немов би те сталось десь зовсім недавно...

Чимало з того, що бачив, я використав у своїй творчості, але далеко більше лишилось неперенесеним на папір, та й куди було мені перенести його, коли раніш тяжкі обставини, а тепер стан здоров'я унеможливлювали це. Лишається тільки писати фраґменти тих подій та бліді контури тих людей, що траплялись мені на життєвому шляху, не додержуючись ні історичної послідовности, ні якогось прагматичного зв'язку між ними. Лишається писати без будь-якої надії побачити написане в друку, але мушу писати, бо інакше життя втрачає всякий сенс.

ПРЕДТЕЧА СУЧАСНИХ МОРЖІВ

Навряд чи хто, крім сусідів, знав у дореволюційній Охтирці його прізвище, ім'я та по батькові, але відомий він був усьому місту завдяки своїм двом посадам, де він працював за сумісництвом. Це був повітовий гицель і золотар — гроза міської собачні і вкрай потрібна власникам будинків особа.

Коли-не-коли його можна було бачити посеред міських вулиць, де він, заростий ніколи не чесаною довгою бородою, в якомусь фантастичному капелюсі, що його роздобути він міг хіба тільки десь на смітнику, поважною сократівською ходою сунув поряд своєї халабуди, яку спроквола, не поспішаючи, тягла худезна шкапа. У халабуді жалібно скавчали піймані собаки, мабуть, передчуваючи, що їх везуть на шкуродерку. Гицель не звертав ніякої уваги на те вищання і проступав далі, тримаючи напоготові довжелезне пужално, що кінчалось якоюсь хитромудрою петлею, якою гицель спритно заарканював необачних сірків та бровків, котрі бігали міськими вулицями, а надто на базарі, шукаючи випадкової поживи. Собаки пручались у гицелевих руках, схожих на лапи, але не було випадку, щоб жодна з пійманих жертв укусила гицеля, коли він запихав її в халабуду. Собаки чи то нюхом, чи з якоїсь собачої інтуїції відчували в гицелі свого смертельного ворога і, ще здалека побачивши його, розбігалися вусібіч, щоб сховатися десь під ґанком або у вузеньких суточках, де їх не могла дістати зловісна гицелева петля.

Якщо в гицелеву халабуду попадались випущені на вулицю породисті трезори або діяни, це давало гицелеві певний зиск, бо власник породистої собаки, дізнавшись про лихо, що спіткало його улюбленця, біг на шкуродерку викупляти свого улюбленця. Лаяти чи дорікати гицелеві за те, що він схопив породистого собаку, не можна було: гицель не мав права давити собачню по дворах, а на вулиці в нього були розв'язані руки й повна воля.

Обов'язки золотаря він виконував звичайно вночі, тільки для цієї операції гицель запрягав шкапу в довгий високий ящик, а за знаряддя виробництва золотареві правило таке ж довге пужално з прив'язаним на кінці відром, яким він вигрібав лайно із відходків, куди його наперед запрошували хазяї в разі потреби.

Від цієї другої роботи одяг гицеля-золотаря просмердівся наскрізь, а після чергової операції від нього так гидко тхнуло, що близько коло нього не можна було стояти, не затуливши носа. Мабуть, розуміючи це, гицель-золотар уникав з'являтися між людьми і жив десь на околиці міста відлюднем. Але раз на рік був день, коли гицель-золотар вважав за своє право стояти, як рівня, між людом, що скупчувався на березі невеликої і неглибокої річки Охтирки, що перетинала місто на дві частини й за містом впадала у славнозвісну Ворсклу. Це бувало на Водохреща, чи Йордань, як звали це свято в народі. Трохи далі від широкого мосту вирубували

широку ополонку, біля якої ставили вилитий з криги високий хрест. До цього міста з собору урочисто йшла велика процесія, що складалася з духівництва й півчої, а на чолі її урочисто ступав протоієрей отець Гаврило, притуливши до похиленої голови металевий хрест, якого тримав голими руками. Надворі лютував мороз, від якого люди, щоб зігрітись, тупцяли на місці й потирали вуха, а отця Гаврила не брав ніякий мороз. Не інакше як святість рятує його від обмороження, думав я і лиш через багато років дізнався, що наш протоієрей рятується від морозу не небесними, а цілком земними засобами, натираючи руки й чоло спиртом...

Над ополонкою відбувалась коротка церковна відправа, після якої отець Гаврило тричі опускав у воду хреста, після чого рота уланів робила залп із рушниць, а в повітря злітали спеціяльно принесені для цього голуби. Воду освячено, і, розштовхуючи людей, до ополонки підходив відомий усім наш повітовий гицель-золотар. Не поспішаючи, поважно, мов чинив якесь таїнство, гицель скидав кожуха, вилазив із валянців і роздягався до тіла. Тоді не водилось трусів, і гицель у чому мати народила опускався в ополонку й тричі занурювався в крижану воду, розтираючи долонями зарослі волоссям груди, немов би змивав із себе всі свої собачі гріхи. Перехрестившись широким хрестом, гицель неквапом вилазив із ополонки, вскакував у свої валянці і, накинувши на плечі кожуха, закидав назад голову й одним духом випивав шкалик горілки. Не закусуючи нічим, він швиденько одягався, запинався в кожуха і йшов геть, не оглядаючись, де люди глечиками й мисками черпали з ополонки свячену йорданську воду.

Я не пам'ятаю випадку, щоб хтось після гицеля ліз і собі в ту крижану купіль, але без гицеля, як кажуть, і вода б не освятилася. В Охтирці він був єдиний предтеча сучасних наших моржів.

СВОЇ ДУРНІ

Часто-густо за дореволюційних часів повітові міста славилися своїми дурнями. Це не були божевільні в повному розумінні цього слова, але певне відхилення від психічних норм у них, безперечно, було. Це були диваки, пройняті якоюсь химерою, що визначала їхню, безпечну для інших людей поведінку і правила за розвагу міським обивателям та вуличним хлопчиськам.

Не пасла задніх щодо цього й Охтирка: тут було дві знаменитості, котрих знало все місто: Давид Феоктистович і

Сильвестер Іванович. Найяскравішою постаттю був Давид Феоктистович Форов, у якого були старші за нього брат і сестра, що мали вищу освіту, а до Охтирки наїжджали тільки влітку. Всі троє були дуже подібні одне до одного, й у кожного з них зрослись на переніссі брови — одна з ознак психічної деґенерації.

Старші брат і сестра рідко коли показувались на людях і восени зовсім зникали з міста, зате Давида Феоктистовича можна було побачити скрізь: він прислужував духівництву у соборному вівтарі, роздмухуючи кадило, й був на побігеньках, виконуючи чі ти ті замовлення окремих священиків: метушився на похоронних процесіях і допомагав поліцаям під час парадів уланського полку «осаживать» публіку на тротуар. Манією Давида Феоктистовича була ніби служба в «сыскной» поліції, якою він дуже пишався й намагався старанно виконувати: досить було комусь сказати Давидові Феоктистовичу, що десь на вулиці загубилось п'яте колесо до воза, як він одразу ж кидався на розшуки.

Інколи соборні попи запрошували Давида Феоктистовича на прошені вечері. Тоді він у поті чола крутив на кухні м'ясорубку, бігав з дрібними дорученнями до крамниці й носив на кухню дрова. Звісно, за стіл з гостями його не садовили (за послуги його вдосталь годували на кухні), але ходити по кімнатах і стежити, як грають у преферанс, Давидові Феоктистовичу дозволялось. Горе було тому гравцеві, котрого Давид Феоктистович обирав за об'єкт своїх спостережень і ставав позад його стільця. Нічого не тямлячи в грі, Давид Феоктистович раз-у-раз давав поради своєму підопічному й обурювався з кожного його ходу.

— Ну, навіщо ви пішли козирною десяткою, коли у вас є жировий король? Ви просто не вмієте грати!

Ці зауваження дратували гравця, а головне — розкривали для інших його карти, що призводило до програвання. Підопічний сердився, нервувався, це смішило інших гравців, але єдине, що могло звільнити невдаху від непроханого порадника, — це попросити його щось принести або загадати Давидові Феоктистовичу якесь безглузде запитання, на зразок: «Чи ви, Давиде Феоктистовичу, не пам'ятаєте, якої губернії Сибір?» — на що Давид Феоктистович, подумавши трохи, відповідав: «Здається, чи не Саратовської».

Давид Феоктистович був невід'ємною часткою міського життя, і, коли його довго не видно було на різних публічних церемоніях, усіх дивувало — а де ж це подівся Давид Феоктистович?

Хтозна, скільки б ще літ допомагав він священикам у вівтарі та поліції під час парадів і хресних ходів, але прийшла революція, і Давид Феоктистович загинув через свою манію, яка нікому не завдавала шкоди. Коли 1919 року червоні частини захопили Охтирку і стали перевіряти на вулицях документи в перехожих, спинили й Давида Феоктистовича. Документів при ньому не було ніяких, і через те його спитали, де він працює. Давид Феоктистович з гордістю відповів червоноармійцям, що він аґент «сыскной» поліції. Цього було цілком досить, щоб його тут же розстріляли...

На противагу Давидові Феоктистовичу був Сильвестер Іванович, вельми спокійна, тиха людина, котру лише зрідка можна було побачити на охтирських вулицях, через що його знали далеко не всі в місті. Його дивацтво полягало в тому, що раз на місяць у точно визначений день він приходив до грошовитих жителів по «жалування». Йому давали гривеника, і Сильвестер Іванович, чемно подякувавши, зникав, щоб через місяць у цей самий день знову прийти по «жалування». Сильвестер Іванович був дуже люб'язна, готова до всяких послуг людина. Йому можна було доручити здати на пошті листа або передати комусь якусь річ, і можна було бути цілком певним, що Сильвестер Іванович виконає доручення бездоганно. Леле, ця послужливість і погубила його...

Раптом Сильвестер Іванович зник із міста. Не приходив більше ні до кого по «жалування», не видно було його й на міських вулицях. Лиш через якийсь час пішла по місту чутка, що якісь невідомі в Охтирці люди повезли Сильвестра Івановича до Харкова і там, знаючи його послужливість та викональність, посадили в центрі міста на мосту через Лопань, дали йому велику пачку революційних проклямацій і наказали роздавати кожному перехожому.

Сильвестер Іванович за своєю звичкою старанно виконував доручення, не пропустивши жодної людини, що проходила повз нього, поки не сунув крамольного папірця і поліцейському приставу. Той, прочитавши проклямацію, схопив Сильвестра Івановича за барки й одвів до поліцейського участку.

Як там повелись із Сильвестром Івановичем — нікому не відомо, тільки слід після цього за ним запався. В Охтирці вважали, що не інакше як Сильвестра Івановича запакували на Сабуровій дачі, цебто в харківській психіятричній лікарні, де він і скінчив своє тихе, безневинне життя.

КОЛИШНІ ПОЛЯКИ

Мені колись випало прочитати в одній анкеті відповідь про національну приналежність: «бывший еврей», і ця відповідь звучала анекдотично, але в житті до революції мені довелось зіткнутися з двома колишніми поляками, які себе вважали за росіян, і ніхто в місті не сумнівався в їхній російській приналежності.

Коли після третього поділу Польщі більша частина її опинилась у складі Російської імперії, її стали підганяти під загальний всеросійський ранжир, як і всі поневолені нації, за влучним висловом Леніна, цієї великої тюрми народів. Почалась русифікація освіти, витіснення польської мови з офіційного життя й рекрутчина; тільки релігії не торкалась енергійна нівелізаторська рука, і Польща лишалась католицькою. Поки поляк лишався католиком, він лишався й поляком за національністю, дарма що й назва «Царство польское» помалу замінялась на «Привіслянський край». Звісно, все це викликало ворожнечу й ненависть, але після поразки останнього повстання 1863 року Польща втратила надію на своє відродження і, хоч не так багато, як Україна чи Білорусь, усе ж стала давати свою данину на вівтар «отечества чужого». Усі ці славнозвісні російські діячі — Ціолковський, Пржевальський, Кржижановський, нарешті, Дзержинський і Менжинський — були з походження поляки. Дехто з них був навіть нащадок польського повстанця 1863 року.

Були такі два й серед педагогів охтирської гімназії, про польське походження яких свідчили тільки їхні прізвища — Седлецький і Квіцінський, більше відомі серед гімназистів та охтирських обивателів своїми прізвиськами — Козел і Клишко: перший через свою незвичайну упертість, другий через свої криві ноги. Обидва вони були православні, а не католики і в своїх політичних поглядах крайні реакціонери.

Козел був до того ж гласним міської думи, але і в гімназії, і в думі він виявляв таку впертість, з якої Козла ніхто не міг спихнути. Якщо в якогось учня з усіх предметів були самі п'ятірки в атестаті, а з математики, яку викладав Козел, стояла двійка, вся педагогічна рада не могла умовити Козла поставити бодай трійку: Козел лишався непохитний. Через Козла вішались і стрілялись гімназисти, але ніщо не могло змінити Козлової вдачі — він був як кремінь і лишався далі грозою гімназії. Досить було після перерви вийти Козлові з учительської, як у клясі западала могильна тиша. Лисуватий, брезклий на виду, з випнутим черевом і понурим поглядом,

Козел досить прудко, як на його літа, входив у клясу, поважно сідав за катедру і, нашвидку записавши в журналі зі слів чергового, кого нема на лекції, витягав із бічної кишені свого маленького записника. Наставала жахлива хвилина, коли Козел із записника вибирав чергову жертву. Річ у тім, що Козел не просто перевіряв знання учнів, а намагався впіймати на слизькому тих недбайливих щодо опанування математичної премудрости простаків, котрі, бувши викликані вчора, сьогодні спочивали на лаврах і не приготували як слід завдання. Головне, що проти Козла не діяло навіть безглузде заклинання тихо сидіти й шепотіти: «Сухое дерево назад не пятится», — досить поширений серед гімназистів забобон, що ніби рятував од виклику. Рідко яка лекція з математики обходилась без двійок і одиниць.

У кожної людини буває своє шкульке місце, а в Козла їх було аж два: він захоплювався фотографією і над усе на світі любив гігієну. Кожної неділі Козел сідав у свого тарантаса, на передку якого сидів разюче подібний до Козла парубійко, і їхав до крамниць, де торгували всяким фотографічним начинням або термометрами й барометрами. Поповнивши запаси всяких віраж-фіксажів та подивившись, чи не продається якоїсь нової конструкції барометр, Козел урочисто повертався додому.

Не можна сказати, що Козел визначався віртуозністю у фотографії, але це був своєрідний аматор, якого, здавалось, захоплював сам процес перенесення живої натури на глянсуватий папір фотознімка, через що Козел фотографував будь-що: знайомих і незнайомих людей, коней, собаку-дворнягу, що спинився чогось серед двору, або горобця, котрий залетів на підвіконня. Якщо фотознімок був удалий, Козел дуже тішився, і казали, що вдома в Козла назбиралось багато альбомів з такими беззмістовними фотовправами.

З великою ретельністю Козел міряв щодня температуру повітря і записував у спеціяльний щоденник. Про користь гігієни й потребу її пильно додержуватись Козел міг просторікувати хтозна скільки часу.

Цими Козловими дивацтвами й користувались нездібні до математики або ледачі учні: Козла можна було «заговорити», цебто витягти на розмову про фотографію на цілу годину його лекції. Ця місія доручалась бездоганному щодо знання математики учневі, котрий, піднісши вгору руку, чим питав дозволу спитати, підходив до катедри і показував Козлові позичений у вправного аматора фотознімок, прохаючи оцінити й дати пораду. На цього гачка Козел часто ловився,

забував про свого записника і пускався у розмови про всякі системи фотоапаратів, радив, як ліпше проявляти й закріпляти платівки, поки не чувся рятівний дзвоник у коридорі, що сповіщав про кінець лекції. Але горе було тому учневі, котрий наважувався самотужки «заговорити» Козла! Піднесе руку якийнебудь Пилипець, що з якихось причин вдома і не доторкнувся до домашніх завдань, і спитає:

— Я чув, Костянтине Фердинандовичу, що вже вигадали кольорову фотографію. Чи правда цьому?

— Кольорова фотографія — це справді цікавий винахід, але про це поговоримо іншим разом, а тим часом ідіть до дошки, — відповідає незворушно Козел, а Пилипець перелякано, як кріль у пащу полоза, йде до дошки, щоб повернутись через кілька хвилин з одиницею...

Зрідка траплялось, що Козел, почувши серед лекції чийсь кашель, несподівано сідав на свого улюбленого гігієнічного коника і заводив мову про всякі хвороби та як від них устерегтись. Насамперед треба добре мити руки, чистити зуби, уникати застуди й ні в якому разі не курити.

— А то зайдеш у кімнату гімназиста, а там так тютюнищем тхне, хоч сокиру вішай! — казав наостанку Козел, вважаючи, що висловився дуже дотепно. Козлові подобалось, коли ми удавано реготали з цих його неоковирних дотепів і заохочували далі говорити про гігієну.

— А чом би, замість витрачати гроші на тютюнище, не купити собі надвірного термометра і записувати щодня температуру, а потім через рік подивитись: цікаво, яка була температура повітря торік або позаторік.

Ми удавали, ніби це справді нас дуже зацікавило, хоч я не знаю жодного випадку, щоб хтось справді придбав собі термометра й морочив собі голову торішньою температурою.

Козел ніколи не сміявся, мені важко уявити його завжди похмуре обличчя навіть хоч трохи усміхненим, але Козлові подобалось, коли кляса, звісно, удавано, реготала з його важкуватих дотепів, і ми реготали, щоб заохотити Козла не вертатись до осоружної математики. Та це спричинилось до трагікомічного випадку, що надовго відбив у Козла охоту просвіщати нас у галузі медицини взагалі й гігієни зокрема.

У старших клясах гімназії вчився дуже здібний учень Веселовський, котрий відзначався до того ж і артистичною здібністю реготати, для чого йому не потрібні були ні репетиції, ні найменша підготовка. Домашні завдання він робив на перервах між лекціями, одразу схоплюючи суть предмета. На лекціях він преспокійно читав під партою черговий випуск

пригод сищиків Ната Пінкертона, Ніка Картера та Шерлока Голмса. Він не робив винятку й для Козлових лекцій, коли Козел пояснював нову теорему або викликав когось до дошки.

Поруч Веселовського сидів син поліцейського пристава Слатін, на обов'язку якого було штовхнути сусіду в бік, коли треба було реготати з приводу якоїсь нової потуги Козла на дотеп. Одного разу Слатін розсердився на щось на Веселовського і надумав помститись.

Веселовський забув уже про сварку з Слатіним і весь поринув у дальші незвичайні пригоди спритного сищика, коли Козел, записуючи в журналі, кого нема на лекції, звернув увагу, що вже третю лекцію пропускає учень Андрушов.

— А що з ним сталось? — запитав Козел чергового.

— Андрушов захворів на інфлюенцу,[1] — журно відповів черговий, і Козел несподівано впіймався на свого улюбленого гачка:

— Дехто помилково думає, що інфлюенца зовсім незначна хвороба, на яку не варто звертати серйозної уваги, — сказав Козел, кладучи на каламар перо й не витягаючи свого страшного записника, — а тим часом це захворювання, якщо не вберегтись, може дати вельми сумні наслідки. Та ось нема чого за прикладом далеко йти. Позаторік моя теща захворіла на інфлюенцу; пролежала три дні в ліжку, на четвертий встала і через день поїхала кіньми в Тростянець на весілля своєї небоги. Дорогою вона перемерзла, її добре провіяло, і, приїхавши до Тростянця, одразу ж захворіла на запалення легень...

Усі в клясі вдали скорботні обличчя, виявляючи цим співчуття Козлові і його тещі.

— І що ви думаєте — через чотири дні ця мила, добра, люб'язна жінка померла...

Слатін тихенько штовхнув Веселовського в бік, і той, кинувши Ната Пінкертона в парту, зайшовся таким голосним, заразливим реготом, що не тільки Козел, а й усі ми зацінеміли від несподіванки. Веселовський, почувши, що його щирий регіт ніхто не підтримує і він регоче соло, зблід і круто урвав на півноті регіт, а Козел оговтався тільки за хвилину й ледве зміг промовити ображено:

— Ви збожеволіли, Веселовський! Вийдіть із кляси.

Звісно, після цього посипались двійки й одиниці, а Веселовський, не зважаючи на свої математичні здібності, вище трійки ніяк не міг піднестись у Козла.

Химерний кінець спіткав Козла: будучи таким ентузіястом

---

[1] Інфлюенцою тодішні лікарі називали всім відому теперішню ґрипу.

гігієни, він загинув від недодержання елементарної гігієнічної вимоги: загнав скалку у пучку вказівного пальця правиці і, не продезинфікувавши голки, став виколупувати скалку, що призвело до зараження крови, від чого Козел через тиждень «у бозі почив», чи, як ми всі радісно казали, дуба дав...

Не тільки учні гімназії, а й учителі та гласні міської думи полегшено зідхнули, дізнавшись про смерть Козла. Мало кому кидали пригорщі землі в могилу з такою охотою, як ми, гімназисти, коли ховали Козла.

Минуло чотири роки, як помер Козел, і два роки, як я скінчив охтирську гімназію. У серпні 1919 року я був в українській армії на денікінському фронті. Перехід пішим порядком з тилу на фронт протягом цілої ночі мене дуже стомив, але спати було ніколи, бо зрання почався бій. Мене з кількома козаками призначили охороняти артилерійську батарею від можливого наскоку ворожої кінноти. Батарея добре замаскувалась за невеликим гайком, і денікінська артилерія довго не могла намацати її, дарма що за батареєю, мов на ярмарку, скупчилось багато тимчасово мобілізованих селянських возів із снарядами. Коли ворожий артилерійський вогонь переніс на інші ділянки широкого фронту, я, стомлений, приліг на одного воза поряд із снарядами і миттю заснув.

І сниться мені кошмар: я знову в гімназії, з учительської вийшов Козел зі своєю математикою, з якою в мене бували часті конфлікти. Козел сів на своє місце на катедрі й витягнув записника. Не приготувавши як слід домашнє завдання, я чую з жахом, як Козел називає моє прізвище... Я підводжуся з місця — і прокидаюсь від недалекого вибуху денікінського снаряда. Перебуваючи ще під сильним враженням сну, я ніяк не можу отямитись і дібрати, де сон, а де дійсність. Лиш коли вибухає неподалік другий снаряд, я остаточно переконуюсь, що я не в гімназії, а в бою, і це, очевидно, ворожа артилерія таки намацала нарешті нашу батарею. Читачеві важко буде повірити мені, але це справді було так: я полегшено зідхнув і подумав, яке щастя, що Козел більше вже ніколи не викличе мене до дошки!..

На схилі віку я випадково зустрівся в Коломиї із старшим сином Козла, відомим у Охтирці адвокатом. Гай-гай, куди його занесло життя! 1937 року він необачно взявся боронити на суді жінку, що з ревнощів убила свого чоловіка-командира. Убивцю він таки оборонив, але за свою адвокатську спритність заплатив десятирічним ув'язненням у далеких таборах, обвинувачений у тому, що хотів послабити бойові сили Червоної армії, захищаючи вбивць її командирів... У

Коломиї він працював палітурником, набувши в цьому фаху не абиякої досконалости й загальної пошани. Мене не вразили сумні сторінки його біографії — подібні перипетії траплялись тоді з багатьма людьми, але я був дуже здивований, дізнавшись, що син Козла на схилі віку раптом зацікавився своїм польським походженням і став вивчати польську мову з польсько-українського словника і навіть брав приватні лекції в якоїсь старої, зацвілілої в Коломиї польки. Не знаю, чи вийшов із нього майбутній поляк, як із батька, колишнього поляка, вийшов росіянин...

Цілковитою протилежністю Козлові був спочатку інспектор, а потім директор охтирської гімназії Квіцінський Павло Якович. Якщо Козел з очима кольору гнилого винограду й тяжкою вдачею являв собою скоріше інтернаціональний тип бурмила, то Квіцінський, або Клишко, десь одних з Козлом літ, своєю зовнішністю дуже скидався на польського шляхтича. Посріблене сивизною, трохи кучеряве волосся на голові, такі ж охайно підстрижені вуса та жваві сіро-блакитні очі свідчили про давню шляхетську породу і разом із характерним польським прізвищем нагадували про його національне походження. Якби не клишоногість, яку він прикривав довгополим мундиром, його можна було б і тепер вважати за красеня.

Навряд чи він був ревним православним, хоч, як директор, вистоював усі вечірні й обідні в нашій домашній гімназіяльній церкві, а будучи ще інспектором, організовував прощу залізницею до мощей Іоасафа в Білгород. Але це диктували суто кар'єристичні міркування. Вище начальство цінило запопадливість Квіцінського й рано зробило його директором. Він був щирий монархіст і, демонструючи це, дозволяв собі прикру нетактовність: почувши, що в нашій клясі гармидер під час перерви, він раптом заходив і вигукував: «Що за жидівський меламед?!» — дарма що в нашій клясі вчились два євреї...

Для нього не існувало ні польського, ні якого іншого національного питання. Коли почалась Перша світова війна, Павло Якович раз-у-раз улаштовував у гімназії літературно-музично-вокальні «патріотичні» вечірки, на які неодмінно запрошував вищого представника поліції — повітового ісправника. На цих вечірках гімназіяльний хор співав на мотив польського національного гімну: «Гей, славяне, здесь свободно речь родная льется», — і замість української «Гей на горі та женці жнуть» таку ж безглузду: «Полк пехотный на войну идет». Гімназіяльна духова оркестра з великим піднесенням вигравала гімни союзних держав, починаючи від російського

«Боже, царя храни» й кінчаючи екзотичним гімном Японії, що захопила на початку світової війни німецьку колонію в східньому Китаї Дзін-Дао і теж вважалася за союзника.

Одне слово, Павло Якович мав тепер широке поле доводити свій російський патріотизм і бездоганну вірнопідданість.

У гімназії подейкували, що Клишко має широку шпигунську мережу, до якої залучив навіть перукаря на центральній вулиці, щоб наглядати за гімназистами й бути в курсі всіх справ, що стосувались його гімназіяльних вихованців. Але треба віддати належне Павлові Яковичу: він не зловживав шпигунськими відомостями, бо хотів бути популярним серед учнів. Якось гімназисти восьмої кляси розсердились на нашого гімназіяльного законовчителя, отця Михаїла Кочетова, і побили йому вночі шибки. Ця зухвала помста поставила на ноги не тільки гімназіяльне начальство, а й поліцію, та бешкетників так і не знайшли. Через рік, коли заводій цієї операції був уже студентом, Клишко, зустрівши його на вулиці, спинив: «А я ж знав, що вікна Кочетову розбив ти, Ісиченко». Ісиченко зніяковів і сердечно подякував Клишкові, бо, коли б Павло Якович дав хід цій справі, не бачити б Ісиченкові університету...

Треба сказати, що Квіцінський був чудовий педагог. Викладаючи «русскую словесность», як тоді звалась російська література, він дав нам елементарні знання з теорії літератури й привчив нас багато читати й роздумувати над прочитаним. Він не задовольнявся тим, що учень слово в слово перекаже все написане в підручнику про того чи того клясика, — Павло Якович хотів, щоб учень висловив ще й свій погляд на клясика, дав йому свою оцінку.

Десь у жовтні 1916 року, коли ми у восьмій клясі вивчали творчість Гоголя, Квіцінський викликав мене. Це припало на той час, коли я прочитав «Історію України-Русі» Аркаса, декляматор «Досвітні вогні» і нецензурований Шевченків «Кобзар», що його як трофей привіз із окупованої Галичини офіцер Гожієнко, старший брат мого одноклясника. Цієї лектури було досить, щоб я став «свідомим українцем», як казали тоді.

Коли я докладно переказав Квіцінському все, що було надруковане в підручнику про великого клясика російської літератури, Павло Якович спитав мене, чи все мені подобається в Гоголя, маючи на увазі, чи всі його твори заімпонували мені.

І отут моя солодка нова віра прорвалась назовні. Із запалом неофіта я відповів:

— Ні, не все. Мені не подобається, що Гоголь писав свої твори нерідною мовою...

— Цебто як — «нерідною мовою»? — вилупив на мене очі з крайнього подиву Павло Якович.

— Він писав їх по-російському, а не по-українському, як то робив Тарас Шевченко.

— Ах, он воно що, — промовив Квіцінський, і я приготувався сприйняти на свою голову всі громи й блискавки, що мали посипатись на мене від такого вірного слуги царату, яким був Квіцінський. Та розумний педагог знав, що я радо зазнаю будь-якої кари, бо за ідею треба ж постраждати, і він удався до іншої тактики. Помовчав хвилину, а потім, розвалившись на стільці, став висміювати те, що стало мені найдорожчим у житті:

— Ну, хіба ж можна говорити серйозно, Давидов,[1] про якусь «українську мову», цей мужицький жарґон, якого, крім базару, ніде не можна застосувати! Невже ви думаєте, що цю мужицьку говірку можна запровадити в словесність, в культурне життя?

— Цією мовою вже створено літературу, — тихо пробурмотів я.

— Ви хочете сказати — Шевченко? Шевченко — це виняток, а винятки, як відомо, стверджують правило. Це, безперечно, талант, але можна тільки пошкодувати, що він вбрався не в ті шати, в які слід було б. Якби Шевченко писав по-російському, з нього вийшов би малоросійський Кольцов, а так...

— Крім Шевченка, є ж іще Котляревський, Леся Українка, Грінченко... — боронився я, але Павло Якович перебив мене:

— Чув про таких, але всі вони фантасти й диваки. Бачив я у Валуйках, де два роки був інспектором гімназії, одного нотаріуса-українофіла: освічена людина, а балакає по-хохлацькому й носить вишивану сорочку! Це ж просто смішно, клоунада якась...

Гучний дзвінок у коридорі провістив велику перерву, і Павло Якович, забираючи клясний журнал, сказав мені:

— Зайдіть, Давидов, до мого директорського кабінету.

У кабінеті, де ми сиділи тільки вдвох, Квіцінський спитав мене:

— Скажіть, Давидов, де ви набрались таких шкідливих і небезпечних ідей?

---

[1] У гімназії я значився під цим зросійщеним прізвищем, якого я позбувся, ввійшовши в літературу й повернувши собі прізвище моїх далеких предків.

— Нівідкіля, — спокійно відповів я.

— А все ж таки — хто на вас так вплинув, що ви захопились Шевченком? — допитувався далі Квіцінський, намагаючись вивідати, чи не попав я під вплив нелеґального українського гуртка в Охтирці, яким керував сухотний стельмах Бездрабко і про якого міг щось почути Квіцінський через свою шпигунську мережу.

Я відповів так, як воно й було насправді:

— Ніхто на мене не впливав, я сам дійшов цих думок, читаючи книжки.

— Які книжки? — жваво поцікавився Квіцінський і на клаптику паперу щось занотовував собі.

— «Кобзар» Шевченка я взяв з нашої гімназіяльної бібліотеки, прочитав «Історію України-Русі» адмірала Аркаса, — я навмисне наголосив на слові «адмірала». — Ця книжка вільно продається і в нашому охтирському газетно-книжковому кіоску...

— Уся ця література дозволена, але висновки з прочитаного ви зробили дуже хибні, Давидов. Ну, так ось що: ви непоганий учень, і я не хочу псувати вам вашої життєвої кар'єри, але, як директор гімназії, я повинен попередити вас: якщо я дізнаюсь, що ви займаєтесь у гімназії пропаґандою українофільства, то, вибачайте, я муситиму виключити вас із гімназії з «вовчим білетом», і перед вами, Давидов, зачиняться двері всіх вищих учбових закладів Російської імперії. Зрозуміли?

Після цього Квіцінський відпустив мене і більше до цієї справи не повертався.

Та треба ж було так статись, що через півроку, в лютому 1917 року, вдарив перший грім революції, і могутній, здавалось, непохитний царат раптом упав, а за ним, випереджаючи одна одну, пішли події, які й не снились ще зовсім недавно громадянам Російської імперії. Квіцінський швидко зорієнтувався в ситуації і владною рукою послабив туго заґвинчені досі гайки гімназіяльного порядку й дисципліни.

Десь на початку березня я звернувся до нього по дозвіл відбути в гімназіяльній залі загальноміські збори учнів-українців.

— Прошу, прошу! — ніби аж зрадів Павло Якович, що така знаменна подія відбудеться в стінах його гімназії. — А мені, Давидов, дозволите бути присутнім на цих зборах?

Тепер уже я в свою чергу відповів:

— Просимо, просимо, Павле Яковичу! Будемо дуже раді бачити вас на наших зборах!

Квіцінський таки прийшов на збори. Узяв стільця й сів збоку біля стіни, щоб усіх бачити. Він зацікавлено розглядав юнаків і дівчат, що заповнили залю, і на обличчі його виразно було помітно велике здивування. «Як же так? — мабуть, думав він. — Я гадав, що є тільки один українофіл Давидов, а їх он скільки назбиралось: і гімназисти, і з ремісничого училища, і з вищої початкової школи, ба навіть гімназистки є!..»

6 червня в Охтирці відбулася велика українська маніфестація, в якій і я, звісно, теж брав участь. Коли маніфестанти проходили повз будинок гімназії, я вигукнув гасло: «Хай ця гімназія буде українською!» Маніфестанти підтримали мене, і почулись вигуки: «Хай живе українська наука! Слава!» Квіцінський, що вийшов на ґанок свого директорського будинку глянути на це незвичайне, не бачене ще ніколи в Охтирці явище, старанно заплескав у долоні на знак свого цілковитого схвалення мого гасла.

Десь у липні місяці я випадково зустрівся з Павлом Яковичем на вулиці, і він спинив мене.

— Я читаю «Селянську газету», що її видає охтирська «Просвіта». Ну, скажіть, Давидов, навіщо там пишуть «кляса», «фльота», коли український мужик каже «клас», «флот»? Треба, щоб газета була близька до нього своєю мовою, а не відштовхувала від себе всякими тими к л я с а м и.

Отаке диво: Павло Якович починає турбуватись за мову української преси! Яку величезну еволюцію пройшов він за десять місяців революції після тої пам'ятної розмови зі мною, коли загрожував мені «вовчим білетом» за українську пропаґанду!

А ще через рік він вразив мене так, що я отетерів. Коли я на кілька днів приїхав із війська до матері, то знову зустрівся з ним випадково на вулиці. Побачивши мене у військовому вбранні й сивій шапці з синім шликом, Павло Якович сплеснув від захвату руками й заговорив зі мною... по-українському:

— Здрастуйте, Давидів! Дуже радий вас бачити! Скажіть, Давидів, чому в Києві ще й досі стоїть пам'ятник Богданові Хмельницькому, а не Мазепі? Чому взагалі панькаються з кацапами? Якщо у нас самостійна українська держава й гетьман, то кацапів треба виганяти з України. Це одвічні її вороги! Ні, Давидів, я цього ніяк не розумію.

Я слухав Павла Яковича й думав: яку круту еволюцію зробив цей колишній поляк, що обернувся на росіянина, а тепер стає українцем! Він буде зразковим директором украї-

ської гетьманської гімназії. Він буде пильно стежити, хто що говорить по-російському, й нещадно переслідувати їх. Він буде вірно служити всім владикам на землі, він зможе обернутися ще на будь-кого, тільки поляком уже не буде ніколи. Для Польщі він назавжди втрачена людина...

ХАЙ СПИНИТЬСЯ ЧУДОВА МИТЬ!

ЗАМІСТЬ ОСТАННЬОГО СЛОВА

18 травня за старим стилем був день народження моєї матері. Я вистрибом повертався додому, склавши останнього іспита з географії, а це означало, що я перейшов з третьої кляси охтирської гімназії в четверту. Замість подарунка я ніс матері п'ятірку, яку не так легко було добути в Никанора Івановича Клевцова, прозваного в гімназії за довготелесість Макароном. У Макарона, викладача географії, був свій улюблений коник, на якого він раз-у-раз сідав на іспитах: з ледве помітною в старих, вицвілих очах хитрістю Макарон загадував учневі мандрувати з Охтирки в різні країни світу. Ще напередодні я подумки мандрував до Нью-Йорку, Сінґапура й Сіднею, але найбільше наполягав на подорожі до Англії. Це тому, що в Лондоні жив знаменитий генерал Баден-Пауль, основоположник бойскавтизму. Про цього генерала я вичитав у єдиному на всю дореволюційну Росію журналі «Ученик», котрий активно пропаґував створення в Росії організації бойскавтів під назвою «Юнные разведчики». Я зважився написати цьому лондонському генералові листа і, на мій крайній подив, через місяць одержав од генеральської секретарки відповідь російською мовою з купою бойскавтських книжок та журналів по-англійському.

Сьогодні на іспиті мені поталанило витягти квитка «Англія». Тільки но я почав оповідати про людність, фльору й фавну Брітанського острова, як Макарон спинив мене:

— А чи не будете ви ласкаві розповісти нам, як ви поїдете з Охтирки до Лондону?

Я одразу ж на словах поїхав залізницею до Одеси, сів на морський пароплав і майнув ним у Чорне море. Проскочив-

ши щасливо через Босфор і Дарданелли та перетнувши Мармурове й Егейське моря, я виплив у Середземне, далі через Ґібральтарську протоку опинився в Атлантійському океані й, минаючи береги Еспанії та Франції, дістався до Ля-Маншу, де замислився — чи мені зійти з пароплава в Дуврі й їхати до Лондону залізницею, чи пливти далі до гирла Темзи, щоб там, пересівши на річковий пароплав, прибути до столиці Великобританії.

— А ще як можна з Охтирки до Лондону? — підступно спитав Макарон, та я, не моргнувши оком, заторохтів:

— Можна через Петербург, Фінську затоку... — І Макарон, не питаючи вже мене ні про фльору, ні про фауну, вивів у журналі жирне «5».

Ідучи додому, я ще раз подумки повторював свою вдалу подорож із Охтирки через моря й океан, наперед смакуючи пиріжки з м'ясом, які мати так уміло пекла за рецептами «Советы молодым хозяйкам» якоїсь Канівець.

Але що це? Коло нашого дому на розі Вище-Котелевської вулиці та Зеленого провулка збираються люди, тривожно перешіптуються, а дехто, сміливіший, видряпується на призьбу, щоб зазирнути в крайнє вікно. Гості? Та ні, гості прийдуть увечорі привітати матір з днем народження й ніхто з них не дозволить собі так поводитись у гостинному, але строгому щодо пристойности нашому домі...

Передчуваючи щось недобре, я пришвидшив ходу й через одчинені навстіж двері увійшов до покоїв, де теж товклися хтозна чого чужі засмучені знайомі й незнайомі люди.

Назустріч мені кинулась моя заплакана мати й гірко заридала:

— Подумай тільки, яке лихо, та ще в мій день: Федінька застрелився! О Боже!..

Я кинувся в кутню кімнату, де з початку навчального року жив у нас на квартирі восьмиклясник Федя Горбач.

Засунувши під потилицю ліву руку й витягнувши на ліжку довгасті, покладені одна на одну ноги, лежав нерухомо одягнутий у чорну тужурку Федя. Права рука, мабуть, після пострілу впала, випустивши револьвер, і тепер безсило звисала з ліжка. З маленької дірочки на правій скроні тягнулась темночервона струмина закипілої вже крови, а на підлозі застигала невелика кривава калюжка.

За Фединим столиком сидів поліцейський пристав і повільно гортав сторінки підручників та книжок, шукаючи передсмертної записки самогубця. Край столика лежав маленький, блискучий, витертий від крови револьвер системи «Буль-

дог», з якого Федя порішив себе. Пристав на всякий випадок повиймав із револьвера решту п'ять набоїв, і вони лежали поряд купкою як речові докази події. Я здаля дивився на них і ніяк не міг збагнути, як могла маленька олив'яна кулька обірвати людське життя, та ще на світанку його.

Мати покликала мене їсти, але я ще раз глянув на мертвого Федю, в якого на губах застигла, здалось мені, усмішка, а високе чоло ніби ще думало щось, тільки темна струмина на щоці й червона пляма на підлозі свідчили, що Феді більше нема й ніколи не буде. Ніколи! Яке це страшне слово...

Мати завела мене в спальню, де не було сторонніх людей, що без дозволу товклися в наших покоях, і, підсуваючи мені тарілку з теплими ще пиріжками, схвильовано оповідала:

— Вийняла пиріжки з печі, глянула на годинника: вже на одинадцяту пішло, а Федінька ще спить. Хотілось почастувати його гаряченькими пиріжками, підійшла до його дверей, постукала тихенько раз — не озивається, постукала вдруге — мовчить. Тихенько прочинила двері, глянула, а там на підлозі кров і непогашена свічка на стільці біля ліжка догорає... Я стерялась, кинулась у двір і кричу: «Люди добрі, допоможіть! Наш Федя наклав на себе руки...» Збіглись сусіди, хтось кинувся в поліцію, повідомили молодшого Фединого брата, що живе аж на Повстяній, той прибіг, постояв, бідолашний, трохи й помчав на пошту — телеграму батькам... Що буде з нещасною Фединою мамою!..

Я надкусив теплого пиріжка з м'ясом, але їсти далі не міг. Певно, й мертве Федине тіло ще тепле, — промайнуло в голові, і мене так занудило, що я потім цілий рік не міг дивитись на пиріжки з м'ясом.

Федя був один з перших учнів в останній восьмій класі охтирської гімназії. Він видавався не про свої літа старшим і розвиненішим і скидався більше на студента, ніж на гімназиста. Проте не чванився тим, був добрим товаришем, а у вільний час охоче розмовляв і зі мною, жовторотим третьокласником. Якось я похвалився Феді, що в петербурзькому журналі «Ученик» надруковано мого вірша «Цусима», і Федя по-діловому спитав: «А гонорар вони платять?» Уперше почувши це слово, я сприйняв його не як грошову вартість, а як вияв пошани й зичливости, що означає воно по-латині, і впевнено відповів: «Аякже! Ось надіслали авторського примірника й заохочувального листа». Федя посміхнувся й пояснив мені прозаїчне значення цього дивного слова.

У третій чверті того року до нашої гімназії прибув за-

міть симпатичної, але хворої на туберкульозу викладачки французької мови Софії Нарцизівни справжній француз, мало не з самого Парижу, мосьє Шарль. Високий на зріст, трохи смаглявий, з пишними чорними вусами й такою ж чорною кучмою на голові, він здавався мені схожим на Мопассана, якби можна було вдесятеро збільшити його розум, такт і кмітливість. Хтозна, чи мав він якусь педагогічну освіту, бо в його поводженні й методиці цього не було помітно, а в гімназії пройшла чутка, що він просто колишній лакей з якогось фешенебельного паризького ресторану. Про Росію, з усього видно, в нього було досить тьмяне уявлення як про країну, людність якої визначається фанатичною релігійністю й безмежною глупотою. Це призводило до курйозів, чутка про які миттю облітала всю гімназію й передувала першим педагогічним дебютам в інших клясах. Отак, приміром, у четвертій клясі лекція французької мови була першою; черговий у клясі, як годилося, вийшов до катедри прочитати молитву перед навчанням і доповісти вчителеві, кого немає в клясі та що загадано на сьогодні вивчити. Чергувати того дня випало відомому своїми витівками пустунові, котрий, прочитавши належну молитву, став читати й інші, що пам'ятав із закону Божого. Коли його релігійний репертуар вичерпався, він з тим же побожно-серйозним виразом обличчя став деклямувати байки Крилова, ревно хрестячись і раз-у-раз стаючи навколішки. Уся кляса давилася від сміху, але, щоб не загнати чергового на слизьке, ледве стримувалася й мовчки хрестилася. Француз стоячки терпляче ждав кінця безконечного моління: треба ж бо поважати релігію й звичаї чужої країни! Тим часом одчайдух, низько вклоняючись до ікони в кутку кляси, позирав між навмисно розчепіреними ногами на круглі вікна в дверях позаду, куди інколи заглядав наглядач, а то й сам інспектор гімназії. Це була доречна обережність, бо інспектор таки цікавився, як проходять у клясах перші лекції мосьє Шарля.

Пустун дійшов до байки «Лисиця й виноград» і пополотнів: у кругле вікно, напружено прислухаючись, дивився інспектор, здивований, що так довго затяглася коротка молитва перед навчанням. Він рвучко ввійшов у клясу, проінструктував ламаною французькою мовою мосьє Шарля і вивів з собою зухвалого пустуна.

Мосьє Шарль, дізнавшись, як його пошили в дурні, розгнівався не тільки на четверту клясу, а й на всю охтирську гімназію і раз-у-раз вигукував з французьким прононсом «больван!» — одне з небагатьох слів свого убогого росій-

ського лексикону. Особливо він побоювався капосних підступів в останній, восьмій клясі, де сиділи дебелі парубчаки, дехто з темним пушком над верхньою губою й майже всі з хитруватоскептичними поглядами, з якими вони не крились перед збентеженим мосьє Шарлем.

У лексиконі мосьє Шарля бракувало чомусь слова «фамилия», й через те він користувався словом «имя», що теж призводило до непорозумінь. Коли мосьє Шарль уперше прийшов у восьму клясу, він, оглядаючи учнів своїми чорними вирлами, звернув увагу на серйозне обличчя Феді Горбача. Мабуть, підозріливому французові Федя видався найспокійнішим для першого знайомства.

— Как твое имя? — спитав мосьє Шарль, показуючи ручкою з пером на Федю.

Федю трохи кинуло в жар від звернення француза до нього на «ти», бо всі вчителі звертались до учнів, починаючи з першої кляси, на «ви», але він стримався й спокійно відповів по-російському:

— Федор.

Француз кинувся до клясного журналу, де на першому місці стояли прізвища й лиш на другому імена. Він пробіг очима через усі двадцять дев'ять прізвищ, але «Федора» не знайшов. Не інакше як нова каверза, подібна до безконечного моління в четвертій клясі, подумав мосьє Шарль, і роздратоване лице його стало буряковочервоним.

— Больван! Как твое имя? — крикнув він гнівно.

Для амбітного Феді цього була занадто, і Федю прорвало:

— Сам ти болван! — вигукнув він і демонстративно вийшов із кляси.

Таке нечуване грубіянство не можна було подарувати навіть такому дисциплінованому й старанному учневі, яким усі знали Федю досі. Його виключено з гімназії, однак не з «вовчим білетом» — без права вступати в будь-який навчальний заклад Російської імперії, а допущено складати іспит на атестат зрілости екстерном.

Федя скинув із себе осоружну гімназіяльну уніформу, перебрався в чорну тужурку й засів за підручники. До нього часто навідувались товариші з кляси, бо Федю всі любили, і він успішно приготувався самотужки до суворих весняних іспитів. Навіть на побачення з коханою дівчиною, восьмикласницею Вірою Місан, він рідко тепер ходив, та тут була й інша причина.

Хтозна, чи любила Віра Федю так само, як він її, бо приділяла увагу й другому хлопцеві з Фединої кляси, котрий

захоплювався поезією Бальмонта й Блока і сам пописував вірші. Бідолашний Федя тяжко переживав суперництво і, щоб добитись повноцінности в очах красуні, коли-не-коли відсував набік підручники й брався вивчати твори Бальмонта напам'ять, поволі захоплюючись і сам його поезією.

Замкнутий у собі й вразливий, Федя таївся зі своїм коханням навіть перед близькими товаришами. Вони лиш здогадувались про це, випадково бачачи Федю на віддаленій вулиці разом із вродливою Місан, що зосереджено слухала тиху Федину мову.

Зайшов травень, коли скінчилось загальне навчання й почалась іспитова гарячка. У восьмій клясі два перші письмові іспити — «сочинение», цебто твір, та з математики — були вирішальні: хто провалювався на них, того вже не допускали до дальших, усних, іспитів; якщо ж кому щастило доскочити на них високих оцінок, той міг не турбуватись за усні іспити, бо далі все підганялось під ранжир перших, найтяжчих.

Федя склав обидва іспити на «5».

Давалося чотири дні підготуватись до усних іспитів. Другого дня перерви, коли стали відомі перші оцінки, Федя пішов увечорі відсвяткувати десь з іншими абітурієнтами свій блискучий стрибок у дальше напівсамостійне життя. Повернувся він дуже пізно, коли я вже спав. Власне, він не прийшов сам, а його, п'яного до нестями, принесли на руках шість товаришів, роздягли й бережно поклали в ліжко.

Прокинувся Федя третього дня пізно, мабуть, з перепою, сумний і мовчазний. Неохоче поснідав, певно, соромлячись перед моєю матір'ю за свій учорашній вигляд, бо досі ми ніколи не бачили його п'яним, і мляво подався до своєї кімнати сісти за підручники.

Увечорі Федя знову кудись пішов і повернувся десь опівночі веселий і радісний. І хто б міг подумати, що цієї ночі Федя застрелиться...

Даремно поліцейський пристав, перегорнувши всі Федині книжки та нишпорячи по кишенях одягу, шукав передсмертної записки: її ніде не було.

Ховали Федю через день, коли приїхали вкрай засмучені батьки.

Похорон у повітовому місті взагалі був подією, але коли ховають самогубця, що не знати з якої причини сам наклав на себе руки, — величезна сенсація. Тичба всякого люду зібралась коло нашого дому того ясного травневого дня, коли все навколо цвіло, буяло життям і ніщо не нагадувало

про смерть. Найбільше було гімназистів, бо майже всі учні старших клясів прийшли провести Федю в останню путь. Впадало в очі, що не прийшов ніхто з гімназіяльних учителів, лиш голова батьківського комітету, відомий у місті ліберал Андрушов, зважив за потрібне взяти участь у похоронній процесії й принести вінок з написом: «Жертві недосконалої педагогічної системи». Не було й духівництва, бо, за релігійними поняттями, самогубство є великий гріх і самогубців ховають десь поза православним кладовищем, та хтось подбав, щоб у цьому випадку зроблено виняток, і тому глибока яма чекала на Федину труну на головній алеї соборного кладовища.

Смерть уже стерла з Фединого обличчя тінь передсмертної усмішки, і Федя лежав із складеними на грудях воскововожовтими руками, мов передумавши все й нарешті спочивши від іспитових турбот і тяжких особистих переживань.

Коли найближчі Фединої товариші підняли зі столу труну, голосно скрикнула Федина мати, що досі якось стримувалась, заплакала гірко й моя мати, котра полюбила Федю, як рідного, зволожились очі й у багатьох гімназистів.

Без похоронного співу, без жалобної музики Федину труну понесли тихо до її вічного пристанища, а за труною, далеко позаду від Фединих батьків, ішла між гімназистами-восьмиклясниками й Віра Місан у чорній жалобі. Десь попереду, перед віком, несли між багатьма вінками і її вінок з лаконічним написом: «Феді від Віри».

Я вперше побачив зблизька цю вродливу, серйозну не по літах, як і Федя, дівчину, і мені здалось, що якась незрима нитка тягнеться від мертвого Феді до скорботного обличчя Віри із закам'янілим запитанням, на яке нема й не буде відповіді.

Минуло два тижні.

Роз'їхалися з міста абітурієнти, заспокоїлась і моя мати, що тяжко переживала перші дні драму в нашім домі, лиш не міг одійти від глибокого враження я та Віра Місан, котра щодня надвечір звільна проходила повз наш будинок, простуючи із свіжими квітами в руках до соборного кладовища.

У Фединій кімнаті все прибрано й переставлено, щоб ніщо не нагадувало тут те, що скоїлося ще так недавно. Кімната лишалась вільною до початку навчання в середині серпня, коли мати здасть її новим квартирантам, а тим часом, на літо, в ній оселився я.

Нерозв'язана загадка — чого Федя покінчив із життям,

саме коли воно всміхнулось йому під час іспитів, — не покидала мене, тим більше що перед своєю смертю він був веселий і радісний. Що ж змусило його кінець-кінцем замислитись і натиснути на гашетку «бульдога»? Що?..

Я дивився на порожнє тепер місце, де стояло Федине ліжко, пригадував дивний вираз мертвого обличчя, підходив до крайнього вікна, перед яким стояв раніш столик із Фединими книжками й зошитами, дивився крізь вікно на Вище-Котелевську вулицю, намагаючись відтворити в уяві те, що бачив Федя востаннє в житті. Ось ряд електричних ліхтарів, удалині соборна дзвіниця, аптека... А може, Федя підвівся з-за столу й глянув ліворуч — на замулене Зелене озеро під старими вербами, що торкнулося одним боком Вище-Котелевської вулиці? Може...

І раптом мої очі спинились на дрібно писаних олівцем літерах у лівому кутку лутки. Я нахилився й прочитав:

Пусть завтра будет мрак и холод —
Отдам я сердце лучу:
Я буду счастлив, я буду молод —
Я так хочу!

Бальмонт

І збоку дата напису: 17.V 1913

17 травня! Переддень Фединої смерти чи останні години того дня...

Це писав Федя, напевно, після того, як повернувся відкілясь радісний і веселий, щоб через короткий час вистрілити собі в скроню. Це його передсмертна записка, яку так і не знайшов поліцейський пристав...

Але ж кінчають життя самогубством з розпуки, з одчаю, з безвиході, невже можна накласти на себе руки з радости?

І нараз, мов у непроглядній пітьмі, зблиснуло яскраве світло, в моїй уяві постала розгадка Фединого самогубства.

Безперечно, він повернувся тоді з побачення. Що сказала йому кохана дівчина, яку радість, а може, й щастя подарувала вона закоханому в неї до самозабуття Феді, лишилось таємницею. Віра Місан була теж замкнутою в собі людиною, ні з ким не ділилась ні своєю радістю, ні своїм горем. Вона мовчки переживала страшну втрату й, ходячи щодня на Федину могилу, сама того не розуміючи, творила з мертвого Феді культ. Лиш пізньої осені, коли перший сніг припорошив Федину могилу, вона виїхала з Охтирки назавжди.

Але тоді, тієї фатальної ночі, Федя повернувся від неї

щасливий. Ліг на ліжко, ще думаючи про недавню чарівну мить, котра хтозна чи повториться коли в житті, така досі не відома, первинно прекрасна. І Федю пройняла химерна думка: а чом би й не спинити цю мить навічно?

Він не знав, як і я тоді, Олесевого:

Ти не дивись, що буде там,
Чи забуття, чи зрада:
Весна іде назустріч вам,
Весна в сей час вам рада.

Феді промовляв лише Бальмонт:

... завтра будет мрак и холод...

Так чого ж не віддати зараз «сердце лучу»?

І короткий спалах пострілу на мить опромінив щасливого Федю.

Так воно було чи ні, ніхто не скаже: Федя забрав таємницю своєї смерти в могилу, а Віра Місан вивезла її з Охтирки хтозна куди.

Не раз у житті я згадував Федю і його загадкову смерть, і не раз знадна спокуса штовхала мене наслідувати його приклад, але то були хвилини розпачу, тоді як Федя сам спинив своє життя в мить щастя. Що ж було діяти, коли фортуна не часто виявляла ласку до мене і більше сіяла на мій життєвий шлях терни? Чи ж дивно, що, коли між тернами зрідка траплялася квітка — хай навіть найпростіша квітка шипшини, — мені хотілося продовжити її коротке життя, а з нею разом і своє.

Отак і дотягнув до похилого віку, коли хоч-не-хоч, а доведеться десь незабаром поза своєю волею покидати життя. Те життя, котре, попри всі його злигодні й лиха, все ж лишається прекрасним!

29. V. 1978

ШУРАБУРЯ

Третій день стоїть довжелезний інтендантський поїзд сотника Шурабурі на станції Здолбунів, не знаючи, куди йому податись — чи то до Рівного, чи до Шепетівки. Річ у тім, що до Рівного наближаються поляки — озброєний і екіпірований у Франції корпус генерала Ґаллера, а під Шепетівкою точаться запеклі бої з червоними, де на українську армію напосідає Боженко зі своїми таращанцями, той самий несамовитий Боженко, про лють якого ходить стільки страхітливих чуток. І ось довга валка товарняків з одним пасажирським вагоном і паротягом увесь час на парах, готова першої-ліпшої хвилини покотитись далі, стоїть нерухомо серед завмерлих колій проти здолбунівського вокзалу, а сотник Шурабуря раз-у-раз бігає на телеграф, намагаючись зв'язатися з військовим міністром або штабом діючої армії, чи, на гірший випадок, бодай з кимось із членів Директорії, щоб одержати вказівки, куди він тепер має їхати зі своїм інтендантським поїздом і де та кому повинен нарешті здати те цінне добро, що лежить у товарних вагонах, вивезених із Києва ще на початку лютого.

Це справді фатальний ешельон, якого не може позбутися сотник Шурабуря і який, мов приречений, блукає вже три місяці неприкаяний по станціях Правобережжя й ніде не може розвантажитись. А тут стільки того майна, такого потрібного українській армії, якого так дбайливо повишкрібав із гетьманських інтендантських комор Шурабуря! Солдатські чоботи, шкіра на підметки, шинелі, гімнастівки й штани колишньої царської армії, навіть теплі кожушки, не кажучи вже про вагони з цукром, повидлом і локшиною. Усе це пакував сотник Шурабуря на станції Київ-І товарний, а в останні години перед відїздом, коли червоні підступали вже до Дар-

ниці, познімав на станції всі телефонні апарати й повикручував електричні лямпочки, щоб не дістались ворогові. І все це коштовне майно ніхто не хоче ніде приймати в сотника. Постояв трохи у Фастові, відкіля його спровадили до Вінниці, де тимчасово розташувалась Директорія та її міністерства, але й тут сотник Шурабуря не нагрів місця: в зв'язку з дальшим наступом червоних Директорія й увесь уряд Української Народної Республіки спорхнули до Кам'янця-Подільського, а за ними подався й нещасливий інтендантський ешельон. Здавалось, отут буде й кінець мандрівній епопеї сотника Шурабурі, так де там! Ешельон загнано в глухий тупик між іншими поїздами, що спинились тут мов би довіку, бо залізничний міст на Дністрі висаджено в повітря і ходу далі нема. Марно сотник оббивав пороги різних відділків військового міністерства, поткнувся був навіть до коменданта міста, але ніхто не хотів брати на себе відповідальности й дати наказ розвантажувати ешельон, бо ні в кого не було певности, чи довго уряд УНР перебуватиме в теперішній тимчасовій столиці — Кам'янці-Подільському: наступ червоних тривав далі, й становище на фронті ставало дедалі загрозливішим.

Наприкінці березня уряд і всі міністерства перебазувались до Рівного, а коли червоні здобули вузлову станцію Жмеринку, сотникові Шурабурі наказано спішно вирушати з Кам'янця-Подільського теж у тому напрямку.

Довго простоюючи на великих і малих станціях, щоб пропустити військові ешельони й пасажирські поїзди, інтендантський поїзд сотника Шурабурі нарешті дістався до Здолбунова і опинився мов у пастці. Як кажуть: ні сюди, Микито, ні туди. Що хочеш, те й роби, а що саме слід робити — сотник не знає і через те морочить голови здолбунівським телеграфістам, вимагаючи зв'язати його з будь-ким із вищих сфер республіки. Телеграфісти тільки знизують винувато плечима: ніхто не може відповісти їм, де перебуває нині уряд, де штаб діючої армії, вони не знають навіть, де тепер головний отаман Петлюра... Тільки й того, що під Шепетівкою точаться й далі запеклі бої, а неподалік від міста Рівного з'явились кінні польські розїзди.

Непевність становища й цілковита невідомість дуже бентежить сотника. Що він має робити, коли до Здолбунова підступлять поляки або червоні? Здати їм як трофей свій інтендантський поїзд? Поїзд, якого так зберігав сотник Шурабуря, не спокушаючись на пропозиції спекулянтів продати той чи той вагон з цінним добром, пильнуючи цілість кожного вагона від зазіхань злодіїв і мародерів? Ні, такої ганьби

він допустити не може! Висадити в повітря всі вагони? Але в нього нема для цього вибухівки: інтендантам не належиться її мати. Боронитись? Але чим і з ким? Охорона поїзда має десять рушниць, у самого сотника, крім нагана, є ручний кулемет системи «льюїс» з двома тарілками набоїв, але хіба цим оборонишся? Щоправда, десять козаків охорони — надійні хлопці: всі вони з Кагарлика, відкіля набрано й охоронну сотню головного отамана, але до них не рівнятись козакам Шурабурі. Там ціла сотня охороняє вагон першої кляси з Петлюрою й кількома адьютантами та свій пасажирський вагон, де сплять і відпочивають, а тут десять козаків вартують по черзі двійками аж сорок товарних вагонів і вже зовсім знесилились від постійного недосипання, не кажучи про те, що й їх пригнічує загальна непевність становища. Інші, надісь, дезертирували б нишком один за одним, а ці ні, тримаються купи: з Кагарлика ж бо!

І все ж годі й думати відбитися з ними від більш-менш серйозного ворожого нападу.

Сотник Шурабуря займає маленький відділок у вагоні біля дверей, де звичайно міститься кондуктор. З єдиного вікна у відділку видно порожній перон, по якому зрідка пробіжить хтось із залізничників, але його увагу привертає майдан за вокзалом, де скупчилось багато селянських возів, наїжджають нові, розпрягають коні і, з усього видно, мають намір розташуватись тут надовго. Чого це вони з'їжджаються сюди? Адже всі знають, що пасажирський рух припинився через недалекі бої, і якщо й зможе тут з'явитися поїзд, то тільки панцерний — з більшовицького чи польського боку, але такий поїзд не бере пасажирів, а несе з своїх кулеметів та гармат смерть. Та все ж селяни з'їжджаються, сходяться купами, про щось говорять, а дехто навіть розклав багаття й варить страву.

У котрий уже раз за сьогодні сотник хапає свого ціпка і, накульгуючи на праву ногу, поспішає на телеграф з марною надією дізнатись про щось нове, але нового нічого нема: так само під Шепетівкою точаться й далі бої, а в Рівному хоч і нема ще поляків, але вони десь зовсім близько.

— Чого це стільки людей з'їхалось за вокзалом — ярмарок чи базар має бути? — спитав сотник телеграфістів, але ті ніяково перезирнулись між собою, і лиш за хвилину літній телеграфіст зважився сказати:

— Це вони прочули про ваш ешельон, от і поспішають із ближчих сіл.

— А що їм до мого ешельону? Я не торгую тим, що везу.

— Та вони й не збираються щось купувати — просто чекають, коли ви з своїми вояками покинете ешельон, бо знають і про поляків, і про більшовиків...

— Он воно як! — сотник спохмурнів і вийшов із телеграфної. «Невже справді селяни, свої українські селяни, злітаються сюди, як круки, чуючи падло?» — подумав сотник і попрямував на майдан, де гуло справді, як на ярмарку.

— Добридень, люди добрі! — привітався сотник, і ближчі до нього дядьки спокійно відповіли:

— Здрастуйте й вам.

— Чи базарювати збираєтесь, чи ще яка причина принесла вас сюди в такий неспокійний час, коли ось-ось можуть тут застрекотіти кулемети й почнуть вибухати снаряди? — спитав сотник серед раптової тиші, пильно вдивляючись у селянські обличчя, але ні ворожнечі, ні приязні він не помітив навколо себе: просто заклопотані своїм ділом люди, яким байдуже до всього іншого. Тільки якийсь худезний дядечко, що стояв проти сотника, благально промовив:

— Нам би хоч трохи мануфактури та щось на ноги, бо самі бачите — світимо задами й ходимо у личаках...

— Так, тепер дуже сутужно з мануфактурою і взуттям — нема нічого в крамницях, — погодився сотник, а хтось збоку підкинув:

— Так сутужно, що далі вже й нікуди!

— Хоч живими в домовину лягай! — вигукнув хтось із дальніх рядів, і чийсь глузливий голос підтримав його:

— Тільки ж соромно ставати на тому світі перед Божі очі голими й босими...

— «Убогії ниви, убогії села, убогий, обшарпаний люд...» — пригадалося Шурабурі з Грінченкового вірша, і він, щоб якось розрадити селян, співчутливо промовив:

— Правда ваша, люди добрі: біда обсіла нас усіх, але треба ще трохи потерпіти — ось розіб'ємо наших ворогів, і тоді буде все: і чоботи, і мануфактура, і оселедці...

— Е, це вже чули ми: казали-балакали тут усякі, — сказав сердито якийсь дядько, не ховаючись за спини інших, а ступив наперед і зовсім уже роздратовано крикнув: — А нам треба не балачок, а чобіт і одежі!

— Ви б нам хоч трохи одпустили мануфактури та ременю, — знову заскиглив худезний дядько в латаній свитині, що стояв перед сотником. — У вас же у вагонах, кажуть, стільки того добра!..

— Не маю права. Це військове майно, потрібне для нашої

української армії, — з жалем у голосі відповів сотник, а нахабний голос у задніх рядах знову загорлав:

— Та все'дно ж розбіжитесь, як тільки підступлять большаки або поляки, то хай би вже люди попользувались!

Сотник спохмурнів і суворо проказав:

— Ні, не розбіжимось, а будемо боронитись! На те в нас і зброя є!

Він круто повернувся й пішов геть. Позад нього хтось прокричав услід: «Бачили, як ви боронитесь! Мабуть, аж з самого Києва нагнали вас сюди...» — але сотник удав, що не почув цього кепкування, і сквапно пошкульгав через перон і колії до свого вагона.

Обурення й презирство, образа й жаль, співчуття й власна безпорадність краяли скаламучену душу Шурабурі, коли він повернувся до свого відділку і сів на лаві біля маленького вагонного столика, підперши рукою важку від думок голову. Йому хотілось спокійно обміркувати все, що він бачив і чув на привокзальному майдані, але в двері тихо постукало.

— Хто там? Увійдіть! — гукнув Шурабуря, незадоволений, що йому заважають наодинці гаразд подумати.

До відділку несміло ввійшов молоденький телеграфіст, котрого Шурабуря встиг помітити ще раніш у телеграфній.

— Я вибачаюсь, але тут таке діло...

— Якась нова звістка? — вп'явся очима в парубка сотник, але той заперечливо хитнув головою.

— Нових звісток нема, але...

— Так у чому ж тоді річ? — спитав Шурабуря, ледве стримуючи своє роздратування.

— Ви, пане сотнику, надарма виходите на привокзальний майдан самі, без варти.

— Цебто як? — вкрай здивувався Шурабуря.

— Вам не можна так робити, бо наші дядьки тепер роздратовані, я певен, що в декого з них під сіном на возі є навіть ґвинтівки.

— То що ж ви мені радите — боятись своїх українських селян? — глузливо спитав Шурабуря.

— Не боятись, а бути обережним. Ви не знаєте наших селян, а я виріс між ними й живу. Це вам не Полтавщина або Київщина, а Волинь, та ще й західня Волинь!

— Та ви сідайте — в ногах правди нема, — показав долонею місце біля себе Шурабуря.

Парубчина сів і повів мову далі:

— Тут недавно, коли воювали з Австрією, була прифронтова смуга. Якого тільки люду не перебувало тут з російської

армії! Це вони розбестили тутешнє населення. До війни в нас ніхто не лаявся по-московському, а тепер, повірите, матері матюкають своїх дітей, самі не розуміючи, яку гидоту вимовляють їхні уста! А головне — всі навчились красти. Правда, один у одного ще не крадуть, але все, що належить війську або державі, вони мають за своє. Коли розбігались солдати з фронту, наші хапали коней, усякий припас, а дехто й зброю; тікали з України австріяки й німці — пускали їх голісінькими...

— Але то ж були вороги, а ми своя, українська армія, — заперечив Шурабуря.

— А то їм байдуже! Раз будь-яке військо переходить через їхню землю, — не лови ґав, користуйся нагодою! Вони ж безпросвітно темні, треба ще не один рік, щоб у їхніх задубілих головах щось прояснилось... А разом із тим і те правда, що з одягом та взуттям у них велика скрута. Де ж їм узяти того ременю або мануфактури, як не з інтендантського потяга, який третій день стоїть перед очима і який охороняє тільки гуртик людей. Стережіться їх, пане сотнику!

— Невже ви припускаєте, що вони можуть напасти на мій ешельон? — тихо спитав сотник Шурабуря.

— Не тільки припускаю, а й певен, що тим скінчиться, як тільки їх побільшає і їм урветься терпець, — переконливо закінчив парубок і підвівся. — Я вибачаюсь, мені треба на зміну. Якщо будуть якісь новини, я одразу прибіжу до вас.

З тяжкими думками лишився сотник Шурабуря, коли молодий телеграфіст пішов з вагона. Чи ж можлива річ, що треба стерегтись не так червоних або поляків, як своїх же селян-волинців? Таж вони часточка українського народу, що його основною базою є село, селянство! Чи ж не заради них б'ється на двох фронтах українська армія? Чи не заради них не розбігаються, а тримаються купи десять козаків із Кагарлика? Чи не для того, щоб краще жилося на вільній, без пана й хлопа, українській землі, не тікають манівцями до Києва, на свою Батиєву гору, машиніст Биксанько зі своїм небожем-кочегаром, а несуть незмінну вахту, по черзі відпочиваючи на паротязі під парами, лиш зрідка поповнюючи запаси води й вугілля?..

І сотникові Шурабурі стало шкода і козаків з Кагарлика, і машиніста з кочегаром, і самого себе, ніби їх усіх підступно ошукано.

Сотник вийшов із вагона й перевірив варту, заліз у паротяг і наказав Биксанькові тримати й далі паротяг під парами,

а козакам, що відпочивали після вартування, — наслухатися й бути напоготові.

Уже стемніло, коли Шурабуря повернувся до свого відділку і глянув крізь вікно на привокзальний майдан. Людей там помітно збільшилось. Між возами з високо піднятими вгору голоблями мелькали окремі постаті, а в різних місцях палахкотіло багаття, над яким парували казанки. Зовсім мирна ідилія, але що то буде завтра, на четвертий день марного вичікування? — зідхнув сотник, лягаючи на лаву, щоб відпочити після цілоденного клопоту й турбот.

Йому довго не спалось, бо думкою він усе тягнувся до привокзального майдану, де помалу згасало багаття і вщухав далекий гамір: мабуть, і селяни облягались на ніч спати.

Щоб одірватись від сумних думок і хоч трохи розраяти душу, Шурабуря став перебирати в пам'яті давноминулі літа дитинства і юнацтва.

Батько Жені Шуробурєєва був дрібний поштовий службовець у повітовому місті на Харківщині. Женя був у батьків одинак, і батько з усіх сил пнувся вивести сина в люди, а для цього треба було віддати його в гімназію. Мізерної батькової платні ледве вистачало на прожиття сім'ї, а тут треба було справляти синові гімназіяльну уніформу, купувати підручники, головне, платити за правонавчання п'ятдесят карбованців на рік двома ратами — восени й на початку весни. Кожного разу батько мало не впадав у розпач, бігаючи по знайомих з позичкою грошей, але знайомі люди були не грошовиті, і батькові доводилося забігати не в один двір, поки назбирає потрібну суму. Це тяжко позначалося й на самому Жені: у клясі він належав до принизливої категорії бідних, чи, як їх називали, «нуждающихся», і двічі за своє перебування в молодших клясах йому доводилось зазнавати ганьби й червоніти по самі вуха, коли гімназіяльний наглядач з розчепіреними руками спиняв його біля вхідних дверей, кажучи: «Шуробурєєв, вам не можна йти до кляси, поки ваші батьки не внесуть гроші за правонавчання»...

У старших клясах цього вже не траплялося, бо Євген підробляв гроші репетиторством, але через це сам став відставати в науці і закінчив гімназію досить посередньо, хоч мав не абиякі здібності взагалі, а надто щодо чужих мов.

А тим часом батько, зачуханий поштовик, прославився на всю імперію. 1913 року в зв'язку з трьохсотліттям царського дому Романових випущено нові поштові марки з портретами царів. У всі ці марки урядовець Іван Петрович Шуробурєєв

стукав штемпелем, не роздумуючи, а от штемпелювати марку з обличчям останнього царя Ніколая II категорично відмовився: «Як я можу опускати штемпель на дороге лице улюбленого імператора!» Начальник повітової пошти поперва не знав, як слід поставитись до такої сваволі дрібного службовця, але коли про батьків учинок стали писати газети, називаючи це зразком справжнього патріотизму, начальник пошти навіть запишався, що в його конторі служить такий уславлений патріот. Проте це аніскільки не позначилось на добробуті сім'ї, бо батькова платня лишилась та ж сама...

Батькові трохи полегшало з непролазними злиднями, коли Євген вступивши на філологічний факультет Харківського університету, не потребував більше матеріяльної допомоги, бо пробивався всякими випадковими заробітками — то розвантажував вагони з вугіллям на товарній станції, то пиляв дрова домовласникам, а взимку інколи скидав сніг з дахів. Але через рік після того, як Євген перейшов на власний хліб, батько помер, і на Євгена перейшов обов'язок годувати матір, що лишилась одна-однісінька без усяких засобів для існування. Не йти ж їй, хоробливій, підтоптаній, а до того ж інтеліґентній жінці, в найми! На другому курсі Євген зовсім занехаяв лекції в університеті, двічі зрізався на заліку з латини, а як тільки пригріло літнє сонце, подався в рідне місто до матері. Тут, після того як він репетирував у восьмій клясі несвітенного телепня, сина міського голови Стелецького, і таки перетягнув його в четверту клясу, за Євгеном ствердилась репутація доброго репетитора. Пропозицій було багато, бо тепер, коли вже другий рік палахкотіла війна з Німеччиною та Австро-Угорщиною, треба було репетирувати не тільки гімназіяльних бовдурів, що на кінець літа мали переіспити, а й готувати до екстерну тих молодиків, на яких насувався призов і їм конче треба було скласти іспит за шість клясів гімназії, щоб вступити до військової школи, а не йти рядовими солдатами на фронт. Євген набрався тих лекцій по саму зав'язку, але була ще одна причина, що вабила Євгена приїхати до рідного міста.

Ще коли він репетирував у міського голови, Євгена разом із його учнем запрошували до вечірнього чаю. Після бідняцької домашньої обстановки Євген ніяково почувався в пишній аристократичній їдальні Стелецьких, а надто його бентежила старша донька голови Марина, що кінчала дівочу гімназію і збиралась на якісь курси до Петрограду. Вродлива чорноока панна, досить норовиста, що не вважала на думки батьків, зацікавилась репетитором-плебеєм, і це поволі пе-

рейшло в кохання. Вони листувались і тоді, коли Євген опинився в Харківському університеті, і кохання на відстані ніби набирало ще більшої сили. Тепер, коли Євген приїхав на літо до матері, їхні стосунки стали помітні і Марининим батькам. Вони несхвально дивились на обранця своєї доньки. Колишній ротмістр Стелецький, що через гострий ревматизм рано пішов у відставку, але й досі жив спогадами про своїх елеґантних полкових товаришів, не раз казав Марині: «І що ти в ньому знайшла особливого? Звичайний собі молодик, якими хоч греблю гати на нашій святій Русі! Не перечу: розумний, розсудливий, здається, і вдачі непоганої, але — хто він? Парвеню, без роду й племени! Хіба ж він тобі до пари?»

Марина пропускала батькові слова повз вуха, і хтозна, чим би скінчились їхні вечірні прогулянки в темних алеях міського саду з обіймами й поцілунками, якби Євгена не призвано до війська. Війна ковтала життя безлічі людських мас, і дотеперішні пільги для одинаків у сім'ї скасовано, та й в університеті тільки студентам-медикам давали змогу вчитись далі й не чіпали.

Євген успішно закінчив школу прапорщиків, і його відряджено на короткочасні кулеметні курси в Оранієнбавмі, відкіля його випущено офіцером.

Тепер уже скінчились його постійні нестатки, бо грошей завелося чимало: всякі екіпіровочні, добові, добра платня, отже, можна було і самому добре вбратись, і матері залишити на прожиття.

Невдовзі, після вдало відбитої кулеметним вогнем німецької атаки на північно-західньому фронті, Євгенові надано звання підпоручика і послано як інструктора-кулеметника на Буковинський фронт. Це був нечувано щасливий жереб. На всьому протязі вогневої лінії від Балтики до Чорного моря Буковинський фронт був єдиним затишним місцем, де у фронтових зведеннях день-у-день повідомлялось одне й те ж: пошуки розвідників і коротка перестрілка. Тут можна було б спокійно пересидіти всю війну, щоб потім повернутись до університету й, закінчивши його, стати викладачем «словесности» в якійсь гімназії Російської імперії. Тоді б Маринині батьки навряд чи перечили проти їхнього шлюбу. Але...

Непомітно для Євгена, а тим більше для Марини довго громадився гнів і всенародне обурення на неозорих просторах імперії, поки не вибухнув наприкінці лютого 1917 року революцією в Петрограді. Революційне полум'я швидко перекидалось на міста й села і незабаром докотилось до фронту. Бурею пронеслось воно по окопах і прифронтовій смузі,

руйнуючи всі дотеперішні суспільні підвалини й стосунки, загорлало гаслами, вимогами й безнастанними мітинґами. Виступали досі не відомі нікому промовці, утворювались різні політичні організації, у Євгеновому полку об'явились соціялісти-революціонери, соціял-демократи, навіть якась українська громада. На солдатів сипались паперовим дощем відозви, газети різних напрямків, якісь українські брошури, а головне, в полку утворився комітет солдатських депутатів, куди вступили й кілька молодих офіцерів.

Обертом пішла голова в Євгена, далекого від усякої політики, і перший час він стояв осторонь, збоку спостерігаючи цю запаморочливу політичну круговерть, а потім його зацікавила українська громада, на чолі якої стояв унтер Пустовійт, — з кого вона складається й чого прагне? Здавалось, громада ставила перед собою тільки просвітні завдання: мала чималу бібліотеку, роздавала книжки та газети солдатам-хохлам, таким самим хохлам, яких бачив раніш на базарі Євген у рідному місті, подибував інколи й у Харкові.

Якось Євген розговорився з головою громади Пустовойтом:

— Скажіть, а хто, на вашу думку, я? Сам я з Харківщини, вмію балакать по-українському, але моє прізвище російське — Шуробурєєв. Росіянин я чи українець?

— Та, розуміється, товаришу підпоручику, ви українець. Як понастоящому, то ваше прізвище не Шуробурєєв, а Шурабуря. Як ото в пісні співається: «Де взялася шура-буря, вона ж того комарика з дуба здула». Це хтось перекрутив вашу козацьку фамілію на московський копил. Аж смішно — Шуробурєєв! — І Пустовійт зареготав.

Десь півроку тому не можна було б і припустити такої фамільярности солдата з офіцером, але революція стерла колишні відносини й поняття. Через це Євген поставився до слів Пустовойта поважно і сам подумав: справді, яке неоковирне прізвище «Шуробурєєв»! Щось на кшталт «серобурый» або «чорно-белый»... Безперечно, Пустовійт має рацію: хтось із предків незграбно переробив давнє прізвище, таке звучне й навіть якесь динамічне — Шурабуря.

Через кілька днів Євген зайшов до вкраїнської громади і попросив дати йому щось з історії України, бо, крім приєднання Малоросії за Богдана Хмельницького, він нічого не знав. Пустовійт порадив йому прочитати досить грубезний твір Аркаса «Історія України-Русі», підкресливши для авторитетности, що автор «Історії» не абихто — адмірал Чорноморської фльоти з Миколаєва.

На фронті було зовсім тихо, не стало навіть «короткочасних перестрілок і пошуків розвідників» у фронтових зведеннях, і Євген увесь віддався читанню Аркасової історії. Він спрагло ковтав очима сторінку за сторінкою, і перед ним, як перед неофітом, розкривався новий, не знаний досі світ, на який не можна було вже дивитись по-старому.

... Така буйна, гучна минувшина, що вражала своїм героїзмом Европу, думав Євген, а що від неї лишилось? Темне, затуркане селянство, що забуло навіть своє національне ім'я... Ні, революція повинна розбуркати його, відродити цю дивну націю, котра загубилась між народами на вибоїнах свого історичного шляху.

Євген записався до української громади, дарма що ніхто з полкових офіцерів не вступив до неї. Він із запалом вбирав у себе думки й почуття тих багатьох книжок, що прочитав у громаді, а коли на фронті українські вояки почали створювати окремі частини, Євген став командиром української роти в своєму полку.

На початку червня 1917 року Євгена одностайно обрано делеґатом на Другий український військовий зїзд у Києві, і він з чотирма солдатами поїхав до нової столиці України, попросивши, щоб йому виписали мандат на ім'я поручика Шурабурі. Відтоді він скрізь підписувався тільки цим прізвищем.

Урочистість Другого українського військового зїзду, котрий відбувся, не зважаючи на заборону петроградського Тимчасового уряду, палкі, часом дуже радикальні промови делеґатів зїзду, стрункі, дисципліновані сотні й курені 1-го українського полку імени Богдана Хмельницького, що промарширували київськими вулицями до Софійського майдану на проголошення Першого універсалу української Центральної ради, жовто-блакитні прапори на будинках і жовто-блакитні стрічки на грудях багатьох людей — усе справило на Євгена таке невитравне враження, що віднині він назавжди зв'язав себе з Україною та її відродженням.

З Києва він майнув на короткий час до рідного міста побачитися з матір'ю, а головне, серйозно поговорити з Мариною.

Починаючи з кінця квітня, Євген перейшов у листах до Марини на українську мову. Та й як інакше міг би він тепер писати до любої дівчини, як не цією мовою, що стала йому самоствердженням його особистости й виявом світовідчуття! Але як охолодила бідолашного Євгена Маринина реакція на цю зміну в листуванні! Вона писала: «Мій любий, милий

Женічко! Що за метаморфоза сталася з тобою, схожа на смішний маскарад? Чому тобі заманулось писати до мене по-українському? Може, це жарт, але жарт недоречний, бо твої листи я розумію тепер через п'яте-десяте, тоді як мені дороге кожне твоє слово. Невже ти міг захопитись цією українською фантазією? Щоправда, вона стає тепер модною, навіть якоюсь мірою оригінальною, але я знаю твою розсудливість, яка повинна була б підказати тобі всю ефемерність українських фантасмагорій...»

«Фантасмагорій»! — повторив сам до себе Євген і гірко подумав: «Та це ж делікатний вислів усіх супротивників нашого національного відродження! Ні, з Мариною треба конче серйозно поговорити».

Ніяково було відокремлюватись від солдатів-делегатів, але — що вдієш! — передав їм придбану в Києві літературу, пообіцяв через два дні повернутись до полку і першим, що трапився поїздом помчав до рідного міста.

Мати невимовно зраділа, побачивши сина в офіцерському вбранні, здорового й неушкодженого, аж заплакала з радости. Її здивувала мужицька мова, якою син заговорив до неї, але нічого не сказала: раз син-офіцер став говорити, як на базарі, значить, так треба — він же в неї такий розумний!.. От тільки біда, що Женя посидів з нею якусь годину і вже поспішає до своєї Марини. Хоч і не знала нічого певного, але догадувалась, кого син хоче привести їй у невістки, бо дочка міського голови сама якось підійшла до неї на вулиці, приязно привіталась і спитала, чи нема яких нових звісток від сина. Що й казати — стара пишалася з того, що її син, виходить, так піднісся, аж захотів узяти собі в жінки дочку самого міського голови, чи не першу красуню в місті. Жаль тільки, що покійний батько не дожив до такого щастя!..

Схлипнула стара, прощаючись з сином, так і не встигнувши розпитати його, чи не страшно на тому фронті, чи не загрожує щохвилини смерть, але діло молоде, і не буде ж стара мати стояти своєму єдиному синові на заваді...

Добре, що Євген зустрів Марину, коли та виходила з дому, і тим уникнув зустрічі з її батьками. Не соромлячись сторонніх очей, Марина кинулась до нього, обійняла й поцілувала.

— Чого ж ти не повідомив мене, Женічко, телеграмою про свій приїзд? Я вийшла б зустрічати тебе на вокзал.

— Я приїхав не у відпустку, а вихопився на день після українського військового з'їзду, щоб побачитись з тобою.

— Господи, ти навіть заради нашої довгожданої зустрічі не можеш відмовитись від цієї м о в и!..

Гучний постріл у вагоні розітнув густу нічну тишу. Сотник Шурабуря враз скочив з лави, машинально хапаючись рукою за кобуру з наганом, і кинувся з відділку.

— Що? Вже йдуть?

— Та ні, це Куліниченко спросоння спустив на рушниці запобіжника і бабахнув, — відповів хтось із дальнього кутка вагона, де при світлі каганця один козак роздягався, а другий вбирався на варту.

— Та хто ви — козаки чи діти, що не вміють поводитись із зброєю! — обурено вигукнув сотник. — І потім — чого це вартові змінюються у вагоні, а не надворі, як належить? Щоб цього більше не було!

Сотник полегшено зідхнув і повернувся до свого відділку. Глянув у вікно на залізничні колії, де зрідка блимали поодинокі вогники, і перевів очі на привокзальний майдан. Там була абсолютна темрява й тиша.

— Сплять, як голуб'ята, — чи то іронічно, чи вдоволено проказав сам до себе Шурабуря і, заспокоєний, ліг на лаві, знову поринаючи в спогади...

Серйозної розмови в Євгена з Мариною таки не вийшло. Після її слів «цієї м о в и», які вона вимовила з глузливим притиском, у Євгена пропала охота в чомусь її переконувати: ніяке зерно не проросте, впавши на кам'янистий ґрунт... А тим часом Марина, не звертаючи більше уваги на те, що Євген і далі відповідав їй по-українському, розпитувала про його самопочуття на фронті й самий фронт.

— Якби ти знав, Женічко, як я боюсь за тебе і як чекаю на твої листи! — сказала Марина з давньою пристрастю, але Євген сам здивувався, що це не викликало в ньому колишнього піднесеного почуття до коханої дівчини. Євген спокійно, наче це його мало обходило, казав, що фронт розпадається, і якщо якось ще тримається, то тільки завдяки українським солдатам, котрі формуються в окремі частини.

Вони звернули на привокзальну вулицю, і Марина спитала:

— Коли ж скінчиться війна?

— Війна фактично вже скінчилась: боїв нема, але нема й сталого миру.

— І скільки часу триватиме таке становище?

— Хто його знає...

— Навіть ваша Центральна Рада не знає?

— Навіть н а ш а Центральна Рада не знає.

Вони спинились коло якогось поїзда, що мав їхати на захід.

— А що буде після війни? — спитала Марина, мабуть, маючи на думці їхні майбутні стосунки.

— Буде Україна! — твердо відповів Євген, і Марина, трохи помовчавши перед тим, як попрощатися, тихо, але лагідно промовила:

— Боюсь, що саме її й не буде.

На фронті поручик Шурабуря став активним пропаґандистом і представником українських вояцьких мас. Незабаром його обрано членом української фронтової ради, і він мусив переїхати до Чернівців. Наприкінці жовтня його послано в складі фронтової делеґації на Третій український військовий з'їзд. Саме в цей час відбувся більшовицький переворот у Петрограді, і на третій день українського з'їзду виступив з позачерговою промовою щойно призначений Генеральним секретарем військових справ Петлюра.

— Зараз треба не засідати, а брати зброю й захоплювати владу! Ми домовилися з арсенальськими робітниками, що вони поділяться з нами своїми запасами зброї. За мною!

За короткий час півтори тисячі делеґатів українського військового з'їзду перетворились у поважну бойову силу, що разом із Богданівським полком роззброїли київські школи прапорщиків, котрі складалися переважно з українців, захопили державний банк, телеграф і вокзал. На Печерську Червона ґвардія добувала штаб військової округи. Спільними зусиллями повалено владу Тимчасового уряду, і Центральна Рада своїм Третім універсалом проголосила створення Української Народної Республіки в складі Російської Федерації. Тепер можна було утворити й два генеральні секретаріяти — військових та закордонних справ, що їх не дозволяв досі Тимчасовий уряд. Відчутно бракувало військових фахівців, через що Євгена, офіцера-фронтовика, залишено в Києві — працювати в генеральному секретаріяті військових справ.

З подвійною енергією заходився Євген організовувати цю нову, таку важливу для державного життя України установу, за роботою занехаяв листування з Мариною, а головне, не помітив тих кардинальних змін, що заходили в політичному житті. Невдоволення більшовиків, що Центральна Рада не поділилася з ними здобутками спільної перемоги, дедалі більшало й перейшло у ворожнечу, що після проголошення Четвертим універсалом самостійности вилилась у справжню війну. З Петрограду й Москви рушила на Україну десятитисячна армія матросів і солдатів-фронтовиків під командою колишнього царського підполковника Муравйова і наприкінці січня 1918 року підступила до Києва.

Дивна була ця війна: мости через Дніпро — ланцюговий і залізничний — стояли цілісінькі, лиш з обох кінців їх залягли кулеметники, що безугавно стріляли одне в одного; українські гармати били з Батиєвої гори по дніпровій кризі, не даючи змоги червоним перейти на правий берег; з київських круч безцільно пострілювали з рушниць вояки «вільного козацтва», організованого з робітників-українців, через що людських втрат майже не мала ні та, ні друга сторона. Жертви були тільки серед цивільної людности, бо Муравйов гатив по Києву з багатьох гармат будь-куди, не шукаючи військових об'єктів.

І треба ж було статись такому безглуздому випадку: коли Євген поспішав Хрещатиком з Генерального секретаріяту до їдальні, неподалеку від нього розірвався муравйовський снаряд і тяжко поранив Євгена у праву ногу. З перебитою стегновою кісткою Євген пролежав у лікарні всю облогу Києва, прихід червоних, повернення до Києва війська Центральної Ради разом із німецькою армією і гетьманський переворот у квітні. Вийшовши з лікарні, він шкутильгав, спираючись на ціпок, з яким ніколи й ніде не розлучався. До стройової служби Євген був тепер непридатний, і довелося стати на канцелярську роботу в гетьманському міністерстві.

Через навалу більшовиків і дальші політичні перипетії листування з Мариною на кілька місяців обірвалось, і лиш тепер Євген написав їй листа. З гіркотою він скаржився Марині, що не в бою, а випадково на вулиці він став калікою на все життя, непридатний не тільки до війська, а можливо, навіть для того, щоб стати їй, чарівній Марині, до пари... «Добрий був би в тебе «жених», що не може без ціпка ступити й кроку!» — сумно іронізував Євген з самого себе, але Марина відповіла пристрасним листом, намагаючись пестливими словами втішити його. «Коли любиш, то сприймаєш коханого таким, яким він був і є, — з каліцтвом, дивацтвом, з усім тим, з чим він увійшов у твою душу. Сприймай і ти мене, Женічко, такою, якою я була і є...»

Здавалось, їхні давні почуття набрали нової сили, але десь наприкінці літа Марина написала йому, що батька призначено гетьманським повітовим старостою. «Уяви собі, що мій батько, дворянин, який ніколи раніш не знижувався, щоб навіть на базарі говорити з мужиками їхньою неоковирною мовою, обклався тепер українськими граматиками й читанками, найняв собі якогось кучерявого студентика і старанно студіює українську мову!.. Розуміється, я не можу постави-

тись до цього серйозно і певна, що цей дур у батька мине, як і багато чого в нашому теперішньому житті».

Євген опустив розчаровано на коліна листа, і цільний образ Марини знову роздвоївся на кохану вродливу дівчину і невиправного ворога українства...

Він довго не відповідав на листа, а потім, десь аж у вересні, написав: «Мені дуже сподобався вірш українського сучасного поета Миколи Вороного, на який я нещодавно натрапив:

Нехай з-поміж усіх ти, мов зірниця, сяєш,
Хай кращий скарб — краса твоя,
Та коли ти Вкраїни не кохаєш,
Ти — не моя.

А як тобі цей вірш?»

Але не судилось Євгенові одержати від Марини відповіді на цього листа. Чи то Марина тяжко образилась, чи повстання проти гетьмана, що невдовзі почалось, змусило гетьманського старосту Стелецького тікати разом з родиною далі від міста, але листування з Мариною обірвалось і, може, назавжди. Коли в грудні повстанське військо української Директорії вступило до Києва, Євген, усе ще кульгаючи на праву ногу і спираючись на ціпок, заявився до директоріянського командування й запропонував свої послуги. Прикро було, що він і далі лишався непридатним до стройової служби, через що Євгена в ранзі сотника послано до інтендантства. «Интендантская крыса!» — як зневажливо називали бойові офіцери старої армії інтендантів тилу і як саркастично подумав тепер Євген про самого себе, але з покаліченою ногою високо не стрибнеш!..

Коли наприкінці січня 1919 року до Києва знову стали наближатись червоні, сотникові Шурабурі наказано зформувати ешельон і вивезти військове майно з столиці України.

Отак сотник Шурабуря став командиром інтендантського поїзда, що обернувся йому важким тягарем на шиї...

На цьому Євгенові спогади закінчувались, і він, сам того не помічаючи, перед світанком склепив нарешті очі й заснув, та спати йому довго не довелось.

До відділку, не постукавши в двері, вбіг знадвору захеканий вартовий козак.

— Пане сотнику! Вже йдуть. Вийшли на перон...

Сотник Шурабуря скочив на ноги і глянув у вікно. На пероні справді стояв великий натовп селян, а з-за рогу вокзалу поспішно сунули все нові й нові групи.

— Бондарчук! — обернувся сотник до вартового. — Біжіть мерщій до стрілки й переведіть на шепетівську колію. Потім — на паротяг і скажіть Биксанькові, нехай пильнує: як тільки махну білою хусточкою — на всіх парах уперед!

Бондарчук вибіг із вагона, але тут же вскочив до відділку другий вартовий:

— З того боку ще нема нікого, а між вагонами я побачив, що в о н и з перону вже пішли сюди.

— До зброї! — скомандував Шурабуря до козаків охорони, що спали у вагоні. — Спустіть вікна, зарядіть рушниці і будьте напоготові!

Селяни сходили на першу колію з перону. Вони, видати, ще вагались, та коли серед загальної тиші хтось позаду гукнув: «Чого там тупцяєте? Ану йдіть далі!» — натовп рішучіш подався переступати через рейки другої колії. Ще одна колія — і селяни підійдуть до вагонів.

— Виставити у вікна рушниці, і коли скомандую — стріляйте! Тільки не в людей, а високо понад головами.

Сотник висунувся у вікно і голосно крикнув:

— Стійте, не руште далі!

Натовп тільки на мить спинився і знову посунув до вагонів.

— Вогонь! — крикнув до козаків Шурабуря, не впізнаючи власного голосу.

Постріли з дев'ятьох рушниць розітнули ранкову тишу, і з привокзальних дерев злетіла хмара наполоханого гайворонння.

Натовп боязко позадкував до перону. Але на коліях не було жодного трупа й не чути зойків та стогонів поранених.

— Годі, не стріляйте більше! — сказав козакам Шурабуря, але в цей час почулось, як хтось у натовпі загорлав:

— Та то вони тільки лякають, а ви дурні й повірили! Не бійтесь!

Натовп, хоч і не зовсім упевнено, знову рушив уперед. Сотник схопив з полиці у своєму відділку «льюїса», відштовхнув крайнього козака і висунув у вікно коротке дуло ручного кулемета.

— Не підходь! — крикнув він у вікно і пустив коротку чергу понад селянські голови. Від кулеметної тріскотняви натовп шарахнув і кинувся назад, але знову нікого не вбито й не поранено, і селяни, здивовано оглядаючись навсібіч, спинились.

— Ну, чого там?! Біжіть до вагонів: там, хоч би й хотіли, не поцілять! — закричав хтось у натовпі, і люди як очманілі побігли до ешельону.

До вагона вскочив, ледве переводячи дух, козак Бондарчук.

— Стрілку перевів, пане сотнику, Биксанько виглядає з паротяга і чекає вашої команди.

— Добре! Ви, Бондарчук, і Скоробагатько без зброї за мною! — сказав сотник і з'явився на весь зріст у дверях.

— Слухайте всі! — надриваючи голос, закричав він до селян, що вже підбігли до ешельону. — Самі бачили, що я не стріляв у вас, своїх людей. Вам треба шкури? Я дам вам їі, тільки не лізьте самі: ви ж не знаєте, у яких вагонах вона лежить...

Сотник зіскочив з приступок і, шкутильгаючи без ціпка, побіг до середини ешельону. За ним поспішили козаки Бондарчук і Скоробагатько.

Вражені селяни поступились дорогою, і сотник Шурабуря, підбігши до якогось вагона, став тремтячими руками розкручувати дроти, якими замість замків були переплетені дверні клямки.

— Підсадіть мене і лізьте самі, — наказав сотник козакам, коли двері зі скреготом відсунули й стало видно охайно склеєні всередині великі шкурати.

Увесь натовп з простягнутими вгору руками стиснувся біля цього вагона.

Сотник висмикнув великого шкурата й кинув за двері на селянські голови.

— Беріть, хапайте ваш ремінь! — закричав він і повернувся по другий шкурат. — Діліться між собою, людоньки, як у Святому Писанії: «І розділиша ризи його»!..

У натовпі зчинилась веремія. Десятки ножів паювали перший шкурат, коли хтось ухопив собі другий шкурат і метнувся з ним убік. «Куди ти тягнеш, захланний! Усе собі, а людям що?» Його збили з ніг і, тупцяючи по ногах і животі поваленого, нашвидку стали ділити здобич.

— Хапайте, жеріть, давіться, вовчики-сіроманці! — в нестямі кричав Шурабуря, викидаючи третій шкурат, і раптом побачив, як від вокзалу біжить і махає над головою клаптем паперу молоденький телеграфіст. Він обминав збоку ворушку купу селян і щосили кричав:

— Пане сотнику! Пане сотнику! Новина! Під Шепетівкою наші перейшли в наступ!..

Шурабуря притьмом витягнув із кишені білого носовичка і, висунувшись із дверей, замахав ним у бік паротяга. Паротяг дав короткий гудок, вагони стукнулись буферами й покотилися вперед, набираючи чимраз більшої швидкости.

А сотник Шурабуря хапав далі нові шкурати і швиргав у відчинені двері.

У широкому отворі дверей промайнули видовжені залізничні пакгавзи, мелькнула водокачка, шлягбавм на переїзді й стрілочна будка, а сотник Шурабуря все ще жбурляв за двері шкурати, щось бурмочучи.

— Наш сотник сьогодні як стеряний, — прошепотів на вухо Бондарчукові Скоробагатько.

— Видати, не при собі чоловік, — відповів стиха Бондарчук і голосно до сотника:

— Ми вже виїхали на станцію, пане сотнику. Їх тут нема.

— Що? — перепитав Шурабуря. — Їх тут нема? Так, так, вони лишились позаду ділити наші шкури... Хай ділять, хай перегризуться між собою, чорти! Зате наші під Шепетівкою перейшли в наступ! — І сотник, тримаючись рукою за двері, висунувся назовні й другою рукою привітно вимахував чи то до паротяга, де машиніст Биксанько пильно вдивлявся в колію попереду, чи до шепетівських сосон, що підступали до залізничного насипу.

— Наші наступають! Вперед! Слава-а-а!.. — горлав як навіжений сотник.

Козаки Бондарчук і Скоробагатько мовчки перезирнулись між собою і здивовано ворухнули плечима. А довжелезний інтендантський поїзд, розвиваючи дедалі більшу швидкість, мчав справжньою шуроюбурею в невідоме...

Вересень 1980 — липень 1981 років

Борис Антоненко-Давидович з батьками — Юлією Максимівною та Дмитром Олександровичем. 1901 рік.

Борис Антоненко-Давидович. 1920-ті роки.

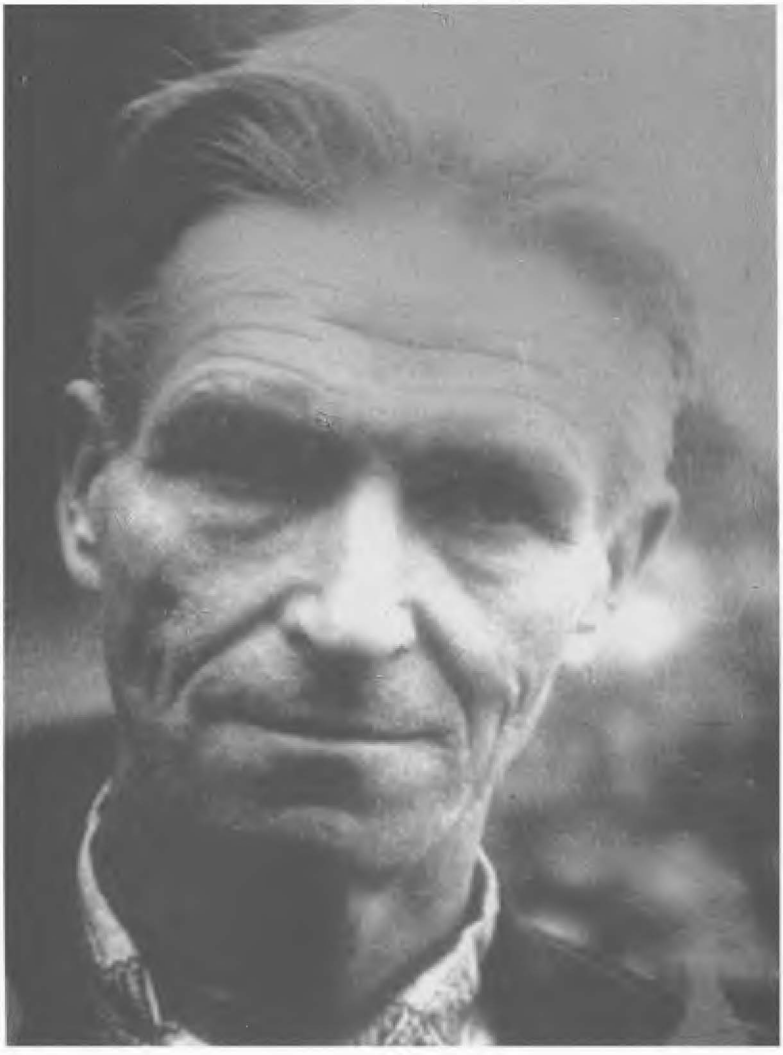

Борис Антоненко-Давидович в Сибіру. 1953 рік.

Борис Антоненко-Давидович. Кінець 1950-их років.

Борис Антоненко-Давидович. Кінець 1960-их років.

Борис Антоненко-Давидович. 1970-ті роки.

Борис Антоненко-Давидович. Половина 1960-их років. Ліворуч на горі — над річкою Головчанкою.

Борис Антоненко-Давидович. Початок 1980-их років.

Борис Антоненко-Давидович. 1970-ті роки.
Ліворуч на горі — з собакою Пальмою.

Родина Бориса Антоненка-Давидовича над покійником. З-ліва: Борис Тимошенко, Ярина Тимошенко, Ольга Дм. Добрянська, Олена Мик. Сиґерич.

Біля могили Бориса Антоненка-Давидовича. Друга з-ліва Ольга Стокотельна, промовляє Михайлина Коцюбинська, Ярина Тимошенко, Люба Хейна, Лариса Скорик, Лідія Саерстюк, Льоля Саїтлична.

Хрест, роботи Михайла Горлового, на могилі Бориса Антоненка- Давидовича та його дружини Ганни на Лісовому цвинтарі.

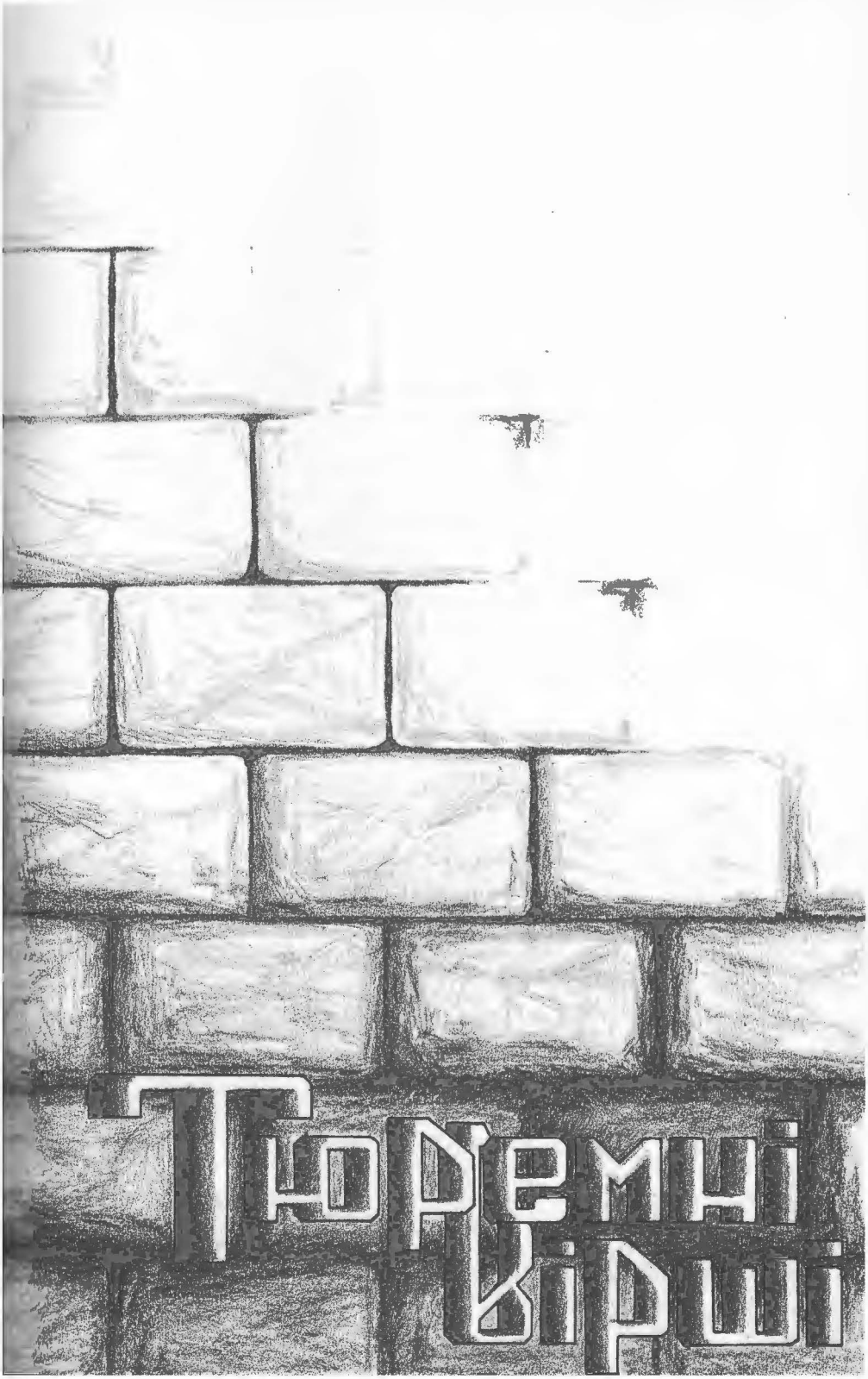
Тюремні вірші

ПУРГА

Мене пурга із неба й з низу.
Немов поплутані дроти,
Летять кудись каскади снігу,
Та треба йти...

Та треба йти: розвод пробито
І коло вахти жде конвой.
Уже нарядчик, матюкнувшись,
Кричить в барак: «Арлы, за мной!»

«Орли» підводяться. Підбиті крила,
І пообсмикані «хвости».
Вони давно уже пінґвіни,
А дехто й просто — хробаки.

З усіх республік, з різних націй —
Це справжній інтернаціонал,
Що, легко судячи, немов би на сміх,
Його зібрав тут трибунал.

Цей — за крадіжку, той — за сина,
Що потай за кордон утік,
Цей — нишком мріяв про Вкраїну,
А цей — і мріяти не встиг.

Однаково, тепер додому
Повернуть їх хіба лиш сни.
Суд елястичністю закону
Замкнув їх тут довіку днів.

Десь на Вкраїні добрий дядько
Надвір не вигнав би і пса.
А ми йдемо, щоби до ранку
«Комуністичні чудеса»
Творить під ляскіт батога.

Мете пурга, мете стара...
Із снігу купи і голки
Жбурляє відьма навкруги,
Біжить, регоче вдалині:

Немов всі демони землі
Спішать на раду у Кремлі,
Щоб всесвіт весь у табори
Загнать під варту, затопить.

Ось ми прийшли. Ґранітні скелі,
Що їх призначено зрівнять,
Понуро в сніговій пустелі,
Як перед розстрілом, стоять.

О скелі, мовчазні й холодні,
Вам тільки раз один вмирать,
А нам, обдертим і голодним,
Ще скільки років вас довбать...

І ми працюєм. Сірі тіні —
Пародії замість людей,
Собі будують на чужині
З кісток свій власний мавзолей.

О ти, прикутий Прометею,
І мученики всіх ідей,
Чи снилось вам, щоб таке зло
Під вашим іменем прийшло?

Чи думав хто, щоб ті слова,
Які підносили серця,
Вели до поступу в борні,
Тепер — лиш вивіска тюрми?

Нерон, чи Ірод, чи Пілат,
Тьєр, королі і весь царат,
Ви — просто янголи були,

Як порівняти вас з тими,
Що нас загнали до тюрми.

І ось ми знову почали.
І знову кайла і лопати
Нам рвуть криваві мозолі,
А присмерк ночі волохатий
Серед принишклої тайги
Не може подолать пурги.

Мете пурга, мете яга.
Гадюкою вліза в рукава,
Штовхнула в груди і тіка,
З розпуки рве в бушлаті дірку,
Немов би Сталін і її
Заплянував у п'ятилітку.

Нехай мете і замітає.
Тут наші трупи і сліди.
Однаково — весна настане,
Розтануть криги і сніги.

Хай нас тоді уже не буде —
Ми спочиватимемо у вічнім сні,
Та хоч не ми, а інші люди,
А діждуться тої весни,

Коли впадуть криваві зорі,
Куранти спиняться в Кремлі
І вже ні Сталін, ні Єжови
Не запаскудять більш землі.

Мети ж, пурго, мети!

1933-1934

КАРУСЕЛЬ

«Перед деспотом все равны,
ибо каждый равен нулю»

Гегель

Я теж гадав: тюрма — це страта
Моєї волі і думок.
Важкий замок, надійна варта,
Життя розбите, бита карта.

Страхи дитячі: я в тюрмі
Пізнав таку безмежність світу,
Що ці глухі замкнуті дні,
Безсонні ночі, сонні ранки
Мені здаватимуться мітом.

Острог, Бастілія, темниця,
Defengnis, ДОПР або в'язниця —
Яка різниця!?
Моя тюрма — то центр землі.

Закону вічного тяжіння
Підвладні люди і ідеї.
Вони невпинно до тюрми
Ідуть, строкаті каруселі.

Тут ще недавно був Спартак,
Сиділи Блянк, Тарас Шевченко,
Нудивсь Желябов, Залізняк,
Сьогодні — я і невідомий -енко.

Повторність явищ доконечна
Тримає наш старезний світ,
Що творить цикли безконечні,
Щоб повернутись знов у цикл.

Ось глянь: кривавиться Париж,
І всемогутній Робесп'єр
Уже віддав Дантона кату.
Але працює каруселі —
І Робесп'єр іде на страту.

Такий цей світ, де раз зотліле
Ізнов відтвориться в віках.
В житті ніщо не народилось,
В житті ніщо не умира.

Не вмру і я, бо не вмирає
Одвічний, безнастанний рух,
Не вмреш і ти, тюрмо святая,
Акумулятор наших мук.

Безсмертний, гордий людський дух
Не зверне з клятої дороги,
Що йде уперто до тюрми
Повз суддів, слідчих, вартових.

Разом з тобою, і зі мною,
З мільйонами таких, як ми,
Іде ясною він ходою
У далечінь прийдешніх днів.

Благословенні ж будьте, вічний рух
І вісь, що рухає життя на каруселі.
І хай святиться ця тюрма,
Де рівні всі, бо кожний з нас
Дорівнює нулеві.

МАТИ

В воскресенье мать-старушка
К воротам тюрьмы пришла.
Своему родному сыну
Передачу принесла.

Похила постать, сиві пасма,
Благенький кошик у руці...
Ти знову тут, нещасна мати?
Ти знов під брамою тюрми?

В котрий ти раз прийшла несміло
Любити, плакати й страждати.
Мені з шматком черствого хліба
Шматочок серця передати.

О мати, мученице-мати,
Скорботна жінка у віках,
Що через бурю, сніг і сльоту
Ідеш з Голготи на Голготу
Разом з синами умирати.
О мати, мученице-мати!..

Стоїть годину, другу, третю,
Старечі ноги вже тремтять.
І може, завтра: «Сына нету.
Судили, значит, расстрелять...»

Ти, як підтята, тихо впадеш
Коло чобіт воротаря.
І смертну тугу не розв'яже
Тобі стоокая тюрма.

І довго будеш ти питатись
Мене, де стоптані стежки,
І будеш марно скрізь шукати
Мій слід останній на землі.

Не жди, іди, іди мерщій,
Мамуню, — далі від невситимої тюрми!
Ні, не мене тут розп'яли:
Тут на хресті не я, а ти!

1935

ВОНА ВЖЕ ЙДЕ

Ще темна ніч стоїть надворі,
І далечінь вкриває мла,
Ще мерехтять холодні зорі,
Та вже за обрієм світá.

Ще поведуть когось на страту,
Ще хтось в суді на вирок жде,
Та все одно — вона вже близько,
Вона іде.

Вона іде крізь мур туману,
З криївок, бункерів, із шахт.

Вона іде з-за океану,
З лісів Полісся і Карпат.

Вона іде... О мати гнана!
Невже ти справді ще живеш
І дальні кроки не омана:
Ти через смерть сюди ідеш?

Прости ж мені мій довгий смуток,
Зневіру, розпач і одчай.
Прости мені, що в дні розпуки
Я вже на тебе не чекав.

Прости мене і в серце пломінь
Замість меча мені вклади,
Щоб на світанку в дикім полі
Я міг світить, палить і йти.

Нехай сьогодні кат найманий
Ще десь в льоху на мене жде,
Нехай болять давніші рани,
То все пусте: вона вже йде.

Вона іде — і гасне стогін,
Вщухає біль, я теж живу,
Я частка руху тих мільйонів.
Вона вже близько, і я встаю.

1935

БРАНКА

Каштан в цвіту, вікно і ґрати —
Сумний тюремний натюрморт.
Знічев'я день мій хоче спати,
Нудьгує вечір, тоскно — допр.

Та якось раз глухої ночі
Вгорі, у крайньому вікні
З'явилась постать: карі очі
І дві простертії руці.

Хто ти? Та я впізнав одразу.
Це ти із темряви віків
Несеш мій біль, мою образу,
Мовчазний біль моїх батьків.

Бліда, немічна, як дитина,
Ти тут була ще за Петра,
За Понятовського, за Катерини,
І за царя, і за ЧеКа
Тобі єдиний дім — тюрма.

Стара земля летить невпинно
І рветься в зоряні світи.
У далині народів вільних
Пливуть у вічність кораблі.

А ти, як Дон-Кіхот з Ля-Маншу,
Зламала руки об вітряк
І я твій вірний Санчо Панса, —
Німий, безпашпортний жебрак.

Ми надто пізно тут зустрілись,
Щоб в дальню путь разом іти.
Невільнице! Ти помилилась,
І я не той, що ждала ти:

Я не родився, щоб зло зламати.
Я — копія мого народу.
Я не прийду, тобі сказати:
«Давай с вещами на свободу!»

За давнини зерно зарите
У днях моїх не проросло.
Глибокі зморшки рано вкрили
Моє затьмарене чоло.

Лиш дух бентежний у пустині —
Химерна тінь твого буття,
Мене з закритими очима
Вела вперед через життя.

Бентежний дух! Я так стомився,
І не мені, о не мені
Іти з тобою, мандрівнице,
До заповітної мети.

Не клич мене — твій стогін серця
Моєму серцеві не чуть.
В моє вікно вже ворон б'ється,
Вітри із півночі гудуть.

Не клич, забудь!..

І тільки аж тоді...

Ні, я романтик непоправний,
Бо навіть тут, в оцій тюрмі,
Твою будуччину реально
Я бачу в романтичнім сні.

Так слухай: якщо прийде день,
Коли впадуть замки на брамі,
І над містами, над степами
Зірветься гомін від пісень.

Таких пісень, яких не знали
Ні ти, ні я, тоді згадай —
Мене і тих, що поруч ляжуть в ямі.
Одсунь завісу чорних літ і подивись:

Тут залишивсь і мій десь слід.
Та ти іди, не бійся смерти:
Я тисячу разів волів би вмерти,
Аби хоч раз за сотню років,
За цю тюрму, за смертні дні

Почути навіть не пісні,
А тільки відгук Твоїх кроків.

1935

ХУТІР МИХАЙЛІВСЬКИЙ

«Земле Руська! Уже ти за шелом'янем єси!..»
Слово о полку Ігоревім

Пам'ятаю вузенькі ґрати,
Наш тісний арештантський вагон.
За вікном осіння мряка
І порожній брудний перон.

Тиха станція з назвою «Хутір»,
Де проходив колись кордон,
Мертво спить мов довіку закута
В летаргічний радянський сон.

Одлетіли назад кілометри.
Ось і рідній землі уже край.
Що ж тепер: чи то жити, чи вмерти?
Стисни серце, мовчи, не питай.

Нас везуть до північної Кафи —
Зголоднілих новітніх рабів
На повільну роковану страту
Без сокири, петлі й батогів.

Витікали останні хвилини...
Мов по мертвому, вдарив десь дзвін.
Поїзд рушив. Пішла Україна
За вікном у німу далечінь.

Не стогнала заплакана мати,
Не прощалася з нами сім'я,
Тільки крапля іржава на ґратах
Потекла як кривава сльоза.

Тільки крапля... А більше нічого
Не зідхнуло услід по нас,
Лиш зелений ліхтар семафору
Тьм'яно блиснув і знову погас.

І погасло у грудях дихання.
Ані звуку в вагоні не чуть.
Земле рідна! Ти вже за шелом'янем...
Земле рідна! Як без тебе буть?

Он за деревами ще клаптик,
Там ще ти. Це остання мить.
Земле рідна! Ти вже за шелом'янем...
Земле рідна! Як без тебе жить?

Байдужé, без жаги і любови
Ти за безцінь чужим віддана,
Але серце моє з тобою:
Ти — моя. Ти для мене одна.

За вікном мерехтить драговина,
За борама встає десь Москва.
Земле рідна, моя Україно,
Ти по смерть мені — одна!

1935-1936

ПСАЛОМ СТРАЖДАНЬ

Мислити — значить страждати...
Стедаль

Давно-давно, коли дитиною
Я зашилавсь на самоті,
Мене гнітило страшне видиво —
У корчах тіло на хресті.

Невдовзі ніч, мороз, зима,
А в хаті тепло, і з лямпади
На образ страдницький Христа
Рожеве світло тихо пада.

В очах Христових стільки болю!
Безсило звисла голова,
І по щоці спадає долу
Чи крапля крови, чи сльоза.

І думав я: за віщо люди
Його прип'яли до хреста?
Невже без цього нам не буде
Колись спасіння в небесах?

Невже бо справді то для того,
Щоб ми постали знов в житті,
Замордували на хресті
Такого кволого і лагідного Бога?

І жах охоплював мене, малого,
Жорстокий світе! Його мук

Складено в ізоляторі, коли над головою висів присуд з єдино можливим вироком — розстріляти (Примітка автора).

Мені не треба ради раю.
Жорстокий норов твій і лють
Із твоїм раєм зневажаю.

Я не Пілат, і не мені
Вмивать від злочину криваві руки.
Я не розбійник на хресті,
Щоб глузувати з його муки.

Я лиш мала, дурна дитина,
Та крізь віки удалині
Я чую голос твій, людино!
Я бачу знову, як тоді.

Насунув люд, як чорна хмара,
Хвилева тиша, й раптом крик:
«Скарай його, пусти Вараву!»

Мале хлоп'я, щемлячим серцем
Я не збагнув закон буття,
Я не збагнув, що кров і жертви
Завжди заповнюють життя.

Що у крові іздавнини
Бредуть в історії народи,
Що лиш по крові на землі
Встають палаци і заводи,

Що в дальні, соняшні простори
Ведуть не Вакх і Гіменей,
А світять, як досвітні зорі,
Христос, Ікар і Прометей.

І поки світ такий, як є,
І пломеніють в нім бажання,
Нам поступ радісний дає
Не радість людська, а страждання.

В пологах, в праці, у борні,
У муках творчости й шукання.
Вклоняюсь низько я тобі,
Людське одвічнее страждання.

В крові лежать усі шляхи,
І інших не дано без неї,

Що повз голготські хрести
Ведуть в весняну Галілею.

Хто, зачарований метою,
Живе, щоб жити і страждати,
Хай не лякається лишати
Сліди червоні за собою.

Так бийся ж, серце, і неси
Вогонь гарячої густої крови
І, не вагаючись, веди
До брами гніву і любови.

1941

ЛИСТ У НЕВІДОМЕ

Давно загоївсь біль останньої розлуки,
Де був широкий шлях, трава там вироста,
Та пам'ятаю все:
заломлені в розпуці руки,
кричущі очі і німі вуста.

І пам'ятаю ще — дозорець різко:
«Побачення скінчилось. Ну, рушай!»
Навіки двері зачинились і ти пішла. Прощай!
І лиш здалека десь: «Не забувай...»

Надовго зачинились двері,
Тюремні двері, хмурі, як віки.
І в каламутній річці часу
Змішались місяці, роки...

Минуле — видиво, ляклива тінь.
Чи так було, чи тільки снилось,
Не знаю. Не одне життя зломилось,
А я живу.

У сизу далечінь летить Земля,
А з нею я, моя тюрма, мої думки,
І тільки образ твій коханий
Являється мені вві сні.

Моя кохана! Так далеко
Порозкидало нас життя.
Немов би з іншої плянети
Крізь квадрильйони кілометрів
Твій голос рідний та далекий
Часом немов вчуваю я...

* * *

Сибір. Чіта. Чужа земля.

Колись давно тут декабристи
Пройшли на схід свій хресний шлях,
Мене ж і досі вабить місто,
Що потонуло ген в гаях.

Старезне місто, вічний Київ,
Такий могутній і безсилий враз,
Скільки разів в диму чужих наїздів
Стогнав ти з болю, кривд, образ!
Скільки разів в вечірний час,
Коли заходить сонце за горами,
Мені здавалось: присмерк, мла
І ніч оця, як сніг напровесні, розтануть,
І день ясний, новітній день,
Наш день визволення настане.

Здавалося... Давно надії, жаль і віру,
Розпуку, радість і любов
Розвіяв вітер по Сибіру.
І стихло серце, мов спинилась кров.

Такий байдужий на чужині,
Хотів би я лише одно —
Аби хоч вмерти на Вкраїні,
Коли вже жити не дано.
Аби хоч раз востаннє глянуть
На ті поля, де ми ішли,
Де падали і знов вставали,
Немудрих прадідів кляли,
І кров'ю з ран своїх списали
Рахунок рідної землі,
Щоби колись, як нас не стане,
Як навіть слід наш час знесе,

Нащадки пізні, довгождані
Заплату справили б за все.

Та то колись. А покищо занадто мляво
Рушає десь наш провесень,
А хижий вітер з-за Байкалу
Співає все сумних пісень:

«Ждала, ждала навісна,
Минє осінь і весна,
Нема, нема козаченька,
Вже й не чуть,
Злії люди-воріженьки
Все кують:
Не вернувся козаченько,
Помер на чужині,
Поховали чужі люди
В чужій домовині».

* * *

Знаю: ти мене ще дожидаєш,
Бачу сум в твоїх очах,
Але терном заростає
Мій додому шлях.
Мила, люба, милий друже,
Вже мене не жди.
Що було — не буде вдруге,
Зрозумій і не тужи!
Не тужи, що обірвались
Наші спільні дружні дні.
Без борні життя зломалось,
Без війни в полоні ми...

* * *

Хай спереду повільне завмирання,
І вічна тиша, морок, тлінь,
Однаково у день повстання
Я вчую ваш на сполох дзвін,
І буду там з потужними полками,
Що вийдуть враз на битий шлях,
І пройдуть ним від Сяну до Кубані!..

* * *

Ти не шукай мене між юнаків,
Що підуть, сміючись, до бою,
Ні серед мертвих, що в бою
Лежать, розкидані по полю.
Я ввесь в майбутньому,
В тих гомінких роках,
Що прийдуть пізно або рано,
Я вийду теж на бнтий шлях,
Щоб стати месником
Пліч-о-пліч з вами.
І як нездоланий козак,
Якого привид сіє жах,
Хай промайне тоді в степах
Моє ім'я, мов пізня кара.
І хай помститься разом з вами
За нашу смерть і наші рани.

* * *

Згорни листа цього і не ридай.
Дарма, що може він останній,
Але ти конче його знову прочитай
У судний день великого повстання.
Тоді здалека тихо усміхнись,
І буде усмішка твоя
Мені за прапор в бою,

А покищо — живи і не журись.

Завжди, завжди з тобою —

Твій Борис

1940-1941

* * *

В тюрмі на згадку серед ночі
Прийшли ти раз з юнацьких днів.
Я знов побачив твої очі
І ніжний смуток твоїх вій.

В руках пружинить буйна радість,
Я весь у полоні весни,

І не пантрує мене старість,
Ані тюрма, ані роки.

Ми знову вдвох: лиш я і ти,
А за вікном широкий світ
Безшумно лине в безвість літ.

Кохана, мила! Що нам світ,
Навіщо нам усі світи,
Коли в кімнаті нас лиш двоє,
Коли в кімнаті я і ти.

Там, за далеким небосхилом,
Гримлять на бурю десь громи.
Але пусте! Ми їм назустріч
Сміливо підем — я і ти.

Хай ніч несе до нас негоду,
Лютує дощ, скиглять сичі,
Ясніш від сонця твоя врода
Мені світитиме вночі.

Ну, поцілуй же ще раз, люба,
Та що це — знов тебе нема?
І лиш бентежно і похмуро
Навколо спить німа тюрма.

І знову серце обірвалось,
Немов би зламане крило.
Не руш того, що спить давно,
Що могло б бути і не сталось.

1943 р., ізолятор

* * *

І знов мені наснився Київ,
Дніпро, гаї і та весна,
Що вже давно мене не гріє,
Що їй нема вже вороття.

Прокинувсь я, і серед ночі
Занив нараз душевний біль,

А голос в темряві шепоче:
«Надходить черга і тобі.

Отут, між сопками, в долині
Сконають мовчки твої дні,
А все життя і Україна —
То лиш глухі, химерні сни...

Важкою буде в домовині
Тобі чужа, бридка земля,
І не насниться вже, як нині,
Ні Україна, ні весна...»

АПЕЛЯЦІЯ ДО МАЙБУТНЬОГО

Одгриміли роки бурхливі,
І по зливі дат і подій
Породила змордована нива
Покоління калік і повій.

Поміж них, недокрівний і кволий,
Йшов і я між заметами днів,
Пробираючись темної ночі
До далеких, облудних вогнів.

Йшов і я. А навколо зима,
Хуртовина, сніги, завірюхи,
І нікого з людей, тільки пси та вовки,
Та чиїсь закривавлені руки.

Важко йти у незнану путь
Без домівки, без роду, без дружби.
Може краще вернутись, піти і собі
Десь найнятись лакеєм на службу?..

Що змагатись! У марних боях
Не одне покоління лягало,
І по них лиш могили в степах
І запльовані, зганьблені рани.

Лиш один тільки раз поталанило нам,
Тільки раз усміхнулась нам доля:

І стоїть у віках непохитний Богдан,
І за ним — дике поле.

А за ним — скільки глянь — все мертвота сама
І лиш кволі потуги до бою:
Малоросія тиха і вірна Кубань
Заступили нам славу і волю.

І не встануть з могил козаки,
З татарвою поміряться славою.
Десь забута лежить булава в Чигирині
І щербаті шаблі під Полтавою.

Ждали, ждали діди колись слушних часів
Не діждавшись, зійшли в домовину.
Млосна ніч, соловейко, вишневі сади
Нам приспали бентежну Вкраїну.

В далеч часу ішли беззмістовні роки
І зникали, як сірії плями.
Батогами їх гнали на північ вітри
І з'їдали їх невські тумани.

Без ім'я і мети ми, як блазні, жили
На розвагу Москві і Варшаві,
Не єдиний народ, не потужні полки,
А сліпа безпорадна отара.

Не візьміть це за глум, чи за кпини собі,
Чи за сміх нерозважного сина.
Мій народе, це біль мій важкий,
Це тривога за нашу Вкраїну.

Що ж сказати іще? Слушний час був настав
І буремна весна пролетіла ще раз над степами,
Але міцно ти спав, щоб збудитись лише
На похмілля п'яне і криваве.

Не здолали тебе у Варшаві кати,
Ані диба московська скорила,
Ти на палі в Стамбулі ішов, сміючись,
І татарська петля не скрутила.

Не взяли б тебе в бою Варшава й Москва,
Не дістався б ти їм на поталу,

Та згубили тебе їх облудні слова,
Їхня мова гнучка і лукава.

Ти повірив у святу неподільную Русь,
Вірив в Польщу, — вартового Сходу.
Вірив в німця, у турка, в червону Москву,
Що звільнять на землі всі народи...

Вірив всім і всьому, лиш не вірив собі,
У свої незмарновані сили,
В того духа, що твердо веде до мети
Через втрати, поразки й могили.

Заблукав на розпутті ти різних шляхів
І сновидою в ніч, манівцями
Шкутильгаєш наосліп, на голос чужий
У майбутнє чужими стежками.

І як віще тавро, як прокляття мара,
Як ганьба для цілого народу,
Йде у слід твій — лакузи-хахла,
І жандарма — тирольця Сходу.

Україно моя, споконвічна раба,
Полюбовниця лютого ката,
Що ж робить, коли ти є така —
Чарівна і зрадливая мати?

Що ж робить, коли плід твій гнилий,
Коли діти в розпусті зачаті:
Там, в минулому десь Кочубей, Галаган,
Іскра, Ніс, Сава Чалий.
Далі знову Затонський, Тичина, Бажан
І дрібні безіменні байстрята!

Не іти мені з ними — мета не одна,
Щоб коран їхній в люди понести.
Зруйнувала той шлях прибутная вода,
Що колись принесли її весни.

Не на бенкет із ними — в тюрму, табори
Я піду, усміхнувшись майбутньому.
Не віддам їм сумління за жодні борги,
Ні пера, ані долі безпутньої.

Ви, далекі майбутні, крізь довгі роки
Це до вас моє слово останнє.
Не судіть ви жорстоко мій час тяжкий
І моє тяжке безталання.

Не герой і не зрадник, а тільки слуга,
Тільки учень її потаємний,
Катувати її, я не брав батога
Ворогів не хвалив я надхненно.

Не співав ворогам привітальних пісень,
За грабовані гроші купований,
І не в радість мені був весільний їх день,
На мордованих трупах святкований.

Бо то матір моя ще раз заміж пішла,
На ганьбу і на посміх людський,
Бо не пива й меди, не горілка й вино —
Через вінця там сльози лиш ллються.

Там, у наступних далеких роках,
Коли станеться все по всьому,
Не судіть нас по наших ділах,
А судіть нас по нашому болю.

Від рабів народившись, ми в рабстві зросли,
І для нас не пробила година,
Щоби стати востаннє під стяг боротьби
За безсмертя, за хліб, за Вкраїну.

Ми — остання сторінка занедбаних днів,
Тої пустки, де виють собаки.
Ми лиш ґрунт, ґрунт хисткий,
На якому колись
Зійдуть рясно червоні маки.

Прийде час, і здвигнеться Кубань,
Спалахнуть Мукачів, Коломия,
Зчервоніє Полтава від заграв повстань,
І Одеса, і Харків, і Київ.

І тоді у вогні, як завіт давнини,
Встануть наші розстріляні трупи,
Десь розірваний рот, десь чоло у крові,
І поламані зв'язані руки.

Ми перейдемо знову по рідній землі
Не сумним, похоронним походом,
А як фатум, як кара, як праведний гнів,
Як кривавий рахунок народу.

Ми з'єднаємось з вами у спільні ряди.
Де живі стануть поруч мертвих.
Ми з пожежі засвітим на страсті вогні
В душах кволих, незважних, роздертих.

* * *

Вже кінчається день, і немає вогнів,
Щоб здолати темряву ночі.
Скоро, скоро вже смерть затамує мій біль
І закриє натруджені очі.

Та я чую вже гуркіт далеких подій,
Де звитяжці не знатимуть спину.
Де з могили, з руїни, із мрій
Піднесуть до життя Україну.

1943-1944

ДОДАТОК

«ЯК Я ДІЙШОВ ДО ЖИТТЯ ТАКОГО...»*

— Борисе Дмитровичу, розкажіть, будь ласка, як воно тоді було, як вас арештували, допитували, як судили?

— Ну, як відомо, за перших років Радянської влади святкування Нового року так само, як і новорічної ялинки, було заборонено. І через те 1 січня профорги і комсорги бігали по всіх установах і дивилися, чи не запізнився хто більше як на 15 хвилин на роботу. Якщо запізнився, значить, він святкував Новий рік. А це ж заборона! Значить, він додержується релігійних забобонів. Бо святкування Нового року вважалося приналежністю до релігійного культу. Ну, добре... Через те мої товариші з Казахстанського «крайовця», цебто філіялу Московського державного видавництва «Казахстан» — це переважно були засланці, майже всі засланці, — попросилися відсвяткувати у мене. Я охоче погодився.

— А де ви тоді мешкали?

— В Алма-Аті.

— А що вас в Алма-Ату завело?

— А через те, що після погромних статтей на мою адресу мене не тільки не друкували, не давали ніякої роботи, я навіть не міг влаштуватися коректором, бо за найменшу мою помилку в газеті редактор поплатився б. Ну, то який же редактор ризикне після отих статтей проти мене? А вони були жахливі. Ось, наприклад, стаття «Факт, повз який не можна пройти». І все це було про новелю «Окрилені обрії», яку ви можете прочитати тепер...

— А хто були автори цих статтей?

— Різні були, я не пам'ятаю їх прізвищ.

— Ну, а такі, найуїдливіші?

— Вони в літературі не лишили ніякого сліду. Відмелися, як оте листя осіннє. Або ось: «Проповідь убивства», «Апостол гітлеризму»... Все це про мене...

— А які ж факти наводили, звинувачуючи вас у гітлеризмі?

— А те, що я нібито проповідую убивство — убивство тварин, а

---

* Розшифровано з магнітофонної касети.

з тварин і на людей... Дотримуюсь правила конспірації. Ось як героїня одна, ця баба Тодоська, каже: «Два — рада, а третій — зрада».

— Це в «Семені Пальосі»?

— Так, так. Ну, а тепер це і в голову нікому не може прийти. А тоді було так. Ну, одне слово, мені тут, на Україні, хоч голодуй, алеж на моїх руках мати, донька Ярина і ще дружина Наталя. Правда, вона трохи підробляла як художниця. Вона прекрасно малювала тушшю портрети Сталіна, Кагановича, Ворошилова і т. д. Це їй замовляли. Ну, і ще перед святами оформляла вітрини крамниць. Отак, значить, доводилося заробляти. На її заробіток надіятися не можна було. Треба було мені щось шукати, і тому я поїхав до Алма-Ати.

— Який це був рік?

— Тоді я поїхав у лютому 34-го року. Там серед товаришів у мене жодного українця не було. Хоч в Алма-Аті й було чимало українців. Алма-Ата була місцем заслання, а дехто і сам — це була внутрішня міграція — поїхав, щоб їхати туди своїм коштом, а не казенним. Ну, ось так ми зустріли Новий рік. З 34-го на 35-й. Серед нас навіть був один російський анархіст. Жінка його, правда, була єврейка. Дуже гарна собою. Але від неї попахувало сіонізмом. Ну от — різноманітна публіка. Ну, а потім що? Розважалися ми дуже довго, лягли спати, мабуть, години о 4-й. Отак покотом у мене на підлозі, що можна було постелити, те постелили, та й заснули, бо ранком треба о 9-й годині бути на роботі. Інакше можеш попасти в штрафні. Все ніби добре. Ніщо не віщувало лихого. Хоч, правда, трошки раніше я дечому здивувався й сказав декому, що це може означати. Я там працював у «крайовці» — це раз. А крім того, викладав російську літературу на робітфаці Гірничого інституту, який відкрився в Алма-Аті... Ось там, пам'ятаю, перед Новим роком, щось за день чи за два, був вечір. Якась там політична доповідь, і доповідач каже, що треба посилити боротьбу з троцькістами і українськими буржуазними націоналістами. Чого в Алма-Аті про українських буржуазних націоналістів робили доповідь? Це вони, мабуть, мали на увазі, що тут є засланці. А більше не подумав. Ну, добре. Так що 1-го я теж вчасно прийшов на роботу й з роботи. 2 січня 35-го року, як зараз пам'ятаю, вдень, сиджу я за своїм столом. Там так: велика кімната — тут і я, мій відділ художньої літератури, і відділ дитячої літератури, і сільськогосподарський, і бухгальтерія. А з цієї великої кімнати видно двері, де друкарка сидить, вона ж і секретарка... Й раптом я бачу з цього місця, а я саме сидів навпроти, так що мені було видно другу кімнату, входять двоє: один типовий єврей, в демісезонному пальті, в кепці, дуже характерне обличчя, а за ним казах — в кожушку, з наганом. Щось сказав, спитав друкарку цю, вона кивнула головою в мій бік, я подумав — це прийшов по мене. Він підійшов до мене, одразу витягає ордер на право обшуку і арешту.

— Прямо на місці роботи?

— Так, на місці роботи.

— Уточніть, будь ласка, ким ви там працювали.

— Працював у відділі художньої літератури. Я завідувач відділу художньої літератури. Причому зі мною дуже панькався директор. Він був з робітників-поліграфістів, а це категорія робітників дуже культурних, які шанують книжку і творять книжку. Він скінчив Промакадемію, і через те, що перед цим «крайовець» (видавництво — Б. Т.) був увесь час у прориві, лаяли його за книжки і т. д., а я став витягати. Почали хвалити мої переклади — з казахської та удмуртської на російську мову, хвалили і культуру видання. А я спирався на працю тільки засланців. Бо вони працювали у мене не за страх, а за совість. І через те видавництво стало виходити з прориву. І оцей директор видавництва не знав, як зі мною поводитись, як мене підносити. От він, як і для відповідальних працівників, влаштував мені безплатні сніданки, щоб, мовляв, ви не турбувалися ранком там щось готувати. Безплатно. Коштом держави.

Ну, добре. Ось раптом цей, значить, єврей підходить до мене, простягає папірця: «Ордер на право обыска и ареста». Ну, й тут одразу поліз в шухляди, почав перевертати всі машинописи, ритися. Думаю, Боже Ти мій, яка потім буде морока комусь це до ладу довести. Там все ж перевернуто.

«Ну, а теперь поедем к вам домой».

Ну, що ж. Ще один засланець, який працював у нас коректором, здалека тільки махнув мені, мовляв, не тушуйся. Він був росіянин, з Ленінграду.

Ну, так і почалась моя одіссея.

Поїхали ми додому до мене. У мене був мисливський песик-лавреат Еней. Я його сам годував, дресирував. Він мав бути добрим мисливським собакою. Він уже багато чого засвоїв: повзання до мосту, ходив я з ним гуляти і т. д. Ну, як відомо, ці мисливські собаки-лавреати як сторожі — нікчемні: може залізти злодій, і він буде злодієві лизати руки. Але на полюванні вони чудові. Особливо на птахів. Тільки на птахів. У воду полізе, коли в льоті птах, він зараз зробить стойку, щоб мисливець мав змогу приготувати рушницю. І раптом мій Еней, який ніколи ні на кого не гавкав, ніколи ні на кого!.. раптом він відчув, що прийшли люди, які вчинять йому і його господареві страшне лихо. І Еней з усіх ніг кинувся на них. І хоче вгризти, казах навіть витягнув наган. Хоче стріляти. Я кажу: «Нет, не стреляйте, я сейчас отведу соседям. Минутку». Ну, я взяв цього Енея, ледь-ледь його заспокоїв, узяв за шкірку, вивів, казах — за мною. Я — до сусідів, кажу: «Хай у вас Еней поки побуде. До мене гості прийшли». Так я попрощався з моїм Енеєм, хоч довго не міг його забути. Через двадцять років я дізнався про долю мого Енея. Його отой, що підморгнув мені, коректор з Ленінграду взяв до себе й піклувався. Але цілі місяці Еней не давав йому спати. Він страшенно вив. Тужив за господарем. А потім раптом кинув його і втік невідомо куди. І тільки через місяців два цей, що взяв його під свою опіку, побачив його серед зграї вуличних собак. Так Еней

з тварин і на людей... Дотримуюсь правила конспірації. Ось як героїня одна, ця баба Тодоська, каже: «Два — рада, а третій — зрада».

— Це в «Семені Пальосі»?

— Так, так. Ну, а тепер це і в голову нікому не може прийти. А тоді було так. Ну, одне слово, мені тут, на Україні, хоч голодуй, алеж на моїх руках мати, донька Ярина і ще дружина Наталя. Правда, вона трохи підробляла як художниця. Вона прекрасно малювала тушшю портрети Сталіна, Кагановича, Ворошилова і т. д. Це їй замовляли. Ну, і ще перед святами оформляла вітрини крамниць. Отак, значить, доводилося заробляти. На її заробіток надіятися не можна було. Треба було мені щось шукати, і тому я поїхав до Алма-Ати.

— Який це був рік?

— Тоді я поїхав у лютому 34-го року. Там серед товаришів у мене жодного українця не було. Хоч в Алма-Аті й було чимало українців. Алма-Ата була місцем заслання, а дехто і сам — це була внутрішня міґрація — поїхав, щоб їхати туди своїм коштом, а не казенним. Ну, ось так ми зустріли Новий рік. З 34-го на 35-й. Серед нас навіть був один російський анархіст. Жінка його, правда, була єврейка. Дуже гарна собою. Але від неї попахувало сіонізмом. Ну от — різноманітна публіка. Ну, а потім що? Розважалися ми дуже довго, лягли спати, мабуть, години о 4-й. Отак покотом у мене на підлозі, що можна було постелити, те постелили, та й заснули, бо ранком треба о 9-й годині бути на роботі. Інакше можеш попасти в штрафні. Все ніби добре. Ніщо не віщувало лихого. Хоч, правда, трошки раніше я дечому здивувався й сказав декому, що це може означати. Я там працював у «крайовці» — це раз. А крім того, викладав російську літературу на робітфаці Гірничого інституту, який відкрився в Алма-Аті... Ось там, пам'ятаю, перед Новим роком, щось за день чи за два, був вечір. Якась там політична доповідь, і доповідач каже, що треба посилити боротьбу з троцькістами і українськими буржуазними націоналістами. Чого в Алма-Аті про українських буржуазних націоналістів робили доповідь? Це вони, мабуть, мали на увазі, що тут є засланці. А більше не подумав. Ну, добре. Так що 1-го я теж вчасно прийшов на роботу й з роботи. 2 січня 35-го року, як зараз пам'ятаю, вдень, сиджу я за своїм столом. Там так: велика кімната — тут і я, мій відділ художньої літератури, і відділ дитячої літератури, і сільськогосподарський, і бухгальтерія. А з цієї великої кімнати видно двері, де друкарка сидить, вона ж і секретарка... Й раптом я бачу з цього місця, а я саме сидів навпроти, так що мені було видно другу кімнату, входять двоє: одни типовий єврей, в демісезонному пальті, в кепці, дуже характерне обличчя, а за ним казах — в кожушку, з наганом. Щось сказав, спитав друкарку цю, вона кивнула головою в мій бік, я подумав — це прийшов по мене. Він підійшов до мене, одразу витягає ордер на право обшуку і арешту.

— Прямо на місці роботи?

— Так, на місці роботи.

— Уточніть, будь ласка, ким ви там працювали.

— Працював у відділі художньої літератури. Я завідувач відділу художньої літератури. Причому зі мною дуже панькався директор. Він був з робітників-поліграфістів, а це категорія робітників дуже культурних, які шанують книжку і творять книжку. Він скінчив Промакадемію, і через те, що перед цим «крайовець» (видавництво — Б. Т.) був увесь час у прориві, лаяли його за книжки і т. д., а я став витягати. Почали хвалити мої переклади — з казахської та удмуртської на російську мову, хвалили і культуру видання. А я спирався на працю тільки засланців. Бо вони працювали у мене не за страх, а за совість. І через те видавництво стало виходити з прориву. І оцей директор видавництва не знав, як зі мною поводитись, як мене підносити. От він, як і для відповідальних працівників, влаштував мені безплатні сніданки, щоб, мовляв, ви не турбувалися ранком там щось готувати. Безплатно. Коштом держави.

Ну, добре. Ось раптом цей, значить, єврей підходить до мене, простягає папірця: «Ордер на право обыска и ареста». Ну, й тут одразу поліз в шухляди, почав перевертати всі машинописи, ритися. Думаю, Боже Ти мій, яка потім буде морока комусь це до ладу довести. Там все ж перевернуто.

«Ну, а теперь поедем к вам домой».

Ну, що ж. Ще один засланець, який працював у нас коректором, здалека тільки махнув мені, мовляв, не тушуйся. Він був росіянин, з Ленінграду.

Ну, так і почалась моя одіссея.

Поїхали ми додому до мене. У мене був мисливський песик-лавреат Еней. Я його сам годував, дресирував. Він мав бути добрим мисливським собакою. Він уже багато чого засвоїв: повзання до мосту, ходив я з ним гуляти і т. д. Ну, як відомо, ці мисливські собаки-лавреати як сторожі — нікчемні: може залізти злодій, і він буде злодієві лизати руки. Але на полюванні вони чудові. Особливо на птахів. Тільки на птахів. У воду полізе, коли в льоті птах, він зараз зробить стойку, щоб мисливець мав змогу приготувати рушницю. І раптом мій Еней, який ніколи ні на кого не гавкав, ніколи ні на кого!.. раптом він відчув, що прийшли люди, які вчинять йому і його господареві страшне лихо. І Еней з усіх ніг кинувся на них. І хоче вгризти, казах навіть витягнув наган. Хоче стріляти. Я кажу: «Нет, не стреляйте, я сейчас отведу соседям. Минутку». Ну, я взяв цього Енея, ледь-ледь його заспокоїв, узяв за шкірку, вивів, казах — за мною. Я — до сусідів, кажу: «Хай у вас Еней поки побуде. До мене гості прийшли». Так я попрощався з моїм Енеєм, хоч довго не міг його забути. Через двадцять років я дізнався про долю мого Еиея. Його отой, що підморгнув мені, коректор з Ленінграду взяв до себе й піклувався. Але цілі місяці Еней не давав йому спати. Він страшенно вив. Тужив за господарем. А потім раптом кинув його і втік невідомо куди. І тільки через місяців два цей, що взяв його під свою опіку, побачив його серед зграї вуличних собак. Так Еней

одбився. Не хотів бути там, де взяли його господаря. Ну, добре. Після цього вдома у мене вчинили відповідний шурум-бурум. Ну, далі, значить, треба їхати. Я кажу: «Слухайте, мені ж треба курити. Я хочу, щоб ми заїхали, або самі зайдіть, або зі мною, цигарок взяти».

«Хорошо».

Ми спинилися біля якоїсь крамниці, гастроном, здається, я купив двадцять пачок цигарок, і ми поїхали.

І так почалась моя одіссея. В алма-атинській в'язниці, в КДБ алма-атинському, чи як тоді називалося НКВД, повнісінько казахів. Трошки є росіян. Там — мало не вся редакція одної газети і друкарі одної друкарні, які після вбивства Кірова замість «Кирова» написали «Сталина»: «И вот, когда злодейская рука убила нашего дорогого тов. Сталина...» — і т. д., і т. д.

У моїй камері один чи два російських друкарі, а решта — казахи. Ну, така досить сіра маса, нецікава. Так минуло, мабуть, з тиждень. Ні звуку, нічого. Одержав я передачу. Передачу підписувати — хто передав — не можна, тільки слова: «отец, мать, жена, брат, сестра, знакомый». Підкреслено «знакомый». Але я збагнув, хто це, бо там у мене серед іншого була плитка шоколяду. Шоколяд звався «Золотой якорь», а там написано — плитка шоколяду «Ната». А Ната — це донька одного колишнього народовольця, який був знайомий ще з Вірою Фіґнер. Але врятувався, не сидів досі, бо він придержувався певного правила життя: ніде на одному місці більше трьох років не засиджуватись. Перший рік тебе не помітили, другий — тебе вже помітили, третій рік тебе вже «взяли на заметку». Отут треба і накивати п'ятами, бо на четвертий вже тебе заберуть.

І він так майже весь Союз об'їхав і кінець кінцем в Алма-Аті зупинився. А це вже підходить третій рік, і він уже починав думати, куди ж йому далі податися? Сам він аґроном за освітою, дуже симпатична, мила людина, старий уже. В нього донька від першої дружини, а тепер у нього друга була, Ната. Ми в нього бували, дуже гостинний. А оця Ната взялась, як потім виявилося, за всіх засланців: збирала гроші на передачі і т. д. Нарешті десь через тиждень раптом приходить в камеру якесь цабе. Прокурор чи що. Я питаю: «Чого мене заарештовано? Чого мене тримають тут?» Той щось поговорив з начальником в'язниці, той щось йому прошепотів.

«Надо узнать, в чем дело».

Справді, через два чи через три дні після цього, вдень, заявляється до мене в камеру командир із шпалами і каже: «Следуйте за мной, едем счас на суд». З ним два конвоїри.

Станція Алма-Ата міська — це за 15 кілометрів від Алма-Ати — Турксибської, що на Турксибі. Ми мали їхати на Турксиб. Поїхали туди. Два конвоїри і ми. Через деякий час підходить поїзд, що йде, здається, з Новосибірська до Ташкенту. Цей командир підходить до крайнього купе, м'якого купе, що за ним одразу туалет, виганяє всіх пасажирів. А вони питають лейтенанта: «Как? Что? Это наши места!». А він до них: «Ничего. Вон отсюдова!» Тут провідниця

прийшла — стали звати начальника поїзда. «Зовите кого угодно, но это купе занимаю я! Поняли?!» А йому треба, щоб близько був туалет. Щоб найменше мене показувати людям. Де тих людей влаштували, як — хто його знає. Ну, а я тепер кажу: «Слухайте, що ж це таке, ви мене не попередили раніш, а я ж мав одержати зарплату там, у себе на роботі, — раз, і зарплата в інституті — два». Він каже: «Ничего, не беспокойтесь. Голодать не будете, курить — пожалуйста». Витягає цілий бльок цигарок.

— Які цигарки були тоді?

— Написано: «Для делегатов». Це цигарки найвищого ґатунку. «Пожалуйста, без приглашений. Курите, сколько вам угодно».

— Ті цигарки були такі, як тепер «Біломорканал», з мундштуками?

— Інших не було. Але це були найкращі — «Для делегатов съезда».

Так... сюди приїхала його жінка на окремій машині. Витягла скриньку всіляких наїдків. Ну, поговорили, попрощалися, поїхали. Він каже: «Ну, что ж, а теперь будем с вами садиться. Пожалуйста». Він запропонував мені оселедці, там різні консерви і т. д.: «Из напитков — могу только пиво. Водку не имею права разрешить. А пиво — пожалуйста. Сбегай-ка», — каже до конвоїра. Конвоїри здивовані, конвоїри з Комі АРСР. Вони до свого призову на військову службу поїзда не бачили і ніколи не їздили. Вони ніяк не можуть збагнути. Їм, безперечно, цікаво — це ж страшна контра, її треба дуже пильнувати, але разом з тим цій контрі вони приносять обід з ресторану, а собі — бігають туди, де солдатам дають казанок. Чого контрі такі привілеї, а їм — отак? Ну, лежимо ми поруч, я на горішній полиці ліворуч, піді мною внизу — вони по черзі: один спить, а другий вартує. Одної ночі раптом на весь вагон як закричить уві сні оцей конвоїр, що лежить візаві: «Один кричат направо, другие — налево. Стой, мать твою...» Мат на весь вагон. Ну, командир одразу скочив, той, що внизу, — тут же публіка — і думає: в чому річ, що таке? Командир бачить, що я спокійно лежу, і каже йому: «Ты что, с ума сошел, что ли? Пойди обмой голову, ты с ума сошел». Той пішов, зніяковів дуже...

На великих станціях він дозволяв мені погуляти. Говорить: «Можете гулять, но далеко от меня не отходите». Але весь час пильнує. Крім того, кожного дня він приносив мені «Правду» й «Известия». «Пожалуйста, читайте».

— А куди везли, ви знали чи ні?

— Ну, я здогадався, безперечно, — на Україну. Він, правда, не казав куди. Ну, ми приїхали до Москви. На Казанський вокзал.

— Скільки ж діб їхали туди?

Чотири доби. І ще одну добу треба — до Києва. Ну, й ось, у Москві, значить, ми в вестибюлі там розташувались: я і ці два конвоїри, а цей лейтенант бігає, там десь щось клопочеться. Ну, добре, чи лейтенант, чи майор, чорт його знає. Начальник цього конвою. Та раптом побачив мене (забув, як його прізвище) росій-

ський письменник — він тоді в армії був. І біжить: «А, здравствуйте, Борис Дмитриевич!» А ці одразу посхоплювалися: «Нельзя! Отойди!» А він: «Е-е-е, он що!» Одразу відскочив, з жалем і страхом подивився на мене і кудись зник.

— А ці конвоїри були у військовій формі?

— Аякже. Все як слід. Ну, добре... Подали позїд на перон, але ще публіку не впускають. Тільки я, командир і ці два конвоїри ввійшли. Музика через радіо грає «Травіяту». Це єдина, найулюбленіша моя опера. Тільки я часто її в опері слухаю з заплющеними очима, бо музика мені нагадує зовсім інше, ніж те, що відбувається на сцені. Викликає зовсім інші асоціяції. І ось раптом я їду під ці звуки «Травіяти» і думаю: Боже мій, Борисе, це вже ти, мабуть, останній раз в житті взагалі чуєш будь-яку музику... А тим більше твою улюблену «Травіяту...» Так зайшли ми у вагон. Знов купе в м'якому вагоні, коло туалету. А потім почали пускати публіку. Поїзд рушив. На якійсь станції командир вийшов. А це Брянський вокзал, ага, я збагнув, що це — на Київ. Інакше й бути не могло.

Ну, і потім починається так. Командир вийшов, а ці два конвоїри питають мене: «Скажи, на Украине Черное море есть?» — «Есть». — «Как оно называется, Черное?» — «Черное». — «А мост через него есть?» — «Конечно, нет, как через море мост?» — «А как же через него переехать?» — «Ну, пароходом можно».

Вирішили, щось ця контра бреше, крутить. Не може бути, щоб через воду не було моста і не можна було мостом переїхати.

Ну, добре... Другого дня, так, приблизно, о дев'ятій, ми приїхали до Києва. Мене завели в якусь кімнату залізничного КДБ.

— А тоді воно не КДБ ж називалось?

— НКВС тоді називалось. Цей начальник побіг кудись зв'язатись з КДБ київським чи НКВС. І хвилин через 15 прибула машина. Цей здав мене оцим, а сам вийняв тільки з валізи своєї черевнки з ковзанами, він вирішив у Києві покататися трошки на ковзанах, бо в Москві не дуже була сприятлива погода для цього: морози невеликі, нема де.

Ну, і тут починається тисяча і одна ніч Шехерезади. Тюремна.

Передусім, що мене дуже здивувало і вразило, це: вас роздягають, розпорюють ваше пальто, знімають черевики, з черевиків одривають підошви, закаблуки, бо, може, там є якісь документи. Правда, потім оце все повертають. Майстер якийсь там, швець і кравець, те повертає до попереднього вигляду і заносить вам другого дня в камеру. Але ви будете якийсь час без пальта і без черевиків. Так я там день пробув. Нічого...

— На залізниці, так?

— Ні-ні, вже в київському КДБ. Оце, де тепер палац «Україна».

— Ага. Це на тому місці?

— Де тепер... в роздягалці бачимо на стінах отакі сліди. Це колишні стіни камер.

— Чекайте. Так палац «Україна» нещодавно побудований?

— Та ні, Жовтневий палац. На вулиці Жовтневої революції. Я й

досі бачу в роздягалці. Так. Там пробув я тільки добу в одиночці. Нікого не підсадили. Другої доби мені все це повернуто: черевики, зимове пальто. Посадили мене в «чорного ворона» і везуть. Куди ж везуть? В київську тюрму. Лук'янівську. Там теж була криза житлоплощі: в'язнів багато, а місця мало. Ну, ось, першу ніч я опинився сам в камері. Нікого більше не було. Але чую вночі стогони, крики... Один член партії, забув, за його прізвище, що колись приймав в УКП (Українська комуністична партія. — Ред.). А я ж через півроку вийшов з УКП. Він там чи збожеволів, кричить, як божевільний, на всю тюрму. Когось повели, видно, на розстріл: «Прощайте, братцы, товарищи!» В рота вложили кляпа, і обірвалось... Да, я подумав: атмосфера не дуже весела. Що ж буде далі? Ну, якось переночував ніч, нікого нема. Другої ночі о 1-й годині мене викликають.

— На допрос. Одягайтесь! На допрос!

Виходжу. Значить, там в стіні такі зроблено поширені приміщення: ви входите, воно... товстіше за стіну. В цьому прнміщенні-катівні маленька така камера. Почекають, покн всіх зберуть тих, що мають вести, а потім одчиняються двері, сюди щільно підходить «чорний ворон», двері одчиняються вже назовні, на вулицю, і ви одразу попадаєте в «чорний ворон». Пізніше там були бокси, а тоді боксу не було, так що вільно розташовувались.

Привозять мене туди.

Почекальня, де нікого нема, і т. ін. Я один. Стоїть залізне ліжко, без нічого, і залізна тумбочка. У мене був раніше чудовий сон. Я присів, схилився ліктем на тумбочку й одразу заснув. Скільки я проспав — десять-п'ятнадцять хвилин, — не знаю. Раптом з'являється якийсь конвоїр і каже: «Встать! На допрос!». Іду. Привели мене в кабінет: «Садитесь!» Сів. Хвилин через п'ять позаду мене тихо, я й не бачив, як він зайшов, заходить годований, розпещений чоловічок на прізвище Хаєт. В уніформі, тільки комір розстебнутий, військова уніформа. Сідає.

«Ну, так расскажите, как дошли вы до жизни такой?»

Питаю: «Какой?»

«А вы сами знаете. Да, кстати, на каком языке вы желаете вести допрос? Мне безразлично: на русском, украинском. На любом из англосакскнх».

Я кажу: «Поскольку вы начали на русском, очевидно, вам легче будет по-русскн, а мне безразлично, на каком языке. Так что веднте по-русски, а я буду отвечать по-русски».

«Ладно. Так вот, как дошли вы до терроризма?»

Я кажу: «Оставьте эту фантасмагорню. Вы же прекрасно знаете: никакой я не террорист, это все — фантазия».

«Нет, это не фантазия. Вот прежде всего подпишите, что вам обвинение предъявлено. Вы обвняетесь по статье 54, пункт 8/8 и 11, то есть — террористическая организация и террорнстнческая деятельность. Подпишнте, что вы ознакомлены с предъявленным вам обвинением. Так. Теперь прочтите постановленне правитель-

ства. Вот из газеты: «Дела террористов должны разбираться в продолжение недели и подлежат только лишь суду Военной коллегии. Помилованию и обжалованию не подлежат. Приговор может быть только один — расстрел, который приводится немедленно, сразу же после вынесения приговора». Подпишитесь, что вы ознакомлеиы с этим постановлением правительства».

Підписав.

«Вот теперь говорите, как дошли вы до жизни такой?»

Ну, я знову кажу, що це фантастика і т. д.

«Знаем. Поехали в Алма-Ату и думали, что мы там вас не найдем. Мы везде бы вас нашли!»

«Так меня и искать нечего было Я же переписывался с женой, с издательством украинским. Я предлагал на Украине издать антологию казахской литературы, а в Казахстане, в казахском издательстве, — издать антологию украинской литературы, в казахском переводе. Вы же прекрасно знаете».

«Да. Но, тем не менее... Вы там тоже занимались подготовкой к террористической деятельности. Имейте в виду, что я должен в продолжение 10 дней закончить ваш допрос. А через 10 дней с вам будет говорить Военная коллегия во главе с товарищем Ульрихом».

Потім виявилось, що цього Ульріха теж розстріляли.

— Хто це? Я не знаю, хто він такий.

— Це кривавий кат. Це ж під його головуванням Косинку розстріляно, Фальківського, Влизька.

Ну, так десь близько п'ятої години мене повернули назад. Привезли. При чому, в тюрмі відбій о 10-й годині, одразу не заснеш, десь там об одинадцятій годині починаєш дрімати, а вже о 12-й чи о 1-й тебе будять на допит. Привозять о 5-й годині ранку, а о 6-й вже «подъем». І спать тобі не дають. При чім, навіть якщо ти одягнувся, сидиш і мимоволі куняєш, а дозорець весь час заглядає в прозурку, так званнй «волчок», і, якщо бачить, що ти куняєш: «Встать! Ходите по камере! Не дремайте!» Якщо не послухаєшся — тебе садовлять в карцер. А карцер — це прикра штука. Вас роздягають зовсім, підеш в льох, цементна підлога, ніякої постелі нема, повно щурів, їсти дають 300 грамів хліба і через день — баланду. Туди попадати мало було охоти. Я намагався все таки не спати. Але кожної ночі о 1-й годині мене викликають, на допит.

Одного разу мені навіть влаштували інсценівку розстрілу. Це — лютнй місяць. Ще холодно. Зима. Раптом прийшов не просто дозорець, а ціла ватага: тут і начальник корпусу, начальник тюрми, ще, ще і ще... Таке буває тільки тоді, коли ведуть когось на розстріл. То вже знаємо. Ну, виводять мене. Виводять осюди, значить, до того виходу, до того приміщення, що таке довгасте, входить в стінку, і говорять: «Роздягайтесь». Лютнй місяць, надворі мороз приблизно ступнів 18, а може, й усі 20. І до мене: «Нє-нє-нє, всьо-всьо, донаґа». — «Що таке?» — Скидаю піджак. «Всьо-всьо-всьо... Ботинки, всьо, чулки, всьо». Я стою голісінькнй на цементній підлозі, а вони так про око людське: мац, мац, мац, мац, ніби обшукують. «Одевай-

тесь». І коли одягнувся, одразу в «чорного ворона». Привозять і не дають навіть в цій кімнаті побути, в почекальні, одразу ж ведуть до слідчого. Той пильно дивиться, яке на мене це справило враження. Але я знав, що це — інсценівка. Бо розстріл тут, у тюрмі, ніколи не відбувається. Розстріл відбувається десь там, в НКВС. Але не тут.

Так. Ну, і цей слідчий каже: «Вы упорствуете? Вы никак не хотите признаться? А вы знаете ведь, что на суде вас даже не будет, я буду вместо вас говорить! И единственное, я — коммунист и поэтому не могу ручаться, но, может быть, мне удастся сохранить вашу презренную жизнь. Жизнь сохранить от расстрела. Если вы упадете ниц, будете просить пощады, раскаетесь, а главное — выдадите своих единомышленников».

Цебто треба назвати кількох людей, таких самих невинних людей, як і я. Кажу:

«Я не знаю, какие у вас есть методы воздействия на заключенных под следствием, но даже если бы, допустим, какими-то неизвестными способами вам бы удалось сломать меня, и я выдал бы вам на себя и на других вот эту фантасмагорию, и даже если бы вы не только что оставили мне мою презренную, как вы выражаетесь, жизнь, но даже выпустили на свободу, то я повесился б на первом же сучке. Потому что таким людям, как я, можно жить с переломанным хребтом, но с переломанным моральным хребтом я жить бы не смог. Это вы учтите».

Одного разу він навіть пробував на мене замахнутись.

Чогось розхвилювався, схопив мармуровий пресик, замахнувсь, я скочив зі свого місця, схопився:

«Убить меня можете, но биться не дам! Попробуйте меня ударить. Все, что есть под рукой, прежде всего этот стул, полетит в вас. Не емеете права».

Тоді він удав, що розхвилювався, потер голову, тихенько сів, налива склянку води. Ну, це все артисти. Це — гра. Налив склянку води, випив, хвилин п'ять помовчав, а потім спокійним тоном почав далі допитувати.

Але хто отак не робив, скажімо, як я, то того починали бити, бити, бити — і вже тоді вибивали свідчення.

Ну, добре. Одного разу він каже:

«Да, вы все-таки такой враг, которого можно уважать. Можно уважать. Вы закоренелый враг, но вы стойкий. Коновалец там, в Мюнхене, наверное, выбил уже на мраморной доске золотыми буквами (а Коновалець — керівник ОУН — організації українських націоналістів чи УВО — так називалась українська військова організація, до якої, мовляв, належав і я) и вашу фамилию. Да, но вы подумали о том, что будет с вашей женой, матерью и дочерью? Вы знаете, как мы расправляемся с семьями расстрелянных, а?»

Я кажу: «Так неужели вы думаете, что, спекулируя, шантажируя на лучших чувствах человека, чувствах мужа, чувствах отца, чувствах сына, вы можете меня заставить пойти на сделку с собствен-

ной совестью, пойти на подлость? Нет, этого не будет! Пусть что угодно, вплоть до расстрела, но только не сделка с совестью!..»

«Да-а-а, вас можно уважать...»

Нарешті отак десь на 10-й день каже: «Ну, что ж, вы так ни в чем и не признались. Пеняйте на себя. Приговор может быть только один. Через день-два будет суд Военной коллегии, и ваша голова полетит с плеч как не раскаявшегося, закоренелого, упорного преступника, террориста».

На цьому діло і закінчилось.

Одного разу через перестукування я почув, що приїхала Військова колегія. Але мене не викликали. В чому річ? Не знаю. Мене, як висловлювались тоді в'язні, «опустили в маринад». Цілий місяць мене нікуди не викликали. Минув так місяць, і раптом не вночі вже, а вдень, десь години о 12-й, мене везуть на допит. І вже зовсім інший слідчий. Товариш Проскуряков. Той самий єврей. При чому всі вони артисти, постійні артисти: для одного Проскуряков грає ролю ката, для мене грав ролю «милашки». Так само, як цей Хаєт, ну, скажімо, для Ґжицького він грав ролю «милашки», казав: «Ну, поймите, Владимир Зенонович, я должен оформить вас как террориста, войдите в мое положение, иначе я не могу, понимаете?» А для мене Хаєт грав ролю ката, а цей, навпаки, — «милашки». Ну, перше спитав: «Передачи получаете?» Кажу: «Нет, мне же письма запрещены». — «Пожалуйста, бумага, конверт, напишите письмо жене, будет передано, и тогда вы будете получать передачи. Читать у вас есть что?» — «Все мои книги там, дома». — «Пожалуйста, я вам дам со своей библиотеки».

Дістає (але що це за своя бібліотека?), всередині я бачу екслібрис «Валеріян Поліщук», який теж сидить. Правда, книжка цікава. Це про французьку революцію, епоха терору. 93-й рік, «Боги жадають» Анатоля Франса. Це в моїй ситуації книжка дуже підходяща була.

— А ви не подумали, що він зумисне вам її дав?

— Може, може, але він тільки не подивися, що всередині екслібрис «Валеріян Поліщук».

Добре. Ну, тепер так. Він починає давати мені матеріяли.

«Прочтите».

Читаю і шукаю, де моє прізвище. Протокол-допит такого то. Нема мого тут прізвища.

«Прочтите это еще».

Я прочитав три чи чотири протоколи — ніде мого прізвища нема. Я питаю: «Зачем вы мне это даете читать? Там нигде не фигурирует моя фамилия».

«Прочтите еще этот труд».

Свідчення Остапа Вишні. Написано так. Вдумайтесь тільки: «Я принадлежал к террористической организации, названия которой не знаю. По заданию этой террористической организации я должен был убить Павла Петровича Постышева во время предстоящей аудиенции на встрече с украинскими писателями Павла Петровича

Постышева. Но так как аудиенция не состоялась, поэтому я его и не убил. Остап Вишня». Чудово, правда?

— Так.

«Прочтите еще этот труд».

Тут уже є моє прізвище. Пилипенко — відомий видавець. Ну, ще його звали Червоний Грінченко. Ви знаєте його, і сам пописує і т. д. Значить, написано так: «На собрании нашей Харьковской террористической организации обсуждался вопрос о привлечении к террористической деятельности и киевского писателя Антоненко-Давидовича Бориса Дмитриевича. Но были ли с ним переговоры и дал ли он на это согласие — мне неизвестно».

Що тут можна сказати? В тих умовах — це просто благородно. Ну, добре. Вони все таки... Я спитав якось про нього, хоч уже знав, що всі судді над СВУ уже засуджені самі. Питаю:

«Скажите, а какая судьба постигла состав суда над СВУ?»

Він зареготав: «Туда же пошли, куда и подсудимые. Туда же!..»

Ага. Ну, добре. Ну, про всякий випадок матеріяли не даю йому теж.

Він і каже: «Слушайте, вы ничего не даете мне, никакого материала. Вы хоть что-нибудь, хоть какой-нибудь бы анекдот, что ли... признали бы себя, тогда бы я передал ваше дело на суд спецколлегии. А спецколлегия, как вам известно, срока больше пяти лет не дает. А так я должен буду подвести вас опять под террор».

«Ну, это ваше дело. Но я выдумывать на себя ничего не буду».

Добре. Одного разу, 16 квітня, як тепер пам'ятаю, приводять мене, теж удень. Сидить Хаєт з одного боку столу, з другого боку — візаві Проскуряков. Я — посередині, а там, проти мене, — Епік. І я бачу (а вони вже засуджені — і Епік, і Плужник, і інші на десять років. Уже). Ведуть з Епіком розмову. Хаєт розповідає, який буде чудовий Київ, береги Дніпра вкриються ґранітом, набережна буде вся в ґраніті і т. д.

Ну, потім починається допит. Звідцям. Очна ставка.

«Раскажите, что вы знаете о террористической деятельности Антоненко-Давидовича?» — питає Хаєт Епіка.

Проскуряков мовчить. Тут першу і єдину скрипку грає Хаєт. Той починає так, ніби спочатку навіть наближається до правди:

— В 33-м году, когда я был главным редактором писательского издательства Украины, в Харьков, тогдашнюю столицу Украины, приехал Антоненко-Давидович. Пришел ко мне в издательство и со мной написал договор на издание романа «Борг». (Це справді так і було). Ну, затем я подписал договор — и вышли. Дорогой я ему рассказал о смерти-самоубийстве Хвылевого, а он мне рассказал о смерти Васильченко. (Хоч Васильченко помер своєю власною смертю). И мы решили, что за смерть Хвылевого и Васильченко надо мстить. Тогда я предложил Антоненко-Давидовичу вступить в террористическую организацию и подготовить киевских писателей к террористическим актам, на что он дал согласие».

Той питає: «Что вы на это скажете?»

Я кажу: «Этот мерзавец врет от первого до последнего слова».

Епік так ввійшов у ролю провокатора: «Антоненко-Давидович, зачем вы скрываете, зачем вы еще таитесь, ведь они все уже знают, им же все известно».

Я встав, хотів схопити карафку: «Или этот мерзавец замолчит, или я запущу ему в голову графином».

Ну, тут і Хает, і всі кинулись до мене, схопили за руки і: «Что! Что вы тут хулиганите! Это вам не УКП, где вы бегали и выискивали сексотов ГПУ. Надо держаться прилично».

Ну, я трошки заспокоївся: «Хорошо. Допустим, это было так. Допустим... Тогда неизбежно должен был дать когда-то отчет своему шефу по террористической организации Эпику о своей деятельности в Киеве и о подготовке киевских писателей к террористическим актам. Когда это было? Было или нет? И когда? Отвечайте мне».

Епік: «Да, было. Это было в феврале месяце 1936 года. Да, 35-го, 35-го года. Тогда был Всеукраинский съезд прозаиков, на который вы приехали тоже и во время перерыва этого съезда вы отчитывались передо мной о вашей работе».

Я кажу: «Запишите в протокол. Я был действительно приглашеи на съезд прозаиков, но я получил это приглашение через две недели после этого съезда, так как я жил и работал в Алма-Ате. Что может подтвердить и подворная книга, и приказы и т. д., и никуда не выезжал из Алма-Аты. Таким образом, еще раз подтверждается, что этот мерзавец врет. Все! Все!»

«Ладно. Выведите Эпика».

Вивели.

До Плужника: «Евгений Павлович (придержується імені й по батькові. Еге, тут уже якісь інтимні стосунки) — Евгений Павлович, скажите, Антоненко-Давидович принадлежал к террористической организации или нет?»

Ну, той так саркастично усміхнувся і сказав: «Ну, в такой же степени, как и я». Цебто: «Вам прекрасно известно, что я не был членом террористической организации, но вы хотели сделать и сделали, как будто бы я был. То же самое вы можете сделать и с Антоненко-Давидовичем».

Хает розсердився: «Плужник, я спрашиваю: был Антоненко-Давидович членом террористической организации или нет?»

Плужник: «Ну, я же сказал: в такой же степени, как и я».

Хает: «Плужник! Был или нет? Да или нет? Да или нет?..» — і грюкнув кулаком.

Той зблід: «Да, принадлежал».

Хает метушливо: «Я сейчас занят, ставку потом продолжим...»

І Плужника вивели... На цьому і закінчилось. Слідів цієї ось ставки з Плужником ніде не було. А Епіка — фігурувала все таки. А Плужника — ніде. Так і пропало.

— А де Епіка фігурувала?

— На суді.

— Не зважаючи на те, що він забрехався цілковито?

— Так, цілком, я ж доводжу документально, що це брехня.

Ну, ось. Ну, так Проскуряков морочився, морочився, і нічого не вийшло. І нарешті у вересні місяці мені приносять «Обвинительное заключение».

— У вересні місяці?

— У вересні місяці тридцять п'ятого року.

— Значить, це стільки ви просиділи із січня до вересня місяця?

— Так, до вересня місяця. Тепер там, у цьому «Обвинительном заключении», такі ахінеї, ну, наприклад, що я був у денікінській армії і в петлюрівській, не зважаючи на те, що ці ж армії ворогували, бились. Так... Ну, і ще, і ще, і ще... Одне слово, привезли мене на суд — уже Військового трибуналу. Не колегії, а трибуналу. Завели в кімнату-почекальню. Стіни там бувають з написами, але їх одразу стирають, коли виводять в'язнів на допит, на суд. Я тільки побачив: переді мною, мабуть, або якийсь чернець або піп сидів, бо не встигли стерти, написано: «Блажен муж, иже не идет на совет нечистивых...» Так. Уводять мене... Значить, військово-польовий суд. Троє суддів, ні прокурора, ні оборонця, ні захисника, тільки конвоїри, нікого більше нема. Я попросив дружину (тоді можна було хоч щодня приносити передачі), щоб мені передала українську сорочку. Щоб було видно, що судять українця. Отже, під піджаком у мене була вишита українська сорочка. Так... Головує на прізвище Римарчук, чи що. Це галичанин, галичанин колишній. Навіть колишній приятель Мирослава Січинського — отого, що вбив графа Потоцького. Він разом з ним вчився на юридичному факультеті, а потім втік сюди потай через кордон в Росію. В Росії пристав до есерів. Оцей Римарчук. З ними когось там визволяв із в'язниці, і попався на цьому ділі, і в Сибіру опинився, на каторзі. А 17-го року він повернувся з каторги. Повернувся до Петрограду, оглянувся і збагнув, що — е, ні. З есерами не слід іти. І вступив до більшовиків. І тут він здобув собі велику кар'єру. Він був навіть членом судової колегії над Борисом Савенковим. А тут був головою Військового трибуналу в Києві.

Ввійшов він. Ці два засідателі, військові теж. Ну, один читає газету, другий — книжку. Вони зовсім не цікавляться. Тільки в тих місцях, де той вважає за потрібне зробити наголос, щоб ті прислухались теж, він робить наголос, тоді тільки один кладе газету, другий — книжку... і слухають. На столі єдиний доказ приналежности моєї до терористичної організації. Цей доказ — лист мій з Алма-Ати до Косинки. Такого змісту: «Дорогий Грицю, живу самотньо, єдина істота, яка чекає мого повернення з роботи додому, це щеня, мисливський песик-лавреат Еней, якого я сам дресирую, сам годую і з якого має вийти добрий мисливський собака». Цей Римарчук кладе лист (а Косинка вже розстріляний) і каже: «Небезынтересно отметить, что все украинские писатели, обвиняемые в террористической деятельности, были охотники».

Я з місця: «Так же точно, как и русские писатели Аксаков, Тол-

стой, Тургенев, Чехов и другие тоже были охотниками и не были обвиняемыми в террористической деятельности».

«Да, но у них не найдено боевых припасов».

«Так же точно, как и в украинского писателя Антоненко-Давидовича, кроме охотничей дроби и пороха, больше ничего не найдено».

«Вы не имеете права подавать реплики. Вы имеете право только отвечать на вопросы».

Я сів. Одне слово, ця комедія тривала, мабуть, години півтори. Відповіді мої були вичерпні, ясні. Дають мені останнє слово підсудного. Я кажу: «Это все. Мне не о чем говорить в последнем слове. Мои ответы на все ваши вопросы были настолько ясны и исчерпывающи, что, собственно говоря, мне не о чем говорить. Единственное, я не прошу, а требую, если в этих стенах существует законность и справедливость, немедленно освободить меня из-под стражи в виду отсутствия каких бы то ни было оснований для дальнейшего моего пребывания в заключении».

Суд вислухав, вийшов. Через 15 хвилин, цебто за той час, який потрібно було, щоб друкарка надрукувала вирок, виніс мені 10 років ув'язнення з конфіскацією майна.

Літо 1982 року *Розмову вів Борис Тимошенко*

ЗМІСТ

7 Слово упорядника — *Олесь Тимошенко*
10 Борис Антоненко-Давидович. Коротка біографічна довідка.
11 Борис Антоненко-Давидович — *Борис Тимошенко*
14 Чесність перед собою — *Вячеслав Брюховецький*
16 Урок незламности — *Анатолій Дімаров*

СИБІРСЬКІ НОВЕЛИ

21 Хто такий Ісус Христос?
27 Кустар «Одноночка»
33 Чистка
57 Іван Євграфович більше не належить собі
77 Де подівся Леваневський
97 Що таке істина?
109 Сізо
147 Протеже дяді Васі
165 «Кінний міліціонер»
175 Три Чечени
181 Зустрілися...
192 Усе може бути
214 Зустрічі на довгій дорозі
230 Хай спиниться чудова мить!
239 Шурабуря

ТЮРЕМНІ ВІРШІ

271 Пурга
274 Карусель
275 Мати

276 Вона вже йде
277 Бранка
279 Хутір Михайлівський
281 Псалом страждань
283 Лист у невідоме
286 В тюрмі на згадку серед ночі
287 І знов наснився мені Київ
288 Апеляція до майбутнього

ДОДАТОК

295 «Як я дійшов до життя такого...» — *розмова Бориса Тимошенка з Борисом Антоненком-Давидовичем*